mensur seferović

vojska za jedno ljeto

VOJSKA ZA JEDNO LJETO

Mensur Seferović

BEZ POSLJEDNJE STRANICE

Dok smo - tog sada već dalekog juna ratne četrdeset treće - prolazili pored dugih zelenih plantaža i kanala za navodnjavanje sa njegovanom travom, vukući se, vezani, asfaltnim stazama raskošnih predjela usred Lombardijske nizije u sjevernoj Italiji na putu za koncentracioni logor Visco di Udine, gdje smo dovedeni iz zatvora u Bokokotorskom zaljevu, počela me je nagrizati sumnja kako smo to stigli "u siromašnu zemlju napaćenog proletarijata", koji je trebalo - kako smo podučavani oko sušnih i gladnih hercegovačkih omeđina, vrtača i kamenih greda - osloboditi u svjetskoj proleterskoj revoluciji i otrgnuti "od bijede i terora". Podstican "ilegalnim materijalima" i brošurama, do tada sam imao okrnjenu sliku života kojim se živjelo, a zagledan u onu koja se priželjkivala, počinjao sam da shvatam, sa tada nepunih osamnaest godina, da me je neko, ipak, jednostrano upućivao u zahtjeve svoga vremena, bez spoznaje da život teče neuporedivo razuđenijim tokovima.

Gorka "inostrana", a kasnije i prva spisateljska iskustva neposredno su me usmjeravala na to da sva ratna dokumenta o ljudima i događajima, pogotovo kao učesnik antifašističkog rata protiv nacizma i fašizma, provjeravam i upoređujem sa svjedočenjem ljudi o dokumentima i događajima, stalno kritički "sumnjičav" prema samo jednom izvoru informisanja. A sve, opet, u namjeri da u sedamnaest mojih objavljenih knjiga izbjegnem jednostranost i necjelovitost svjedočenja, krajnju subjektivnost i grubu neobjektivnost, da, koliko je moguće više, slijedim princip stvaralaštva Žan Pol Sartra, koji je zapitan zašto piše, zašto je postao angažirani pisac, odgovorio: "Pišem kako bih na čistac izvukao neke okolnosti".

Znati i moći saopštiti neke okolnosti znači svoju riječ zasnivati ne samo na činjenicama već i na mnogim drugim uticajima i saznanjima, sagledavanjem i zapretanih i teško dokučivih međuljudskih i društvenih odnosa i svakodnevnih poticaja, što život čini životom, bez njegove ispisane posljednje stranice. Mudrost kaže da je čovjekovo presudno obilježje upravo to šta na kraju, do nekrologa, postajemo i ostajemo, da je "čovjek ono što čini", da se "sastoji od drugih ljudi".

I tako, krećući se u tim koordinatama, jednog nedjeljnog podneva juna 1989. put me nanese i na pravoslavno groblje u Libertivilu, u Ulici Trećeg jezera Savezne države Illinois, tridesetak kilometara od Čikaga. Ugledali smo crkvu istovjetnu kosovskoj Gračanici, podignutu šest godina ranije 1983, veliku zgradu Srpske pravoslavne bogoslovije "Sveti Sava" i prostrano uređeno groblje. Za spomenik generalu Draži Mihailoviću saznadosmo da je podignut desetak kilometara bliže gradu na starom pravoslavnom groblju.

Dok sam, kasnije, zapisivao riječi uklesane u četiri metra visoko postolje sa bistom generala, kako "zahvalno srpstvo" podiže spomenik "Voždu Trećeg srpskog ustanka", da je to znak zahvalnosti njegovih "vernih suboraca okupljenih u organizaciji srpskih četnika 'Ravnogoraca'... ", jedan nas je gorštak iz neposredne blizine uporno posmatrao iz kombija koji je vozio po groblju prateći nas u stopu desetak kilometara od Ulice Trećeg jezera.

Prijatelji su me požurivali da izbjegnemo eventualne neprijatnosti, ali je u meni prevagnula novinarska znatiželja da dokučim i tu nepoznanicu. Čovjek se trgnu kad mu priđoh i rekoh svoje prezime (ali ne i ime), on promrlja svoje, i neobična priča poče.

Bi mu žao, njemu Crnogorcu sa Kosova, što smo pomislili da nas "po nečijem nalogu prati, a možda i da nešto nevaljalo učini", a privukla ga je, reče, samo puka znatiželja i težnja da nam priđe i razgovara, ali, eto, pretekao sam ga... Desilo se da su mu u ovom groblju sahranjeni neki članovi porodice, a u drugom, pored Srpske pravoslavne bogoslovije, ostali iz porodice, pa posjećuje i

jedno i drugo groblje, a "trebalo je da bude jedno".

Grobovi su se podijelili u svađi federalista, onih koji su podržavali zvaničnu crkvu u Jugoslaviji, i raskolnika, koji su bili protiv takve crkve u zavičaju, pa su "vodili godinama sudski spor i goleme pare su bile u pitanju oko imovine". Generalov spomenik, groblje i crkva u kojoj je sahranjen kralj Petar II Karađorđević, pripali su federalistima, beogradskoj Patrijaršiji, i raskolnici, pripadnici Severnoameričke Eparhije, desetak kilometara dalje, tamo gdje smo već bili, izgradili su novo groblje, bogosloviju i crkvu, veliki kompleks za svetkovine pored jezera. U toj zavadi, a raspaljene su strasti i suprotnosti između Makedonske i Srpske pravoslavne crkve, podijelili su se i živi i mrtvi, podijelile se i uže i šire porodice, ne okupljaju se ni na svadbama, poput rodbine našeg neočekivanog sabesjednika. Išli smo bez žurbe između porodičnih spomenika, podignutih i nekadašnjim "ravnogorcima", a kako je moj sabesjednik već znao i moje ime, reče da je među "ravnogorcima" bilo i Muslimana, izbjeglica koji su prijateljevali sa sljedbenicima generala Mihailovića.

Tako je jedna usputna epizoda na groblju u Libertivilu neposredno podstakla konačnu odluku da izatkam dokumentarnu priču o Bošnjacima pridruženim Ravnogorskom pokretu, meni već ranije poznatu ali i potisnutu temu bacivši me u mojim poodmaklim (sedamdesetim) godinama u istraživanje dokumenata i svjedočenja u težnji da se odgonetnu, makar i djelimično, nesvakidašnje ljudske sudbine, okolnosti događanja i rasuđivanja Bošnjaka prosrpskog i pročetničkog političkog opredjeljenja na razmeđima II svjetskog rata.

Ili određenije: knjiga "Vojska za jedno ljeto" mogla bi da ima naslov "Komandanti bez vojske" i moto: Dokumentarno pripovijedanje o tome kako se osam bataljona pročetničke muslimanske dobrovoljačke milicije u istočnoj Hercegovini rasulo kao zrna kukuruza iz raspukle vreće (1942-1943), i kako su se prikupila i rastočila, uz svetosavsku lampu, nevelika, ravnogorska muslimanska - više politička nego vojna - jezgra u istočnoj Bosni (1944-1945), gdje su se u sunovratu cjelokupne četničke vojske

Draže Mihailovića zagubili i "đeneral Đerđelez", usamljen sa barjaktarom, i njegova zamišljena vojska, takoder osuđena - kao i cio bošnjački (muslimanski) narod - na potpuno satiranje kad, za jedno ljeto, okonča svoje sluganstvo u stvaranju "Velike Srbije", kako je to već u njenom programu i utemeljeno.

U tom istraživačkom traganju podsticao me je na svoj način i Stendal kad kaže: "Piscu treba isto toliko hrabrosti koliko i ratniku; on ne smije da misli na kritiku kao što ni ratnik ne smije da misli na metak". Znao sam i za riječi perzijskog filozofa i pripovjedača Zaratustre: "Sve istine koje se prešute postaju otrovne", kao i Rusoa: "Moja je dužnost da kažem istinu, ali ne da i druge natjeram da u nju vjeruju".

Šta je od svega rečenog i učinjeno, da li su dokučena i vjerno predočena nevelika jezgra Bošnjaka srpske ravnogorske orijentacije u II svjetskom ratu, njihove političke i vojne organizacije u istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni, na Majevici i Semberiji, šta ovo dokumentarno kazivanje, nakon protutnjalog ratnog pakla i zla koji su se sručili na Bosnu i Hercegovimi 1992 -1995 znače za Bošnjaka (Muslimana) i druge čitaoce ove 1999 ili neke druge godine, neka odmjere upravo čitaoci koji rijetko otćute kad odlože pročitanu knjigu.

Predočavam i dvije integralne naznake.

Poput neočekivanog susreta u Libertivilu na prilazima Čikaga juna 1989. godine, dogodilo se da je dr Amir Berberkić, logoraš fočanskog četničkog zatvora 15,5 mjeseci ('92-'93), sada u egzilu u SAD, u Islamskom kulturnom centru u Čikagu snimio, februara 1996, u bajramskom raspoloženju starijeg Bošnjaka sa fesom, a čikaški starosjedioci koji dan kasnije u raspoloženom dobrodržećem starcu prepoznali dugogodišnjeg čikaškog starosjedioca Hrustu Salihbegovića, bivšeg gradonačelnika Bijeljine u vrijeme II svjetskog rata, koji je svojevremeno, septembra 1944, u selu Dvorovima prisustvovao razgovorima muslimanskih političkih prvaka sa četničkim generalom Dražom Mihailovićem.

Ratni reporter "uhvatio" je kamerom pregovarače,

među njima i Salihbegovića, označenim na fotografiji brojem 8 (u prilogu knjige), ali sa imenom njegovog mlađeg brata Himza. On danas ima 90 godina i razgovor s njim tekao je uglavnom u okviru zbivanja koja se pominju u ovoj knjizi.

"Dobro je što si hitro intervenisao zbog netačne legende", kaže Hrusto gledajući ratni snimak objavljen u 11 nastavku mog feljtona "Muslimani pod kokardom" ("Borba", 3 - 21. februar 1992), gdje piše da je na snimku D. Mihailović (1), američki pukovnik Mak Daul (2), Mustafa Mulalić (3) sa grupom ustaša u Dvorovima kod Bijeljine 28. septembra 1944. U slijedećem nastavku ponovljen je isti snimak sa naslovom "Greška u potpisu" s napomenom da je D. Mihailović održao sastanak sa muslimanskim političkim prvacima iz Bijeljine u selu Dvorovima, među kojima je i "Muhamed Preljubović, kooptirani član ravnogorskog Centralnog nacionalnog komiteta i komandant Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini...", tzv. "đeneral Đerđelez". Odmah poslije tog sastanka Hrusto Salihbegović se povukao u zapadne dijelove Jugoslavije, zatim u Austriju i arapske zemlje, potom u SAD. *

Zatim, četnička i druga dokumenta, koja teku stranicama ove knjige, ukazuju na strategijsku koncepciju projekta "Velika Srbija" začetog sredinom XIX vijeka i dograđivanom "kosovskim žarištima" sve do genocida i agresije na Bosnu i Hercegovinu '92-'95, podrazumijevajući i politiku zavaravanja bošnjačkog (muslimanskog) naroda u vrijeme II svjetskog rata koji se, makar jednim manjim dijelom, uključio u sprovođenje programa Ravnogorskog pokreta.

Ta zamka je uočljiva već i u samim nazivima muslimanskih ravnogorskih vojnih i političkih organizacija, uz

* Među malobrojnim muslimanskim izbjeglicama u SAD raznih političkih opredjeljenja rijetko se ko aktivnije bavio političkim zbivanjima ili zagovarao stara ili nova politička opredjeljenja. Slično je bilo i u Kanadi, iako je u toj zemlji godinama djelovao istaknuti sljedbenik ravnogorske političke orijentacije Alija S. Konjhodžić novinar i publicist, rođen u Ljubuškom 1899. god. Beogradski list "8" (25. februara 1991) napisao je da je u Kanadi od 1954. godine izdavan "srpski istorijski časopis 'Bratstvo', čiji je urednik istaknuti Srbin musliman gospodin S. Konjhodžić, neumorni borac... za ideju nacionalnog jedinstva pravoslavnih Srba i Srba muslimana"

'svoje' pečate i druga obilježja. Tako su se krajem '42. godine prvi muslimanski ravnogorci u Hercegovini oglasili rezolucijom o formiranju 'Muslimanske nacionalne vojne organizacije', mada je tajnim projektom 'homogene Srbije' jasno naznačeno njihovo biološko satiranje i preseljavanje preživjele nejači u Tursku i Albaniju. Otuda i odvojene i zajedničke komande, poput 'Operativnog štaba četničko-muslimanske komande za oslobođenje Bjelimića', sa dva pečata dvije nacionalne vojne komande, a u isto vrijeme istrebljenje jednog dijela sandžačkog i istočnobosanskog (bošnjačkog) stanovništva.

Kada je četnička vojska doživjela poraz u sudaru sa partizanskim divizijama u bici na Neretvi početkom '43, a prevareni dio bočnjačkog nevelikog življa (2500 vojnika), shvativši četnički smrtonosni zagrljaj rasuo se, pripremljena je nova zamka - posljednje ratne zime II svjetskog rata načelnik Štaba Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini armijski general Dragoljub Draža Mihailović naredbom je (u prilogu knjige) postavio 'za komandanta grupe Muslimanskih korpusa u Bosni brata Muhamed-bega Preljubovića', u sastavu Jugoslovenske vojske u otadžbini, da 'muslimanske trupe mogu nositi zastave zelene boje, sa belim polumesecom i zvezdom u sredini, a sa obe strane imaće, takođe u gornjem uglu, uz koplje, jugoslovenske državne boje'.

Tu dramu jednog manjeg dijela bošnjačkog svijeta prije pedeset i neku godinu nastojao sam da na ovim stranicama osvijetlim vjerno, dokumentarno, upravo tako kako su je pripremili sastavljači genocidnog projekta 'Homogene Srbije'.*

*Izvori osnovnih dokumenata, uz obilježja u integralnom tekstu, omogućavaju čitaocima (istoričarima) da u povoljnijim okolnostima mogu u naznačenom institutu, arhivu, zborniku dokumenata i drugim publikacijama, radi potpunijeg uvida i spoznaje, pročitati izvornu građu koju sam koristio kako bih na toj istoriografskoj osnovi dokumentarnim kazivanjem, bez suvišnih autorovih uplitanja, izložio vrijeme ratno, ljude i događanja, prije svega Bošnjaka (Muslimana) ravnogorske političke orijentacije, mada ne samo njih. U mom tekstu zadržao sam nacionalnu naznaku - Musliman, a musliman u četničkim i, mahom, drugim dokumentima, već kako se pisalo prije 50 i više godina, pa i donedavno.

Prvo poglavlje

RASKOLI I SAVEZNIŠTVA NA RAZMEĐENIM RATIŠTIMA (1941-1942)

Ustanički prolom i "paradoksalna skretanja" • Sprega vojnih snaga koje se ne podnose • Pisma dr Ismeta Popovca generalu Dragoljubu - Draži Mihailoviću • Agonija hercegovačkih partizana i prevlast četnika • "Najmirniji kad su obe strane naoružane" • "Velika (Homogena) Srbija" u projektima Ravnogorskog pokreta • Poruke "Srba islamske vjeroispovijesti" • Zeleni barjaci sa pročetničkim i antikomunističkim milicijskim oznakama

"Trenutno ćemo bremzati sve vojne akcije dok se ne pojača disciplina u vojsci i dok se politički ne pripreme mase da borba ne bi otišla u čitavoj Hercegovini antimuslimanskom linijom", pisalo je u jednom od prvih izvještaja, ljeta 1941, nevelike grupe antifašista koji su se, samoinicijativno, stavili na čelo srpskog stanovništva i njegovih prvih naoružanih ustanika, izbjeglih pred zločinima ustaša Nezavisne Države Hrvatske, paradržave koja je nekoliko mjeseci ranije uskrsla na tenkovima njemačkih i italijanskih armija i okupatorskim komadanjem Kraljevine Jugoslavije.

"Vratio se sa juga drug K.B.; kao katolik ne može tamo opstati... Miro kaže da je moguće naći ljude koji će pratiti muslimanske transporte...",* dopisano je na kraju

* Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (ZB), tom IV (BiH), knjiga (k) 1, dok. 98.

K.B. - Karlo Batko, bravar, poginuo kao partizan 3. marta 1943, narodni heroj; Miro Popara, student, uhvaćen od četnika i strijeljan od Italijana 25. jula 1942, narodni heroj.

tog pisma, a Avdo Humo, intelektualac marksističke političke usmjerenosti, začuđen "paradoksalnim skretanjem" borbe koja se začela, neočekivanim nacionalističkim porivima i obračunima, iz mostarskog ilegalstva poručio je rukovodstvu bosansko-hercegovačke partizanske vojske u Sarajevu:

"U očekivanju kurira, danas su nam stigli sa terena šest (6) drugova muslimana... inače odličnih, radi toga što im je prijetila smrt".*

Gorčine kamenih međa

Njih šestorica su bili među tridesetoricom mostarskih patriota koji su se u avgustu četrdeset prve otisnuli u planine da bi se pridružili srpskim ustanicima, kada se već znalo da su dva kurira Muslimana, mostarske radnike (Mahmut Đikić i Mustafa Husković) sve glasniji šovinisti ustanici ubili u nevesinjskom kraju.**

Šta dalje da se čini u nacionalnim previranjima i okolnostima kada mnogi nisu željeli oružane sukobe sa italijanskom vojskom, uz to "rukovođeni primjerom crnogorskih bandi koje su se pod izgovorom pomaganja stalno muvale ovuda" i presudno uticale da su "mase ovu svoju borbu pretvorile u krstaški rat protiv islama", pokušavalo je da odgonetne oblasno (hercegovačko) vojno i političko rukovodstvo u izvještaju 17. septembra 1941, očekujući savjete višeg ilegalnog partizanskog rukovodstva u Sarajevu. "Dakle, danas je položaj ovakav: srpsko

* ZB, t, IV, k. 1, d. 72. Avdo Humo, profesor, narodni heroj, umro.

** Ilegalno rukovodstvo patriotskog i antifašističkog pokreta u Mostaru slalo je naoružane dobrovoljačke odrede iz grada u svoj Mostarski (Konjički) bataljon, koji je formiran 8. septembra 1941. na Boračkom jezeru u sjevernoj Hercegovini. Od tada do 25. maja 1944, kada je ušao u sastav 13. hercegovačke NOU brigade, poznate kao Mostarska, u bataljonu je bilo 827 boraca, od kojih je 445 poginulo, među kojima 270 Muslimana (Bošnjaka), 103 Srba, 50 Hrvata, 9 Crnogoraca, 8 Jevreja i 5 ostalih. Od 86 žena poginule su 43, svaka druga. Enver Čemalović "Mostarski bataljon", str. 321, Mostar 1986: Spomenica Mostara 1941-1945.

stanovništvo, koje čini ogromnu većinu u istočnoj Hercegovini... gotovo i ne silazi u gradove, nije voljno da prizna nikakvu vlast odatle... Ono želi da živi nezavisno od grada. Ali većina još nije spremna da se bori protiv okupatora... Izgleda da će okupator u gradovima pridobiti srpsku čaršiju i kulačke elemente na selu..."

Kolika količina netrpeljivosti i mržnje se nakupila među seljacima prema ljudima druge vjere, pa i prema većini "stranaca svoje vjere" pristiglih iz gradova koji su pozivali u borbu protiv okupatora i svakog koji se uhvatio za njegove skute, svakodnevno su saznavali "ratoborni došljaci".

Tako je i ugledni domaćin u selu Fatnici, koji je "potpuno podržavao akcije na formiranju partizanskih odreda", ali i ponesen nevremenom kojim je živio, svog gosta iznenada zapitao: "Znaš li, prijatelju, šta mi je danas najmilije u životu?", a zatim odgovorio: "Najmilije mi je što sam doživio da ne čujem glas hodže sa munare u Fatnici, i to prvi put poslije pet stotina godina". Drugi domaćin je dočekao goste u zaseoku iznad Popova polja i njihovog pratioca (mladića koji je poginuo kao partizan u bici na Neretvi početkom 1943) zapitao da li bi mogao "oderati živog Turčina", a ovaj mu hitro odgovorio: "Kako ne bi' mogao oderati živog Turčina!".*

Kobni put vjerskog rata, krvava zbilja po svojoj surovosti i neočekivanim obrtima teško se može zamisliti zlokobnijom i neljudskijom od najsurovijih obračuna koji su se dogodili u selu Berkovićima, u nekoliko isprekidanih đerdana kamenih prizemnica nasred Dabarskog polja, odakle u tri kraka vode putevi ka Nevesinju, Stocu i Bileći, gdje su u ratnom nevremenu ljeta četrdeset prve široki otkosi smrti odnijeli gotovo cio srpski i muslimanski živalj.

*Uglješa Danilović, "Sjećanja, članci i ratni dnevnik", knj. 3, odlomak "Ustanak u Hercegovini", str. 60-95; ZB, IV/1, d. 204

U aprilskom ratu 1941. godine ustaše se neposredno uključuju u oružane akcije protiv Jugoslovenske vojske, preuzimaju vlast, a u junu i julu osnivaju se 22 Velike župe u NDH, među kojima na području Hercegovine i južne Dalmacije Velika župa Dubrava (sjedište u Dubrovniku, s kotarevima: Bileća, Čapljina, Dubrovnik, Gacko, Ravno, Stolac, Trebinje) i Velika župa Hum (sjedište u Mostaru, sa kotarevima - srezovima - Konjic, Ljubuški, Metković, Mostar, Nevesinje, Posušje)

Tri zločina su tu počinjena za nepuna tri ljetna mjeseca, nakon čega su italijanski generali mogli zadovoljno trljati ruke. Računali su, gorštaci raznih vjera biće zabavljeni sami sobom, a Pavelićevi crnokošuljaši, mahom iz zapadne Hercegovine, koji su "nosili fesove i međusobno se oslovljavali muslimanskim imenima,* poslije učinjenog zločina - uz neposredno saučesništvo probisvijeta i pljačkaša iz najnižeg muslimaskog društvenog taloga tog kraja - ubistva 197 starosjedilaca Srba, povukli su se u svoje zabrane pjevajući i pocikujući, ostavljajući i zločince i nedužne Muslimane na milost i nemilost izbjeglih i drugih ojađenih seljaka u okolnim srpskim selima.

Nesreća se, poput vjetra, pothranjivala vijestima da su u berkovićkom gubilištu i bezumlju učestvovali i Muslimani okolnih sela, pa se u toj grčevitoj borbi sa opstanak dvadeset i nekoliko mladića iz sela Vranjska otisnulo iz svog sitničkog planinskog gnijezda ka Dabarskom polju, odlučni da se obračunaju sa Muslimanima koji su im bili susjedi, sa stotinu čeljadi iz dvadeset dvije porodice u selu Milavićima, s kojima su srpske familije, Popadići i Kašikovići, i u okolini živjeli zajedno ko zna koliko godina.

Kozijim stazama grabili su ogorčeni planinci, među njima i oni koji nisu htjeli da razluče ko je zločinac a ko

* U članku Slobodana Šakotića " Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini 1941" (Vojnoistorijski glasnik, br.l, str.16, februar 1954), pored ostalog, piše: "Prilikom prvih pokolja, ustaše... namjerno su nosile fesove i međusobno se oslovljavali muslimanskim imenima. Takav njihov nastup bio je svjesno sračunat na kompromitovanje Muslimana u želji da ih čvršće vežu za sebe... Da bi spriječila ustaše da Muslimane uvuku u zločin, partijska organizacija u bilećkom srezu stavila je u zadatak svome članu Halidu Čomiću da se primi dužnosti ustaškog tabornika. Kao tabornik on je bio u mogućnosti da na vrijeme osujeti namjere ustaša..."

U mojoj knjizi "Šestorica osuđenih" (IC "Komunist", Beograd 1974), opisana su stradanja srpskog naroda od ustaškog noža, a zatim muslimanskog od srpskih "osvetnika" u Hercegovini, i neobična sudbina Halida Čomića, vijećnika Zavnobiha i grupe antifašista Muslimana i Srba, tzv. "lijeva skretanja".

pošten među Muslimanima. Zaslijepljenost je znala samo za nemilosrdnu odmazdu. Trebalo je sagorjeti "sve tursko", pa i u selu Milavićima, smještenom sa južne strane Dabarskog polja, iznad kojeg se razvuklo srpsko selo Zasadi sa svojim zaseocima gdje su također živjele porodice Popadića i Vujovića, njih tri stotine i nekoliko. Naoružano klupko "osvetnika", kotrljajući se ka dolini, grunulo je u zaselak Ugarci u selu Donja Zasada, stiglo je i do čokota kuća domaćina Petra Popadića i njegova četiri brata, do Petrova tri sina - Jefta, Milana i Milorada. Poznat u širem zavičaju i po građevinama koje je podizao, a i po iskonskoj mudrosti koju je rado ponavljao da se "čovjek oslanja na čovjeka kao kamen na kamen", Petar Popadić je znao da su glasine da su svi "Turci" ustaša i da ih "sve treba odmah pobiti, svetiti ne samo Korita i Berković nego i Kosovo", naprosto ne mogu prihvatiti, da "zdrava narodna svijest zna da nije tako i da tako ne može biti".

To je znao i njegov susjed iz Milavića stari Muho Habota koji je, dan uoči tragičnog raspleta u zaseoku Ugarci, prepun muke trčao po susjednim srpskim selima i govorio narodu da se skloni u brda pred naletom ustaša.

Za Petra Popadića to nije bio zapis ispisan na ledu, plašt izatkan od vjetra, jer upravo je on - 26. juna 1941. u tri sata popodne, kada je napunio 55 godina života - pao na kućnom pragu braneći poštenje i slogu među ljudima različitih vjera i nacionalnosti, zbliženih gorčinom i ljepotom življenja, sudbinski upućenih na zajednički iskorak i u dramatičnim zapletajima. Njihovo najteže familijarno odmjeravanje života kojim se živjelo, njihovo traganje za odgovorom kako ostati pošten čovjek i domaćin i u paklu genocida, na najpotresniji i najčovječniji način simbolizovao je upravo Petar Popadić, Srbin koji je "stao kao ukopan pred razjarene 'osvetnike' i rekao da samo preko njega mrtva mogu da idu da kolju njegove komšije Muslimane u susjednim Milavićima".

Riječ mu je presječena iznenadnim pucnjem "osvetnika" Vlada Kašikovića, kada je Petar Popadić grupu naoružanih gorštaka upućivao na one koji zločine i počiniše - na ustaško taborište berkovačkog garnizona,

umjesto na nedužni muslimanski svijet, čime je prirodom svog ljudskog poštenja označio - pred svojim kućnim ognjištem u zaseoku Ugarci sela Zasadi - razmeđe ljudskog opredjeljenja u hercegovačkom ustaničkom prolomu: da se žrvanj zločina prevlada borbom svih poštenih Hercegovaca protiv domaćih zločinaca, vođenih rukom okupatora, putem kojim se jedino moglo izbaviti iz ustaškog istrebljivačkog pohoda i potvrditi svoju riješenost da se i ubuduće živi komšijski.

Kada je puška neočekivano planula i Petar - šireći ruke i odvraćajući naoružane planince od opake namjere da zagaze u zločin poput ustaša - pogođen u grudi pao pred kućnim pragom, njegovi seljani za trenutak, za dah jedan stajali su zbunjeni i začudeni šta snađe Petra i zavađene zemljake. U tim trenucima je raspamećeni ubica već bježao preko omeđina, ali ne za dugo: Petrov brat Jeremija, lovac i vrstan strijelac, i Petrov sin Jefto, prvi su se pribrali, dohvatili puške, zapucali i ubicu sastavili sa zemljom sto pedeset metara daleko od Petrove kuće. U međuvremenu su se raspršili i "srpski osvetnici" ostavljajući leš svog "jurišnika", zbunjeni i zaplašeni zbivanjima na nji-hovom putu obračuna sa ženama i djecom.

Posljednjim činom življenja hercegovački pravednik Petar Popadić ostade čovjek za sva vremena, čije razmeđe ljudskog opredjeljenja ujedno označava i uzaludnost svakog zatiranja čovjekove plemenitosti i moralne postojanosti, kao zvijezde koje "svijetle neprolazne kroz noć prolaznosti", poput Cvajgovih "Zvjezdanih trenutaka čovječanstva", kada se "neizmjerno obilje događaja prikupi u najuži raspon vremena", da ono "što inače lako protiče jedno za drugim i jedno pored drugog, to se zgušnjava u jedan jedini trenutak, koji sve odredi i u svemu odluči", da je "taj čas nepovratan za stotine naraštaja, ili odredi život pojedinca, naroda".

Dva mjeseca poslije Petrove smrti, čete narodne ustaničke vojske sručile su se (24. avgusta 1941) na ustaško-domobranski garnizon u Berkovićima. Drugog dana napada domobranska satnija se povukla prema kasarni na Trusini, gdje su ubrzo domobrani razoružani i

pušteni kućama, a u međuvremenu ustaški otpor skršen i mnogi zločinci kažnjeni.

Tada se u Berkovićima dogodio novi zločin: šovinisti među ustanicima hvatali su i ubijali nenaoružane Muslimane, djecu i starce, njih 187, kao što su to činile i ustaše dva mjeseca ranije u tom selu.

Tu se dogodio i treći zločin 3. septembra 1941. Pogromaške grupe šovinista ustremile su se i na druge Muslimane u selima bilećkog sreza, ubivši u prvom naletu njih 37, i oko 500 seljaka, žena i djece, okupilo se u selu Fatnici kako bi pronašli puteve izbavljenja. Ustaničku vojsku, u kojoj je bilo i nekoliko njihovih mještana Muslimana, dočekali su u svojim kućama uvjereni da im ta vojska neće zagorčati dane i noći. Njihov osvjedočeni prijatelj, komunista Miro Popara iz Fatnice i organizator ustanka u tom kraju, prihvatio je njihov prijedlog da, umjesto prema Bileći, uz pratnju straža, krenu ka Stocu.

Neizvjesnost i nada pratili su 416 Muslimana na njihovom putu prema Berkovićima i Stocu, sve porodice iz sela Fatnice, Dječa, Kalca, Orahoviće, Bačevica, Bijeljana i Milavića. Uz pratnju straža stigli su do Berkovića, gdje su prvi nesrećnici nastradali tokom noći, a svi drugi, njih 375 vođeni šovinistima, koji su preuzeli kolonu, odvedeni su na Trusinu, planinsku gredu prema Nevesinju, i bačeni u jamu Čavkaricu.

Tu je poginulo i sedam članova porodice Asima Pervana, srednjoškolca iz Fatnice i ustanika narodne vojske - otac, majka, dvije sestre i tri brata. *

* Da bi izbjegli pogubno svojatanje neutvrđenog broja ubijenih, u Hercegovini su objavljenje spomen-knjige o žrtvama fašističkog terora (ŽFT) iz svih nacionalnih sredina za područje Nevesinja, Gacka, Trebinja, Stoca, Mostara, Čapljine sa Neumom i Jablanice. Poimenično su upisane žrtve (sa osnovnim i provjerenim podacima). Ostale hercegovačke opštine, koje nisu izdale spomen-knjige, takođe su utvrdile spiskove ubijenih (ŽFT).

U članku "Potresna matematika smrti", objavljenom u "Oslobođenju" 9. septembra 1990, saopštio sam podatke o ŽFT u Hercegovini tokom rata 1941-1945. do kojih su došli ličnim istraživanjem Radovan Papić, Anđelko Belović, Slavko Stijačić i Drago Karlo Miletić. U međuvremenu je član bh. republičke komisije za utvrđivanje žrtava ŽFT (rukovodilac komisije dr Rasim Hurem) poslije višegodišnjeg istraživanja, Božidar Čučković utvrdio da je u ratu 1941-1945. ubijen 10.491 Hercegovac, među kojima je 8.083 Srba i 2.408 Muslimana i Hrvata. U tim okvirima se uglavnom kreće i većina pomenutih istraživača.

"Šarene papuče"

U tom žrvnju "vjerskog rata" onih koji zakuhaše krvavu kavgu medu ljudima i narodima, brojne porodice Popadića, žigosani od šovinista kao "poturice" koji štite "Turke", u svojim kućama u selu Milavićima krili su 22 člana porodice Muha i Ahmeta Habote, svoje komšije. Sada su Srpkinje dale svoje crne suknje i marame Muslimankama a brinule su i o pojedinostima, pa i o papučama. Umjesto "šarenih" vezenih papuča, djevojke Muslimanke navukle su crne kožne "srpske" papuče.

Tražeći po selu "Turke" i njihovu stoku, pljačkaši su upali i u porodicu u kojoj je djevojka Muslimanka, obučena u crnu nošnju, čistila krompir za stolom. Iako je izgledalo da će se sve srećno završiti, domaćica je ubrzo zapazila da je djevojka zaboravila da zamijeni papuče - umjesto crnih nosila je vezene, "muslimanske", šarene. I dok su "osvetnici" potezali flašu s rakijom, domaćica se, čisteći sobu, privukla stolu, i s djevojčinih nogu neprimijetno skinula "šarene papuče" i strpala ih u svoja njedra. Zatim je svoje crne papuče navukla na djevojčine odrvenjele noge. U tom trenutku oglasile su se puške i pljačkaši su grunuli na vrata, ostavljajući prestravljenu djevojku i njene plemenite i hrabre domaćine.

Poslije trideset sedam dana i noći provedenih među prijateljima porodice Habota su sa stokom krenule ka Berkovićima i Stocu. Pljačkaške grupe ih nisu presrele i svi su stigli do Stoca. Ubrzo su im prijatelji poslali sačuvano žito u okupirani grad.

Puteve izbavljenja u to vrijeme tražili su i preostali ustanici Bošnjaci - Asim Pervan, Hako Selimović i Halid Čomić, kao i njihove porodice.

"Gdje je 'Ture' baba?" - dočekao je pljačkaš kada je sa dvojicom šovinista ušao u kuću Stane Popare, Mirove majke, u selu Fatnici, koja je u svom prostranom drvenom krevetu, pod teškim gunjem i gomilom postelje, čuvala nevelikog Asima Pervana. Stana je ležala i pušila svoju

omiljenu lulu. Dok su preturali sanduke i ormare, pretraživali potkrovlje, psovali "Turke", baba Stana nije ćutala: "Marš napolje, pašče jedno. Naći će vas moji sinovi i zapamtićete sve to, vaške jedne".

U okolnostima kada su puške bile okrenute protiv svakog Muslimana i Hrvata na kojeg bi "osvetnici" naišli, pa i na one rijetke borce koji su sa srpskim narodom dijelili dobro i zlo, bili u neposrednim okršajima sa ustašama, jamarima koji su činili zločine, činilo se da je jedino izbavljenje bilo, pa je tako i učinjeno, da iz svojih skloništa ustanici Muslimani sa svojim porodicama, uz zaštitu vjernih prijatelja Srba antifašista, krenu prema okupiranoj Bileći, kako bi u toj varoši, privremeno, našli predah među svojom rodbinom. *

Urotnička četnička jezgra

Događaji su se smjenjivali vrtoglavom brzinom. Ako već nisu mogli opstati u istočnoj i južnoj Hercegovini, antifašisti Mostara i drugih hercegovačkih gradova i varoši krenuli su u sjevernu Hercegovinu, iznad Konjica, gdje je 8. septembra 1941. formiran Boračkojezerski bataljon, koji je uskoro dobio naziv Konjički partizanski bataljon, poznat više kao Mostarski, jer je u njemu svaki drugi borac, između njih gotovo šest stotina, koliko ih je bilo u proljeće slijedeće godine, bio Mostarac.

Neobičnost ustanka u tom kraju bila je tolerancija prema simbolima pod kojima su se okupljali mještani Srbi i "došljaci", pretežno Muslimani. Kada je komandir Aziz Koluder u selu Čičevu postrojio svoju četu za smotru i pozdrav članovima štaba bataljona, španskom borcu i političkom komesaru Jakovu Baruhu i njegovom zamjeniku Vasku Gnjatiću, koji je na najprimitivniji način u istočnoj Hercegovini provjeravan da li je musliman ili hrišćanin,

* M. Seferović, "Rascvjeti bratstva", str. 38-42, NIU "Narodna Armija", Bgd. '84

bila je to, valjda, najneobičnija slika bh političkog previranja. Azizov zamjenik, pedesetogodišnji seljak, na kapu je zakačio "bedž", malu sliku kralja Petra II Karadordevića a ostali seljaci kokarde ili "svog kralja", četvorica omladinaca mještana srpske trobojnice, a Mostarci, njih devet, jugoslovensku trobojku s petokrakom zvijezdom.

"Kakva je ovo vojska i čija je?" pitao je, začuđen, Baruh, svog zamjenika. Ćutali su, ali su shvatili da se u toj neobičnosti i složenosti ogleda sva širina i sveobuhvatnost ustanka, ali ujedno i njegova životnost i perspektiva opštenarodnog antifašističkog rata. I umjesto da svi stave trobojke i petokrake zvijezde, na šarolike oznake boraca kao da se zaboravilo, neka nose, to što nose, osnovno je da se bore protiv zajedničkog neprijatelja, a potom, kad pristignu nove grupe Mostaraca, da strpljivim i mudrim političkim djelovanjem sami borci odmjere i shvate koliko je kralj Petar zastupnik njihovih iteresa i borbe koju oni vode. *

A za to nije trebalo dugo čekati.

Da bi se spriječio kobni put vjerskog rata u istočnoj Hercegovini, u svakoj ustaničkoj četi stvoreno je borbeno jezgro - partizanski odred, koji je trebalo da izvodi gerilske akcije, a cijela četa bi se aktivirala u širim napadnim ili odbrambenim borbama. To je značilo odvajanje boračkog dijela od neboračkog, kao preduslov zavođenja vojničke discipline i otpočinjenja borbe protiv okupatorske vojske. I, možda značajnije, počelo je odvajanje od ustanka ostrašćenih i zakrvavljenih mještana koji su bili revanšistički usmjereni prema svim "Turcima" i Hrvatima, odbijajući da se medu njima nadu i osvjedočeni antifašisti iz drugih nacionalnih sredina.

U savladivanju stihije i u diferencijaciju ustanika uključeni su i prvi seoski organi vlasti, kao i više antifašista koji su pristigli iz srpskih sredina da bi konsolidovali ustanak, jer s ponovnim dolaskom italijanskih jedinica i preuzimanja vlasti od ustaša borbe su bile goto-

* M. Seferović, Mostarski kolopleti", str. 106-112, edicija "Mostar u borbi za slobodu", knjiga 8, 1985. god.

vo prestale, uveliko zahvaljujući i uticaju onih koji su zastupali politiku čekanja i politiku nesuprotstavljanja okupatorskoj vojsci.

Niko tada nije mogao pretpostaviti da su uporedo sa organizovanjem borbenih jezgra - partizanskih odreda, kasnije četa i bataljona - sve prisutniji srpski i crnogorski emisari generala Draže Mihailovića i njihovi domaći sljedbenici organizovali i svoja zapretana urotnička gnijezda u partizanskim jedinicama i u selima, da su i oni istom upornošću dograđivali svoje stare i gradili nove međe i mrginje, predrasude i mržnju među ljudima i narodima drugog nacionalnog identiteta. Uz to su ubrzano okupljali svoje istomišljenike u vojnim uniformama s četničkim kokardama u italijanskim garnizonima istočne Hercegovine, svoj front na hercegovačkom kamenjaru zasnovanom na političkoj i vojnoj programskoj usmjerenosti Ravnogorskog pokreta i smjernica generala Draže Mihailovića i njegovih najbližih saradnika - Stevana Moljevića, Dragiše Vasića i "beogradskih prijatelja", tvoraca genocidnog projekta o "Homogenoj Srbiji"

Pritajena urotnička jezgra su se na razne načine proširivala, odmotavala i sarađivala sa prvim četničkim odredima legalizovanim u Nevesinju, Gacku i drugim hercegovačkim varošima istočne, južne i srednje Hercegovine, i pod pokroviteljstvom italijanskih komandi.

Trebalo je za tu zavjeru privoljeti i privremene saveznike u muslimanskim nacionalnim sredinama, kako bi se rastrojio protivnički front ili pasivizirali Muslimani, posebno u sredinama u kojima su antifašisti imali izrazit uticaj.* Svoje saradnike potražili su u već ranije osvjedočenim "Srbima islamske vjeroispovjesti", u nevelikoj grupi mostarskih i konjičkih političara i avanturista - dr Ismetu Popovcu, ljekaru u Konjicu, i sudiji Mustafi

* Umjesto iščekivanja, Muslimani i Hrvati u Ostrošcu, pored Neretve, u augustu 1941. neposredno su se suprotstavili ustašama da se obračunaju sa njihovim susjedima, a i okolnih mjesta. Pohapšeni Srbi utrpani su u vagone na putu za koncentracioni logor i smrt, ali kolektivnim otporom demonstranata, među kojima je bio i kadija Alija Kusturica, iz vagona su oslobođeni nedužni ljudi i to osjećanje zajedništva uveliko se čuvalo u tom kraju, posebno u prozorskom srezu.

Pašiću* u Mostaru, kako bi prije svega rastrojili Konjički (Mostarski) bataljon, gdje se u velikom broju okupila intelektualna i radnička muslimanska mladost, kao i da organizuje pročetničke milicijske muslimanske odrede.

Iako je prostrana teritorija između Mostara, Nevesinja i Konjica otporom šest stotina boraca Konjičkog bataljona bila odbranjena od ustaških paljevina i većih ustaških zločina, čime su "građani došljaci" potvrdili svoju predanost borbi koja se vodila, tajne niti četničke urote splele su čvrsta i nedokučiva jezgra u novi nevidljivi front, razgarajući vjersku i nacionalnu netrpeljivost i nepovjerenje prema suborcima iz Mostara, Jablanice, Konjica, Nevesinja i Ljubuškog.

Nepovjerljivog i osiromašenog seljaka su ubjeđivali da bi ih i Nijemci, Talijani i ustaše ostavili na miru kada bi uklonili "strance", sumnjive građane, da samo zbog njih pale kuće i ubijaju čeljad, da ono što ustaše nisu stigle da pobiju dovršiće "došljaci iz gradova". Taj crv sumnje vješto je podhranjivan i lecima, koji su se sve češće pronalazili i u kojima je pisalo da se seljaci čuvaju građana, mahom "ljudi bez porodice, bez igdje ičega".

Uvjeravanja nisu ostala bez odjeka, pogotovo kada je u selo Grdače stigao žandarmerijski kapetan Branislav Šoškić sa devet četnika, oficir iz Srbije, koji je 30. decembra 1941, u pismu upućenom komandantu "četničkog južnog fronta" majoru Bošku Todoroviću saopštio i to da je "prošlog meseca sa dvadeset četnika zašao u dubinu, probio se kroz neprijateljski lanac i došao čak do Mostara", da je "organizovao četnike u mnogim srpskim selima" kako je utvrdio da je "narod naš uplašen, često puta zaveden od partizana", da oni, partizani, u stvari "nisu Srbi nego

* Sudija Mustafa Pašić je jedan od potpisnika rezolucije mostarskih Muslimana (Bošnjaka) protiv genocida nad srpskim narodom. On je oktobra 1941. rezoluciju umnožio i razaslao u nekoliko stotina primjeraka. Već prva rečenica prve tačke rezolucije optužuje: "Nebrojeni zločini, nepravde, bezakonja, i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana su potpuno duši svakoga muslimana... Šaka onih nazovi muslimana, koji su se o to ogriješili, samim tim su se ogriješili o uzvišene propise islama, pa će ih neminovno stignuti božja kazna i ljudska pravda..." (Muzej Hercegovine u Mostaru, br.144)

ustaše, muslimani i Hrvati", i "još malo svi će prići partizanima da spasu glave".

A mjesec dana ranije, novembra 1941, kapetan Šoškić, komandant Gorskog štaba kombinovanih četničkih odreda u Hercegovini, uputio je proglas "Stanovnicima muslimanskih sela i gradova u Hercegovini", upoznavajući ih šta su sve četnici u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni postigli, da ih samo u Bosni ima dvadeset pet hiljada, šta su sve zauzeli i da im je zadatak da pohvataju sve ustaše i zlikovce, a potom im neposredno, prijeteći, poručio:

"Ne borimo se protiv poštenih muslimana i Hrvata koji nisu bili ustaše i koji nam ne daju otpor. Vama muslimanima je bilo lepo u Jugoslaviji, pa će vam biti dobro i pod četničkim vlastima. Mi garantujemo svakom poštenom muslimanu i katoliku bezbednost, sigurnost i čast. Sve uništavamo u selima i gradovima gde naiđemo na malo otpora... Uverićete se malo kasnije, ako već sada ne vidite, da je ustaška država kratkoga veka i da ste zavedeni od jednog bandita Pavelića. Narodna poslovica lepo kaže: "Ko s đavolom tikve sadi, o glavu mu se razbijaju". Mi smo četnici - osvetnici, borci za slobodu... Od sada za svakog ubijenog četnika i uopšte Srbina streljaćemo na hiljade odgovornih lica. U Bosni kuda su prošli četnici, a muslimansko selo nije dalo otpora, ostalo je isto netaknuto. Ono pak koje je dalo imalo otpora, bilo je od četnika sa zemljom sravnjeno. Vrlo lep primer i istinit događaj desio se u Drinjači, gde su muslimani, slepo zavedeni od Pavelića, dali otpor pa je sve poklano od četnika. Drugi slučaj je sa Rogaticom... *

* Bio je 6. februar 1942. kada je 12 boraca Udarne čete ušlo u polumračnu sobu i začelo mučan dijalog sa kapetanom Šoškićem i njegovom pratnjom. Svi su držali oružje u rukama, spremni da u tom začepljenom bunkeru za tren oka, ako zatreba, izvuku bajonete, bace bombe, ošinu rafalima. Partizani su, pokazujući četničke letke, ukazivali kapetanu na podrivačku djelatnost četničkih oficira, da bi zatim pozvali kapetana i njegove ljude u borbu protiv ustaša. U predviđenoj akciji tražio je da se spali sve "tursko". Iznenada je planuo pucanj. Bio je to Šoškićev metak. Lampa se ugasila i 22 čovjeka su se uhvatila u rijetko viđen borbeni kovitlac. Kada se upalila lampa među poginulim je bio i kapetan Šoškić, u čijoj torbi je pronađena propusnica izdata od njemačke komande za slobodno kretanje okupiranom teritorijom. Propusnicu su kasnije vidjeli i seljaci mnogih sela.

Život mu, tako, nije bio duga vijeka, jer poginuo je u okršaju njegovih žandara i partizana Udarne čete Konjičkog bataljona. Tako je okončao i major Boško Todorović, komandant Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, koji je u instrukcijama četničkim predstavnicima za pregovore sa komandom italijanskog armijskog korpusa o međusobnoj saradnji očekivao da dva pregovarača sporazumom postignu "uspostavljanje srpske civilne vlasti u svim krajevima gde su Srbi u većini, a učešće srpskih predstanika u civilnoj vlasti tamo gde su u manjini", da pri tome "muslimane kao plemenski neopredeljene ne računa pri sračunavanju procenata Srba ni Hrvata, ili tražiti da se oni izjasne".

Sučeljavanje partizana i četnika poprimalo je sve žešće i šire razmjere, a Muslimani pozivani da se pridruže jednoj ili drugoj vojsci, poput četničkog letka u kojem se kaže da baš Muslimani treba da zabiju "glogov kolac ovome demonu", ustašama, da se suprotstave Pavelićevoj mašineriji "koja je svesno i nesvesno uništila već preko 100,000 života", da "rasture u nepovrat ovaj žalosti cirkus" u kojem su Muslimani bili "i toreadori i bikovi", da krenu putem Hadži Loje, Saliha Forte i Ali-paše Rizvanbegovića, da bi na kruju poručili da je "dvanaesti čas da spašavate što se spasiti dâ", da je kucnuo "čas prečišćavanja, ispravljanja istorijskih grešaka i stvaranje novih pojmova i nazora..."

Najprilježniji "Srbi islamske vjeroispovijesti", Popovac i Pašić, kako su dani odmicali bivali su u pratnji novih sljedbenika. Sudija Mustafa Pašić je svoj ugled stekao svojim moralnim poimanjem života, događaja i ljudi oko sebe. Svojevremeno mladi pristav u Okružnom sudu u Mostaru, na pretresu dvadeset i nekoliko mostarskih komunista, koji su poticali iz svih nacionalnih sredina, među kojima su bile i dvije žene, jula 1930, predsjedatelj Mustafa - Muja Pašić ispoljavao je prema optuženima očiglednu naklonost. Sve optužene, izuzev jednog koji je

priznao u policiji djelo i za to bio kažnjen u Beogradu, Pašić je oslobodio krivnje i pustio iz zatvora. Iako je presuda poništena na Vrhovnom sudu u Sarajevu, ponovo je optužene oslobodio krivnje.

Mnogo godina kasnije, kada su ustaše odvele podvornika suda, Srbina, noću iz kuće, Pašić je dopisom Ministarstvu pravosuđa u Zagrebu tražio da se odvedeni Kulaš vrati na posao. (Ubijen je na Neretvi južno od Mostara). Kada je javno izvrijeđao i istaknutog ustašu Viska Barišića "čitavom bujicom pogrdnih riječi protiv ustaša", pa i "samog Poglavnika omalovažavajući državnu vlast", ustaški odjelni upravitelj Mahmut Šemić je "umoljavao naslov da se preduzme kazneni postupak protiv imenovanog Pašića".

Zatvoren u školi "Kraljice Marije", gdje je bila ustaška bojna, Pašić je bezobzirno tučen, morao je da puže po sobi, svrstan u dvoredove da bi zatvorenici tukli jedni druge, kojom prlikom niko nije želio da tuče sudiju Pašića. I pustili su ga pod pritiskom uglednih građana, kada je napustio i Kotarski sud.

U neizvjesnosti boravka i političkog djelovanja u Mostaru sudija Pašić je svoje prebivalište sve češće imao u Nevesinju, u talijansko-domobransko-četničkom garnizonu gdje mu se pridružio dr Ismet Popovac, obojica vjerovatno prvi Muslimani koji su javno prihvatili saradnju sa četnicima i Talijanima.

Politički ambiciozni dr Ismet Popovac stekao je kao liječnik i opozicioni politički prvak širi ugled više među seljacima nego građanima Konjica i Ostrošca. Za svoju političku promociju koristio je i optužbu koju je državno tužilaštvo u Mostaru podiglo protiv njega februara 1940 zbog predaje i rasturanja "deset komada letaka" kojim su se "braća Muslimani" pozivali da glasaju "za nosioca autonomne liste za izbore u općini konjičkoj - dr Ismeta Popovca, predsjednika Odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine, za koju se cijelog života borio naš nezaboravni vođa rahmetli dr Mehmed Spaho, kako je to poručio biračima i naš sadašnji vođa Džafer Kulenović".

Sudska rasprava je odgođena "jer pozvani nisu

došli", da bi ubrzo zatutnjao aprilski rat i mnoge stranačke istomišljenike odnio na suprotne političke frontove i u oružane formacije raznih zastava i programa. Popovčev stranački vođa dr Džafer Kulenović okrenuo se Zagrebu i poglavniku NDH Anti Paveliću, a sam dr Ismet Popovac, već odranije prosrpski orijentisan, prihvatio je saradnju sa Dobrosavom Jevđevićem, političkim predstavnikom Vrhovne komande generala Draže Mihailovića, i italijanskim generalom Lusanom.

Sastavljao je prve letke kojima se četnički pokret obraćao Muslimanima i organizovao urotnička gnijezda na prostranoj planinskoj tromeđi između Mostara, Nevesinja i Konjica. Njegov neposredni saradnik bio je posjednik Mustajbeg Hadžihuseinović, čija je uhvaćena prepiska otkrila da dr Popovac i sudija Pašić odaju Mustajbegu priznanje za njegov trud, da će partizani uskoro biti potisnuti iz Konjičkog sreza i da konačno može da pristupi formiranju milicije. Mustajbegu to nije pošlo za rukom pošto je izgubio glavu, a Popovac i Pašid nastavili su da tragaju za novim saradnicima u srezovima istočno od Neretve, da u pismima i proglasima ubjeđuju, makar u tome uspjevali i pojedinačno, svoje zemljake Muslimane kome da se priklone.*

Domobranski poručnik Husnija Čengić postao je prvi Musliman u četničkoj oficirskoj uniformi, pa su njih trojica sa mostarskim srbofilom Smajom Ćemalovićem, "svim silama nastojali da muslimane nevesinjskog kotara pridobiju za svoju srbofilsku politiku i učlani ih u srpsko-četničko udruženje u Nevesinju", poput pridobijenog "Husnije Bašagića, šumskog izvjestitelja kotarske oblasti, i kotarskog sudca Puzića, kao i još neke ugledne građane", kako je u svom "izvješću" javljalo "Vodno zapovijedništvo iz Nevesinja" svom "Krilnom oružničkom zapovjedništvu u Mostaru".

Zahtjevano je da i Salko Ćatić, zapovjednik 300 (hrvatskih) muslimanskih milicionera u selu Kljuni učlani

* Drago Karlo Miletić, publicist, u pismu autoru knjige izložio je nekoliko biografskih podataka o dr Ismetu Popovcu, sudiji Mustafi Pašiću i oficiru Husniji Čengiću.

svoje milicionere "u četničko udruženje, što ovaj nije htjeo učiniti, pa je povodom toga mjesno italijansko zapovjedništvo obustavilo sa daljom prehranom Ćatićevih milicionera".

Italijanski generali i četničke vojvode uspjeli su, tako, da u političko i vojno rukovodeće jezgro "Srba islamske vjeroispovijesti" iz seoskih i varoških sredina privuku još nekoliko lokalnih predstavnika sa nevelikim brojem njihovih pristalica, poput Mustafe Berberovića iz Blagaja, budućeg komandanta muslimanskog četničkog (antikomunističkog) bataljona.

Projekti o "čišćenju i razgraničavanju "hrvatskih" i "srpskih" zemalja

Četničko rukovodstvo - vođeno, poput ustaša*, principima genocida i revanšizma, snom o velikoj Srbiji - organizovalo je istrebljenje muslimanskog stanovništva u dolini Drine, u Sandžaku i istočnoj Bosni, već prema projektu dr Stevana Moljevića od 30. juna 1941. Tvrdilo je da je Srbima "prva i osnovna dužnost da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko

* Vojnoistorijski institut (VII) u Beogradu, SUP-BiH,ustaše i domobrani, film l, str. 125, 127, 128.

O djelatnosti Glavnog ustaškog stana u Zagrebu prije i tokom rata iscrpnije je pisala Fikreta Jelić-Butić u knjizi "Ustaše i NDH 1941-1945" (Liber i Školska knjiga Zagreb 1977. god). Navodeći da je osnivanje Glavnog ustaškog stana bilo početkom 1932, da su "parole osvete obilježavale sadržaj svakog broja "Ustaše", da je već u februaru 1932. 'Ustaša' pisao: 'Nož, revolver, bomba i pakleni stroj, to su idoli, koji imaju povratiti seljaku plodove njegove zemlje, radniku kruh, a Hrvatskoj slobodu: U julu te godine 'Ustaše' je donio članak pod naslovom "Treba klati", u kojem između ostalog, piše: "Ono što pije krv hrvatskog naroda, treba poklati da se više nikada to zlo u Hrvatskoj sredini ne pojavi." (str.26).

područje na kojem Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbjeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena". Odnosno, da je "preseljavanje i izmene žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem na području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i muslimani s planom išli na istrebnjenje Srba".

Na tim osnovama dr Moljević "udara" i povlači granice na karti "njegove" buduće Jugoslavije (karta u prilogu ovog teksta), određuje dokle i šta joj pripada od istoka do zapada, od sjevera do juga, označava međe i punktove na rijekama, prugama i planinama, uveliko prekoračujući njene državne granice, određujući se posebno prema Dalmaciji i ostalim jugoslovenskim i balkanskim zemljama. Podvlači da Srbi "svoju istorisku misiju moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji i u okviru Jugoslavije koju će zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat", da "Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju prethodno imati hegemoniju u Jugoslaviji". (Posljednju rečenicu podvukao dr Moljević).

Nakon što je izložio viđenje "društvenog uređenja" i "narodnog preporoda", pored priložene karte otisnut je i tekst pod naslovom "Naš put". Zahtijeva se da se ide "stopama kosovskih vitezova", kako bi se "stvorila Srbija u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima Srbi žive", da se stvori "Srbija kakvu su sanjala sva naša pokolenja, a za kakvu se bori srpski narod od Karađorđa pa do dana današnjega", takvu Srbiju "koja će s ponosom da vodi Jugoslaviju, pa i ceo Balkan", da to "žele da stvore ili da izginu", kao što izginuše "kosovski vitezovi", da je "put koji nam je pokazao naš mladi Kralj, to je put kojim nas vodi naš Draža Vojvoda"*

*ŽB, t. XIV, knj.1, d.1

Sačinjen je i "septembarski" program četničkog pokreta koji je upućen izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije u Londonu, kratka programska načela koja nalažu da se izvrše blagovremeno pripreme "da bi se u danima sloma "omeđili 'defakto' srpske zemlje i učinili da u njima ostane samo srpski živalj", da u "srpskoj jedinici kao u naročito težak problem (treba) uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi", ukratko, da je "ideal jaka i homogena srpska državna jedinica politički i ekonomski sposobna za život", koja kao takva može poslužiti balkanskim "širim političkim kombinacijama".*

U tim programskim okvirima Draža Mihailović je 20. decembra 1941. uputio instrukciju komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori, generalštabnom majoru Đorđu Lasiću, i komandantu Limsko-sandžačkih odreda kapetanu Pavlu Đurišiću, dokument "o upotrebi četničkih odreda tokom II svetskog rata", deset ciljeva četničkih odreda, među kojima se u tački 5 kaže da "treba stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke, čišćenje Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimansko-Hrvatskog življa", kao i to (tačka 8) da se u krajevima očišćenih od narodnih manjina i nenacionalnih elemenata izvrši naseljavanje Crnogoraca. (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice) **

I već tog mjeseca četničke jedinice su pristupile istrebnjenju Muslimana u području Foče, a kasnije na teritoriji Sandžaka i istočne Bosne. Do 5. decembra 1941, tvrdi Komisija za utvrđivanje ratnih zločina u SR BiH ustaše su ubile u Foči (ili su ih odveli u logore i tamo ubili) 69 Srba, među njima i dvoje djece, 6 Muslimana i 4 Hrvata, a italijanski okupatori 7 mještana. Krv je potekla a tako i početak vremena kama i pokolja. A do prvog oslobođenja Foče (u koju su ušle partizanske jedinice januara 1942), svjedoči ista Komisija, četnici su "u fočanskom srezu ubili 2,123 Muslimana, među njima je bilo 280 djece

* ZB, t. XIV, knj.1, d.6.
** ZB, t. XIV, knj.1, d.34.

do 10 godina života". To su bile prve žrtve, a zatim... *

Kada su ustaše "izvojevale pobjedu nad četnicima" i učvrstile svoj garnizon u Foči, ljeta 1942, "ustaše su u Foči i u selima ubile 103 lica". Samo jedne noći, 11. avgusta, "u selu Gracu ubili su 59 Srba, među njima 20 djece ispod 10 godina". Poslije ustaških noževa, iz korica su izvučeni četnički. Četnici su ponovo zauzeti Foču 19. avgusta i tada su "ubili 338 lica od toga 65 djece ispod 10 godina; najbrojnije žrtve bile su u Foči - 183". **

Pošto su četnička programska načela podrazumijevala potpuno istrebljenje Muslimana (a za one koji prežive - iseljenje u Tursku, odnosno, kako to stoji u ličnim zabilješkama Draže Mihailovića: "Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije... U danom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliži hrvatskim oblastima tamo - glavno je da svi budu pokrenuti"), Vrhovna komanda Draže Mihailovića se pripremala za još šire istrebljivačke pohode.

Činilo se da je dr Moljević svojim političkim koncepcijama i tumačenjem Ravnogorskog pokreta sticao sve zapaženiju ulogu u Centralnom nacionalnom komitetu, formiranom ujesen 1941, kada je organizovan Politički odbor u Beogradu, polako potiskujući vodeću ulogu koju je u štabu Draže Mihailovića i u pokretu imao Dragiša Vasić. Mihailović je tada imao neograničeno povjerenje u idejnog

---

* General-major u penziji Luka Božović u svojoj knjizi "Fočanska republika" govori o žrtvama u Foči, oslanjajući se uglavnom na izvještaje Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, što je svakako krajnje nepotpuno.

Na naučnom kolokviju Genocid nad Muslimanima u Jugoslaviji koji je održan u Sarajevu 20. novembra 1991, uz svoje saopštenje "Prvo genocidno stradanje muslimanskog naroda u II svjetskom ratu", predložio sam da bi, čak, Islamska vjerska zajednica trebalo da, ako to ne čine drugi, što prije sredi (već uveliko u opštinama prikupljene podatke) i štampa svjedočanstvo o ŽFT iz svih nacionalnih sredina u BiH. Na žalost, koji mjesec kasnije, tenkovi i topovi su zatutnjali širom BiH. Ali i u tim okolnostima je dr Smail Čekić poslije dugotrnjnog istraživanja objavio rukopis o četničkim zločinima nad Muslimanima u jugoistočnoj Bosni i Sandžaku '41-'43. (Dr Smail Čekić, "Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima '91-'93").

** M. Seferović, "Krst i polumjesec u Božurevom Dolu", poglavlje "Ustaška i četnička politika istrebljenja, prekrštavanja i pokrštavanja". (str. 49-54-67)

vođu četničkog pokreta Vasića. Kada mu je dr Moljević u drugoj polovini decembra 1941. poslao pismo sa potpisom "Vaši prijatelji", na njegovom lijevom gornjem uglu je napisao: "Poslati Vasiću".

Ovog puta se dr Moljević u decembarskom pismu u ime "prijatelja" zahvaljuje svom generalu i njegovim saradnicima što su "srpstvu... spasili čast i pridigli zastavu koja je bila bačena", ali da "ima još mnogo da se uradi", da je "tek sve, izgleda, na početku", pogotovo što u Londonu i Americi slovenački i hrvatski ministri, pominje im i imena, "hoće da nastave staru pesmu" (na marginama pisma Draža je dopisao: "Potpuno tačno"), da "sve to imaju opet da plate Srbi svojom krvlju", prilažući Draži kartu "Homogene Srbije" i memoar.

Pojašnjavajući svoj ranije dostavljeni program o "Velikoj Srbiji", u pismu se kaže: "(1) Što se tiče granica prema susedima, to će pitanje da se reši mirovnim ugovorom, iako bi i tu bilo najbolje stvoriti svršen čin pre nego što pregovori i počnu; ali nam za to nedostaje vojnička snaga koja je ludo upropašćena". Pored rukom napisane napomene u vrh pisma da su generalove "primedbe na priloženoj karti", na marginama integralnog teksta, do podvučene rečenice, napisano je: "Ako se reši pitanje komunista, a pomoć stigne na vreme, bilo bi snage i za ovo. Tim pravcem treba i raditi".

"Razgraničenje sa Hrvatima" dr Moljević vidi na taj način što "treba odmah, čim se ukaže prilika, prikupiti sve snage i stvoriti svršen čin".* Zatim, "krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, a ostalima bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili

* S obzirom na to da su u nekim knjigama o palim borcima i žrtvama fašističkog terore Muslimani ubijeni u međunacionalnim sukobima naznačeni kao "žrtve rata" a ne kao ŽFT (kao u području Gacka, gdje su ubijeni od pojedinih šovinista u ustaničkoj vojsci), hercegovački partizanski pravoborac Risto Milošević (živi u Beogradu) 5. februara 1987. poslao je pismo Komisiji za istoriju CK SK BiH u kojem, između ostalog, piše:

"Nije bitno da li je neko pripadao ovoj ili onoj organizaciji, nego je bitno šta je taj neko uradio. Mjerilo za određivanje u koju će se kategoriju ubijeni svrstati ne može da bude ko je nekog ubio, nego to zašto je neko ubijen. Ako je neko ubijen kao pripadnik nekog naroda, onda je normalno da se proglasi žrtvom fašističkog terora."

Albaniju)". *

Gotovo četiri mjeseca kasnije, 23. aprila 1942, dr Moljević je novim pismom podsjetio Mihailovića da mu je u decembru uputio pismo sa memoarom o srpskoj državi i razgraničenju sa Hrvatima, pa, nakon što je euforično zapisao da komandant ima "da govori našoj gospodi u Londonu", a ne "oni njemu". ("Ja ću da Vam govorim o Vama... jer su oči svega naroda danas uprte u Vas... Zar ne znate da u zemlji nemate zamene?"), dr Moljević je podsjetio svog vrhovnog komandanta: "Ja sam onaj svoj memoar posle upotpunio sa daljnjim traktatima: Današnji položaj i uloga pojedinih srpskih krajeva, značaj Jugoslovensko Grčke Unije po Srbe i Srbiju, Primedbe na napis 'Državni kontinuitet posle rata', i 'Muslimani i stvaranje srpske države' koje sam Vam poslao preko prijatelja u Beogradu, jer direktne veze nisam imao, ali koje, kako mi kaže g. Dragiša, niste primili, pa Vam ih preko njega, kao i ovo pismo, ponovo šaljem" **

Razrađujući svoj "traktat" ("Današnji položaj i uloga pojedinih srpskih oblasti u stvaranju homogene srpske države"), svoje škrte teze o "Srbiji kao nastavku naše srednjovekovne države", o "Srbiji kao faktoru na Balkanu" i "Srbiji kao ognjištu srpske misli", Moljević govori i o Bosni, posebno o Bosanskoj krajini i "Bosni u užem smislu", da će "ove dve oblasti vezane za Srbiju, da čine s njom

---

* VII, Četnička arhiva (ČA), kut. 12, fas. l, d. 32/2

Muslimanski narod u BiH ponovo je pedeset i nekoliko godina kasnije doživio genocidno satiranje velikih razmjera. Kakva i kolika se količina zla izlila na nedužne ljude, može da se sagleda i iz ovih činjenica. U gradovima na rijeci Drini, u Zvorniku (prema popisu 1991) bilo je 59,4% Bošnjaka (od 81,111 ukupnog stanovništva), Višegradu (62,8% od 21,202) i Foči (51,6% od 40,513 st.) - danas nema nijednog Bošnjaka! Takvo četničko čišćenje doživjelo bi i Goražde na Drini (70,02% Bošnjaka, od 37,505 st.) da se nije odhrvalo napadačima i postalo "zaštićena zona".

U intervjuu pod naslovom "Generalna proba za genocid u Zvorniku" prof. dr Bogdan Bogdanović, arhitekta i bivši gradonačelnik Beograda (zabilježila mr Selena Seferović u Beču 1995. gdje se g. Bogdanović nalazi u izbjeglištvu, i objavila u listu bošnjačke zajednice sjeverne Amerike "Zambak - BiH odjek" br. 4, februar '96, str. 20), saopštava da je na osnovu vjerodostojnih dokumenata utvrdio da je u Zvorniku "sve bilo komandovano iz Generalštaba u Beogradu."

** VII, (ČA), kut. 12, f. l, d. 4; ZB, XIV/1, d. 70.

osnovicu nove srpske države, to valja već sad poduzeti za čišćenje ovih oblasti od svih nesrpskih elemenata", da "Hrvatima valja otvoriti vrata za preseljenje u Hrvatsku, a muslimanima ukazati put za seobu u Tursku, jer mesta i za nas i za njih u tim oblastima više nema".

Tražeći da se što više vojnih snaga iz Srbije orijentiše preko Drine i vjerujući da će srpski narod u Bosni doći do slobode "plebiscitom - glasanjem iz pušaka čeličnim kuglicama, jer je došao do osvedočenja da je to jedini način kako se to pitanje može sigurno da reši", svoj traktat je zaključio: "Srbija i Bosna, oslonjena na Srbiju, imaju prema tome da odigraju istorijsku ulogu dok se drugi krajevi ne pridignu, a da one tu ulogu odigraju valja da damo sve svoje snage".

Napokon je i Dragiša Vasić u prvoj polovini maja 1942. poslao Draži Mihailoviću svoje primjedbe na pismo koje su "prijatelji iz Beograda" poslali "prilično davno", decembra 1941, podržavajući i njih i Mihailovića kad kažu "da se u emigraciji nastavlja stara pesma na račun srpske krvi", da bi "čovek mogao da svisne od bola kad samo pomisli na sadašnju londonsku vladu, od koje smo doživeli da Hrvati ponovo rade Srbima o glavi, i to da zajedno s našima sede za istim stolom, i dok smo mi tamo i jedino tamo naše oči i naše nade uprli". Prihvatio je u cjelini "Memorandum naših prijatelja" i ocijenio da je on "svakako izašao iz ruku onih istih naših ljudi koji su nam ranije bili poslali i "Srpski program" (septembarski, prim. M.S.), jer između njih nema velike razlike. Prihvatio je i komandantove primjedbe, prije svega gdje se predlaže da se "učini sve to da se dođe do svršenog čina pre nego i mirovni pregovori počnu".

Ukazujući na to da komunistička akcija "ni blizu nece biti onako opasna ili snažna kao što je to bile prošle godine", da je "pitanje discipline od najveće važnosti i zato što bi razuzdane i nedisciplinovane mase mogle da izazovu preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre", da se pribojava hoće li "sadašnje trupe naše vlade

odigrati važnu ulogu" kao što je to bio slučaj u zemlji 1918.

Dragiši Vasiću je u tom času "palo na um još nešto, pa zato i piše:

"Ta vladina vojska, koju očekujemo, biće pored Srba regrutovana svakako i od Hrvata i Slovenaca koje će pokupiti po Evropi i Americi, ali čije će učešće i komplikovati naš položaj. Svi se dobro sećamo kako je ona šaka Hrvata što je učestvovala u proboju solunskog fronta, pravila kapital od uloga koji je onda dala, tvrdeći čak da nas je oslobodila i na taj način preuveličavajući svoju ulogu. Uloga njihova ovoga puta može biti još značajnija, te nije isključeno da će se oni truditi da nam pokvare mnoge račune prilikom posedanja teritorije i odmazde koja bi imala na njoj da se preduzme".

Sugestije "prijatelja iz Beograda" da "pitanje homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas Srbi žive jeste van diskusije, u tome se slažu svi Srbi", saopštavao je generalu Dragiša Vasić, svakako najsposobniji intelektualac u Ravnogorskom pokretu. Nastojeći da "osmisli" širi projekt Velike Srbije svojim bogatim životnim i intelektualnim iskustvom, dalje piše:

"U pogledu tačke (2) pod b), gde se govori o tome da je potrebno zaposednutu teritoriju odmah, i pre nego što se iko pribere, očistiti od stranog elementa, mislim da ni ovo pitanje ne mora zadavati mnogo brige. Pamtim vrlo dobro stanje u kome se Evropa nalazila posle prošlog rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama, da nijedna takoreći nije mogla voditi računa o tome šta druge u svojim granicame rade i preduzimaju. U prvoj godini iza prošlog rata moglo se prosto istrebiti jedan dobar dio svoga neželjenog stanovništva a da niko zbog toga i ne okrene glavu. Dakle, ako budemo pametni, ovo pitanje čišćenja odnosno preseljavanja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško..." *

* VII, (ČA), kut. 12, f. I, d. 1/2; ZB, XIV/1, d. 85.

Obračuni i raspleti na hercegovačkom ratištu

Prigušeni tutanj četničkih urotničkih gnijezda u partizanskim jedinicama i narodnim odborima, njihovo povezivanje sa legalnim četničkim brigadama u varošima istočne Hercegovine, uz nezadovoljnike u partizanskim četama, osipanja i dezerterstva, italijanske ponude hrane izgladnjelom seljaku i miran život ponuđen ako protjeraju "došljake iz gradova", pri čemu se obilato koristilo i narušavanje lične sigurnosti porodica "odbjeglih četničkih sinova", sve to što se događalo na gladnom hercegovačkom podneblju nagovještavalo je da se obračun suprotstavljenih vojski približava svome raspletu, da su se italijanske više komande osposobile da razbiju partizanski pokret u Hercegovini.

Na to su neposredno ukazivali i četnički leci, bačeni iz italijanskih aviona, kojima se "komandant nacionalnih odreda za Crnu Goru i Hercegovinu" pukovnik Bajo J. Stanišić obraćao "braći Hercegovcima",* i majska "Uputstva" članova "Štaba vojno-četničkih odreda Nevesinja i Gacka", Petra Samardžića i popa Radojice Perišića, kao i nacionalističkog političkog poverenika" Dobrosava Jevđevića, koji su uvjeravali svoje zemljake da su na osnovu sporazuma kojeg su "sklopili sa Armijom Kraljevine Italije u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zlikovaca, koji uništavaju živote i imanja srpskog naroda", u mogućnosti da kažu: "Odustanite od svakog sukoba sa italijanskim trupama... Italijanska armija vam garantuje da niko neće odgovarati za događaje iz doba ustanka..." **

Borbe su vođene na komunikacijama između opštinskih i sreskih mjesta s pojačanim dijelovima italijanskih divizija "Kaćatori dele Alpi", "Murđe" i "Marke", koje su vodile četničke oružane grupe. Koncentričnim i sinhronizovanim nastupanjem iz Nevesinja, Gacka,

* ZB, IV/5, d. 139.
** VII, (ČA), k. 232, f. 2, d. 27

Čapljine, Mostara i Trebinja u operaciji "Stolac" uspješno su ispresjecane partizanske teritorije. Dva pristigla bataljona Prve proleterske brigade iz "Fočanske republike" spasili su više izolovanih grupa i pojedinaca, ranjenike i bolesnike Centralne bolnice Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, ali ništa nije moglo spriječiti snažne motorizovane jedinice i četničke kolone da razbiju partizanske bataljone i, spaljujući mnoge kuće, 28. maja 1942. spoje svoje klinove u području do tada odsječenog italijanskog garnizona u Stocu.

Bila je to agonija hercegovčkih udarnih bataljona, jer u prolomu italijansko-četničke ofanzive spasio se u sastavu manjih udarnih grupa i jedinica samo svaki deseti ili petnaesti naoružani partizan, njih oko 360 (uz članove porodica i drugih rodoljuba), koliko ih se okupilo u Zelengori početkom juna 1942, pored isto toliko boraca Konjičkog (Mostarskog) bataljona koji je, iako desetkovan, u području planine Prenja očekivao dalji rasplet događaja.

Tog gladnog proljeća i ljeta italijanski okupator je vodio još jednu ofanzivu - osiromašenom i isrpljenom seljaku nudio je mir, hljeb, so, smireno kućno ognjište, govoreći da ubuduće neće saditi kukuruz izdvojen za sjeme, jer tada nije sijan već sađen, a prilikom sađenja partizanski odbori su zabranjivali da se pojede ma ijedno zrno.

Više se nisu imali kad sagledati ni uzroci opšteg rasula hercegovačkih partizana, koliko su, i pored snažne protivničke ofanzive i gladi, uticale na rastrojstvo vojske i organa narodne vlasti, gubljenje slobodne teritorije i perspektive mnogih ustanika.

U međuvremenu su združene i istovremeno međusobno nepovjerljive italijanske i četničke snage svodile svoje račune. Kada se majska operacija "Stolac" privela kraju, u borbenoj relaciji četničkih jedinica zapisano je i to da se četnicima tokom operacija pridružilo "348 ljudi, koji su pod terorom bili u partizanskim redovima, sa 152 puške", da je "na terenima gde su nastupale italijanske divizije sve spaljeno", da je "izgorelo 25 sela sa oko 1,000 domova, staja, koliba, pojata". Potom, kako je "italijanska vojska oduzela oko tri hiljade konja, goveda,

ovaca i koza", da se oko Foče nalazi i Tito ("Niko ne zna njegovo pravo ime"), da su partizani "u narodu besmrtno kompromitovali svoj režim i ako bi imali snage da sve to osiguramo dva meseca slobode, dok ga organizujemo i naoružamo, oni bi bili definitivno eliminisani", pogotovo što ni "oni i ni narod nemaju hrane uopšte - svet je jeo pomalo trave sa mlekom, ali kako su sada partizani i Italijani uništili stoku neminovno je masovno umiranje od gladi".*

"Skoro ćemo, ako Bog da, napasti Fazlagića Kulu, tu poslednju muslimansku tvrđavu u Hercegovini. Posle toga u Hercegovini neće biti nijednog muslimana na selu", pisao je major Petar Baćović generalu Mihailoviću. Obavijestio ga je da "u Bilećkom srezu nema nijednog muslimana na selu", da ih u varoši ima svega "oko 320", da ih u Trebinjskom srezu ima samo još jedna trećina, osim izvjesnog broja koji se nalazi u varoši", da u "Stolačkom srezu ima muslimana samo nešto u varoši i u selu Dabrici", a "u Ljubinjskom srezu nalaze se svega tri muslimanske porodice i to u selu, dok u varoši nema nijednog..."

Povodom odlaska kaznene ekspedicije u Ljubuški i Imotski major je javio da su njegovi četnici, zbog velikog ogorčenja za nedjela koje su ustaše počinili prema Srbima, između Ljubuškog i Vrgorca "oderali živa tri katolička sveštenika", da su "naši četnici ubijali sve muškarce od 15 godina na više", da "žene i deca ispod 15 godina nisu ubijana" i da je "17 sela potpuno spaljeno".**

---

* VII, (ČA), k. 232, f. 2, d. 27.

** VII, (ČA), k. 170, f. 3, d. 51.

Odgovarajući na pismo Svetozara Vukmanovića Tempa, člana Vrhovnog štaba NOP i DVJ (da se u Sarajevu šire glasine "kako su partizani u Foči klali" i predlažući da bi bilo dobro da Vrhovni štab izda letak "o postupku prema Muslimanima u Foči"), vrhovni komandant NOP i DVJ Josip Broz Tito je, sem ostalog, odgovorio:

"Naprotiv, Muslimanima u Foči i čitavoj oslobođenoj teritoriji sada je odlaknulo, i oni blagosiljaju naš dolazak. Razumije se da taj odnos izjednačenja (podvukao M. Seferović) Srba i Muslimana nailazi kod petokolonaških elemenata, pa i kod mnogih neupućenih, na otpor i optuživanje da mi tolerišemo samo muslimane. Ali veliki dio stanovništva Srba razumije ovu našu liniju, jer ne vidi u tome neko posebno toleriranje Muslimana, već želju da se zavede red, sigurnost, bratstvo među narodima. Na ovom terenu izdavati letak i tumačiti da ustaške optužbe nisu tačne bilo bi prosto nepotrebno" (M. Seferović, "Rascvjeti bratstva", str. 45, "Narodna Armija", Beograd, 1984. godine

Generali i vojvode okupljaju saradnike Muslimane

Okupljanje triju vojski pod raznim zastavama i zakletvama stvarao je i učvršćivao vojvoda Dobrosav Jevđević, koji je u pratnji italijanskih oficira dolazio u Nevesinje i Gacko u blindiranim kolima. U Nevesinju je bio Štab hercegovačke grupe vojnočetničkih odreda sa šest stotina nevesinjskih četnika i dvije stotine Bosanaca, u Gacku šest stotina četnika mještana, oko Trebinja sto dvadeset. Tih dana su zapovjednik Carpo d' Armate general Dalmazzo i general Lusana u Nevesinju izvršili svečani pregled italijanskih i četničkih udruženih vojnih snaga.*

Događaji su i dalje uveliko tekli kako su ih usmjeravali italijanski generali. Tako su i petorica nevesinjskih Muslimana napisali molbu komandantu italijanskog garnizona da uzme u zaštitu muslimanski živalj iz tog kraja i njihov imetak, ispoljavajući svoju lojalnost i pripravnost da italijansku komandu pomognu u svim njenim "plemenitim nastojanjima oko pacifikacije ovih krajeva te zavođenja snošljivijeg međusobnog stanja u ovim krajevima među narodom raznih vjera".

Komandant je primio i grupu Muslimana i Hrvata kojima je takode rečeno da to što žele i napišu. O tome je predstojnik sreske vlasti NDH pisao velikom županu: "Sve nedaće koje preživljavaju muslimani i katolici ovoga kotara izgleda čine se sa znanjem italijanskih vlasti kako bi došlo do što većih zategnutih odnosa između muslimana i katolika, te četnika. Po svoj prilici Talijani nastoje pridobiti na taj način muslimane, kako bi ostvarili svoje namjere, kako sam priopćio dopisom (osnivanje milicije iz redova muslimana)".**

Koji dan kasnije župska vlast je obaviještena da je general Lusana sa Omerom Kalajdžićem i dr Ismetom

* VII, ČA, k. 171, f. l, d. 38.
** VII, Fond NDH, k. 191, f. 3, d. 21/8

Popovcem boravio u Gacku i da general "traži da ovdašnji milicioneri dođu pod neposrednu upravu italijanske komande kao i četnici, ali da "milicija nije dala pristanak - čeka upute naših vlasti",* da je bivši domobranski poručnik Hamdija Čengić, odbjegli oficir pričao četnicima, da je "uporno odvraćao dvadeset momaka iz općine kruševljanske kotara Nevesinje radi novačenja (regrutovanja) govoreći da Nezavisna Država Hrvatska ne postoji i bolje je da ostanu kod svojih kuća", pa je u tome i uspio (petnaest mladića se vratilo kućama, a petorica su krenula ka Mostaru).**

Pored Popovca i Pašića u istočnoj Hercegovini često je boravio i "mostarski srbofil, musliman Smajo Ćemalović" i njih trojica su "svim silama nastojali da muslimane Nevesinjskog kotara pridobiju za svoju srbofilsku politiku i učlani ih u srpsko-nacionalno četničko udruženje". Pridobili su "Husniju Bašagića, šumskog izvjestitelja kotarske oblasti i kotarskog sudca Puzića, kao i još neke ugledne građane", poput Mustafe Berberovića iz Blagaja, budućeg komandanta muslimanskog četničkog (antikomunističkog) bataljona. Njihovu saradnju odbio je "Salko Ćatić, zapovjednik 300 (hrvatskih) muslimanskih milicionera u selu Kljuni", pa je "povodom toga mjesno talijansko zapovječtvo obustavilo sa stalnom prehranom Ćatićevih milicionera".***

Mostarski antifašisti su u međuvremeno izveli atentate na četničke, ustaške i velikosrpske političke prvake (Radmila Grđića, Stjepana Barbarića i Sulejmana Bašagića), kao i spektakularni napad na organizatora hercegovačkih četnika Dobrosava Jevđevića. Uveče, 29. maja 1942, na terasu hotela "Neretva", usred Mostara sjedio je Jevđević sa dvojicom građana, a za susjednim stolom trojica karabinijera koji su kao pratnja dodijeljeni vojvodi Jevđeviću. U "2,5 sati na spomenute osobe bačene su dvije ručne bombe", pisao je podžupan 6. juna, "od kojih je jedna eksplodirala kod stola za kojim su sjedili italijanski

* VII, Fond NDH, k. 191, f. 1, d. 54/8
** VII, Fond NDH, k. 191, f. 1, d. 34/10
*** VII, Fond NDH, k. 227, f. 8, d. 55

karabinijeri, a druga kod točka italijanskog samovoza koji se nalazio baš pred stolom za kojim je sjedio Dobrosav Jevđević". Od bombi, nekim čudom, "niko nije poginuo niti je bio ozlijeđen", ali u pucnjavi pored hotela bio je ranjen jedan građanin. I dok se "sa italijanskim časnicima razgovaralo o mjerama koje bi trebalo žurno poduzeti, na jednom je u neposrednoj blizini potpisanog eksplodirala još jedna tj. treća bomba", od čije je eksplozije ranjen Stjepan Sasa, koji je tokom noći umro u talijanskoj vojnoj bolnici. Jevđević je opet sačuvao glavu.*

Trebinjski četnički dogovori

"Zapoviednik oružničkog voda u Trebinju" očigledno je imao, kao i u Bileći, "pouzdanu osobu", jer njegov izvještaj oružničkoj pukovniji govori o "sastanku i govoru

---

* Arhiv Hercegovine, Mostar, ZUD, UD/k. 39 - 2150

O političkim previranjima među Muslimanima svjedoče i kazivanja učesnika NOR-a. Savo Pređa u članku "Romanijski NOP odred" piše: "Prva veća grupa Muslimana ustanika došla je u avgustu na Romaniju, a u septembru 1941. godine je na Lučevniku kod štaba Romanijskog bataljona, formirana Muslimanska partizanska četa. Prvi komandir čete bio je Mujo Hodžić iz Šatorovića, član KPJ, popularni političar i narodni tribun, a politički komesar Derviš Numić student, član KPJ... Muslimunska partizanska četa ubrzo je popunjena novim dobrovoljcima iz muslimanskih sela sa cijelog romanijskog područja, kao i đacima iz Rogatice, radnicima i studentima iz Sarajeva i drugih krajeva. Jedinca je tako narasla na oko 300 boraca, pa je 8. decembra 1941. godine, na sektoru vareškog fronta u selu Brgule, formiran Muslimanski partizanski bataljon, koji je vodio značajne borbe oko Pala, Olova i Vareša..." ("Sarajevo u NOB", knj. 3, str. 80-81)

Ahmet Đonlagić u tekstu Muslimanska četnička organizacija ("Narodna armija" 28. aprila 1970), između ostalog, piše: "U januaru 1942. godine u nekim krajevima istočne Bosne pojavio se letak s potpisom 'Srbi muslimani' kojim su Muslimani pozivani 'da stvaraju muslimanske četničke odrede i da se bore protiv ustaša i partizana'. Nešto kasnije, u februaru, i četnički kapetan Račić je uputio pismo Muji Hodžiću, komandantu Muslimanskog partizanskog bataljona s predlogom da se priključi četnicima i s obećanjima da će dobiti titule i položaje u četničkom pokretu. Ti su pozivi bili prvi nagovještaji o izmjeni taktike - ali ne i politike - izbjegličke kraljevske vlade i četničkog rukovodstva u zemlji prema Muslimanima..."

pravoslavaca u Trebinju", o dogovoru "prvaka protukomunističkih organizacija u stanu pravoslavnog svećenika Vladimira Dorića", kojem su prisustvovali Ilija Trifunović zvani Birčanin, bivši predsjednik Narodne odbrane u Beogradu, Milan Šantić, novinar iz Mostara, Slobodan Kujačić, bivši lični sekretar dr Laze Markovića, i više zapovjednika protukomunističkih boraca".

Novinar Šantić je u ime rukovodstva četničke organizacije informisao "pravoslavce" da je cilj četničkog pokreta da se "vojnički organizira srpski narod" i da se po svaku cijenu pribavi "što više oružja", da se narod moralno spremi da se uputi "šta mu treba raditi i koga će slušati kada dođe dan obračuna", da su se dotad mnogi zadaci "izveli savršeno", da su "međusobno povezani obeshrabreni redovi srpskog naroda" i da se već sa "četničkim propusnicama može slobodno putovati od sela do sela od Trebinja do Skoplja", da u svakom srpskom selu postoje odbori i oružane snage, "a u svakom mjestu gdje žive dva Srbina, postoji povjerenik", da su naprosto svi prožeti jednom idejom i da "čekaju svoj vaskrs 'uzpostavu Velike Srbije'..."

Šantićev govor, prepričan od neke "povjerljive osobe" i otkucan u oružničkoj komandi, potekao je dalje u znaku autorovog ushićenja i zagledanosti u svog "zajedničkog zapovjednika i genijalnog vođu" Dražu Mihailovića, da vođa "živi u Srbiji kao običan seljak i ide u opancima i srpskoj šubari", dok "u seljačkoj torbici nosi generalštabnu kartu", da ga "srbijanski seljaci čuvaju kao oči u glavi", da je "odlučan protivnik svake suradnje sa Nijemcima u Srbiji" i da je "krvni neprijatelj Nedića i Ljotića", a zatim:

"Naša saradnja sa Italijanima odobrena je od Draže. Trebalo je u ovim siromašnim i pasivnim krajevima spasiti na prvom mjestu narod od gladi i talijansku pomoć treba da iskoristimo do krajnje mogućnosti. Oni su nam neophodno potrebni u današnjim okolnostima. Oni su nam omogućili da se konsolidujemo i da svršimo sa partizanima, koji bi nas upropastili da ih nismo likvidirali. Mi smo njih uništili ne za račun Talijana nego radi nas samih. Pobili su nam najuglednije ljude i najbolje ljude po selima. Njihove vođe uglavnom su bili bosanski muslimani, katoli-

ci i Jevreji. Oni su za srpski narod bili opasniji nego itko drugi. Doće dan kada ćemo naše neprijatelje Talijane i Nijemce lako najuriti, upravo oni će se sami razbjeći, a da su se partizani još dalje ugnijezdili u srpski narod mi bi izgubili sebe i naša budućnost bila bi zapečaćena...

Osim toga Italija nam daje oružje i municiju. Mi danas u hercegovačkim krajevima imamo oko 8,000 pušaka i preko 2,000,000 naboja za pušku. Draža je rekao: 'Primite oružje ko vam ga god daje'. Pored toga mi od Talijana dobijemo dnevno 5,000 hljebova. Vi znate šta to znači u današnjem vremenu kada se i po gradovima skapava od gladi. Za nas je glavno da ostanemo živi i da sačuvamo oružje. Ono što je bilo najgore prebrodili smo".

Očekujući da od Italijana dobiju "nešto i artiljerije", jer je "njima glavno da ne ginu njihovi ljudi", ali da se i "od njih treba čuvati i da se njihovoj riječi nikada ne smije do kraja vjerovati", da će "možda pokušati" da četnicima "oružje na lijep način oduzmu", mada "tu neće pomoći nikakvo lukavstvo niti diplomatija, pa čak ni sila", tim prije što je "oružje svetinja, to je sloboda, to je naš opstanak", izvjestilac i informator četničkih prvaka na skupu pravoslavaca upustio se i u rasplet određenih "domaćih" tema:

"Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti. Bez izuzetka i bez ikakvog sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja. Ono što su katolici i muslimani učinili od srpskog naroda daje nam puno moralno opravdanje za sve što preduzimamo. To treba da se izvrši brzo i u jednom revolucionarnom zamahu.

Mi Hrvatsku nećemo nikada ni formalno priznati. Sa Hrvatskom sarađivat ćemo samo na onim područjima gdje smo mi u apsolutnoj manjini, a ni tamo lojalno i iskreno. Mi za sada moramo imati dobre odnose sa nezadovoljnicima katolicima i muslimanima, jer u slučaju potrebe napada na Italijane ili kakove sabotaže koja bi bila potrebna, treba nastojati da to ovi vrše kako bi ih predstavili kao nevaljce Talijanima, a time svoj položaj još bolje

učvrstili..."*

Ko je neprijatelj broj 1

U vrijeme kada je vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin, u prisustvu italijanskog generala Lusana i političkog prvaka Dobrosava Jevđevića u Bileći govorio: "Zahvaljujem vam se junaci, što ste u ovim krajevima slomili komunizam i uništili te krvave bande", dr Ismet Popovac je u Nevesinju (21. jula 1942) pisao, mastilom, svoje prvo pismo "uvaženom gospodinu ministru" generalu Draži Mihailoviću:

"Drago će mi biti ako nisam ja prvi od muslimana koji sam Vama direktno stupio u kontakt. Ukoliko ja budem prvi, to je vjerovatno zato, što drugi nisu imali ove mogućnosti..."**

U želji da podvuče "jednu važnu činjenicu, a ta je, da muslimani nikada nisu kao cjelina i putem nekog svog kvalifikovanog foruma priznali hrvatsku državu", da to "što su učinili pojedinci pa i neki istaknuti, učinili su to na svoju ruku, i bez konsultovanja bilo naroda, bilo svojih političkih istaknutih istomišljenika", pominjući i rezolucije Muslimana iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine "koje potpisaše rezolucije ne samo istaknuti Srbi-muslimani, već i velika većina onih muslimana koji su se u Jugoslaviji isti-

---

* ZB, XIV/1, d. 120, f.n. 6.

U to ratno vrijeme dr Popovcu nije uspjelo da u trebinjskom kraju osnuje ni jednu borbenu grupu Muslimanske nacionalne vojne organizacije, dobrim dijelom i zbog značajnog političkog uticaja antifašističkog pokreta. Međutim, u uslovima terora, posebno surovog obračuna sa nevesinjskim i gatačkim muslimanima ljeta 1992, trebinjski Muslimani, velikim dijelom, prihvatili su Karadžićevog bliskog saradnika i deseteračkog pjesnika Božidara Vučurevića kao svog nametnutog perjanika u "odbrani svog rodnog grada", postali su vojnici srpske vojske, da bi početkom 1993. njih 500, bilo razoružano, a zatim među 4.000 građana Muslimana bili prognani u Crnu Goru i širom svijeta. O tome će drugi, posigurno, pisati i cjelovitije predočavati opšta genocidna zbivanja u istočnoj Hercegovini i rasplete, lične i kolektivne drame, i u trebinjskom kraju.

** VII, ČA, k. 171, f. 2, d. 26.

cali kao Hrvati-muslimani", dr Popovac piše:

"Meni, i kao Srbinu i kao muslimanu, stalo je do toga, da se što više muslimana za koje sam osvjedočen da su ispravni, privede našoj nacionalnoj zajednici, i upotrebi za naše nacionalno ozdravljenje i vaskrs naše države i slobode... Potrebno bi bilo gdje to ide, a ja vjerujem da bi pored toga već sada išlo na nekim mjestima, uzimati muslimane u bilo zajedničke, bilo posebne četničke odrede, što bi poslije prvih slučajeva išlo u mnogo većem broju. Stvar s ovim naime iznosim s rezervom zato što su se postupcima četnika, odnosno možda tuđih provokatora među njima po mnogim mjestima u Bosni, a naročito u Foči i Goraždu, odnosi između pravoslavnih i muslimana dosta pogoršali..."

Pretpostavljao je da će kuriri njegovo pismo predati ministru vojske poslije nekoliko dana na nekoj planini u Srbiji, kako je vjerovao da se njegov štab nalazi. Iako je to žarko priželjkivao, tokom cijele svoje djelatnosti prvi muslimanski predstavnik u Ravnogorskom pokretu, koliko je dosad poznato, nikad nije dobio nijedan neposredni pisani odgovor od onih kojima se obraćao. Sve što je trebalo da se čini i saopšti muslimanskom vojnom i političkom jezgru oslonjenom na Ravnogorski pokret, glavnokomandujući general Mihailović je prenosio svojim komandantima, to jest dr Popovca se direktno uglavnom obavještavalo preko političkog povjerenika Vrhovne komande za Hercegovinu i istočnu Bosnu Dobroslava Jevđevića, komandanta istočne Bosne i Hercegovine Petra Baćovića, komandanta Istaknutog dela Vrhovne komande Zaharija Ostojića, zatim Vojislava Lukačevića i drugih.

Tako se i dogodilo da je Popovčevo pismo general dobio najvjerovatnije već sutradan, pošto je tada bio u susjednom gatačkom kraju, gdje je 22. i 23. jula 1942. održao sastanak sa više svojih komandanata u Zimonjića kuli kod Avtovca. Susret sa ministrom vojske inicirali su vojvode Ilija Trifunović i Petar Baćović, koji su nekoliko dana ranije poslali odvojena pisma generalu Mihailoviću.

"Svi četnički odredi na teritoriji Hercegovine legalizovani su kod Italijana, dobijaju hranu, oružje i municiju.

Platu ne primaju, samo im se poneki put u vidu pomoći dodeljuju manje svote novca. Brojno stanje organizovanih četnika na teritoriji Hercegovine iznosi od 6 do 7 hiljada. Naoružanje pušaka oko 6,000 kom. sa dosta automatskog oružja", pisao je vojvoda Petar Baćović. "Disciplina i duh dosta dobri. Ovi četnici većinom su formirani od jučerašnjih partizana izuzev odreda popa Radojice Perišića, poručnika Popovića Milorada i kapetana Danila Salatića..." *

Napominjući da je "posetio po peti put Hercegovinu", gdje je izvršio smotru četnika po srezovima i tom prilikom konstatujući "sa ogromnim zadovoljstvom, jednu, za sadašnje prilike impozantnu snagu od 8,000 dobro naoružanih, dobro komandovanih i discplinovanih četnika", kao i to da je "glavnu ulogu pri čišćenju Hercegovine i istočne Bosne od partizana igrao Dobrosav Jevđević, kome pripada u prvom redu i zasluga za ovako snažan razvoj četničke organizacije u Hercegovini", komandant zapadnobosanskih ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojnočetničkih odreda vojvoda Ilija Trifunović Birčanin je svog ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva i komandanta oružanih snaga u otadžbini generala Mihailovića obavijestio i o tome da je "za izvanredne zasluge na političkom i vojnom polju unapredio u čin vojvode" D. Jevđevića, popa Perišića i seljake Savu Kovača i Petra Samardžića, objašnjavajući i prilike u područjima u kojima je rukovodio četničkim jedinicama. Govoreći o Hercegovini, poručio je: "Pored samog Gacka nalazi se Fazlagića Kula u kojoj se nalazi oko 1,000 naoružanih muslimana. Prema mome mišljenju bez ičije dozvole trebalo bi ovo selo napasti, kako bismo u ovom delu Hercegovine imali čistu situaciju... U Nevesinju, Kalinoviku, Gacku i Bileći i Trebinju kao i u drugim krajevima Hercegovine nalazi se hrvatska vojska, koja je neaktivna i ne udaljuje se nikuda iz varoši..."

Sve je bilo pripremljeno da Draža Mihailović svojim komandantima iz Hercegovine i Crne Gore neposredno

* VII, ČA. k. 231, f. 7, d. 12; ZB, XIV/1. d. 121

izloži svoja gledanja nakon prve "ratne" godine i planove šta bi valjalo dalje činiti.

Iako se ne zna da li je tada vođen zapisnik, nekoliko šturih izvora upućuje na to da su sastanku prisustvovali Dobrosav Jevđević, Pavle Đurišić (komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda), Petar Baćović (komandant Hercegovine i istočne Bosne) Radomir-Raša Ivanišević (načelnik štaba Dinarske divizije), pop Perišić i Milorad Popović (četnički komandanti iz Hercegovine) i Zaharije Ostojić (načelnik štaba Vrhovne komande), da su sastanku prisustvovala i dva italijanska karabinijera iz Birčaninove pratnje, da je četničkim komandantima, koji su se sa svojim odredima otvoreno stavili u službu okupatora, Mihailović dao direktive za organizovanje dalje borbe protiv NOP-a i njegovih oružanih formacija, odnosno nalažući im 'kako je govorio, da što bolje "iskoriste italijanske okupatore u borbi protiv komunista".*

Italijanski kraljevski konzul u Zagrebu Vitorio Kastelani obavijestio je svoje Kraljevsko ministarstvo inostranih poslova u Rimu 23. avgusta. 1942. (dokument nađen u njemačkom prevodu)** da su tom skupu (22. i 23. jula) u Zimonjić kuli "prisustvovali pukovnik Trifunović i vojvoda Jevđević", ali da po svom "povratku imenovani nisu podnijeli nikakav izveštaj o sastanku, već su o njemu vojne vlasti obaveštene drugim putem", što su vojvode, bez sustezanja to priznali, čim su o tom pitani", a zatim su dali "formalno uveravanje o svojim osećanjima i nepokolebljivoj odanosti prema Italijanima".

Vojvode su kazale da su se "oni javno i u stalnoj pratnji dodijeljenim im karabinijera uputili u Avtovac, gde su se sastali sa Mihailovićem i ostalim vođama", a zatim šta je na tom sastanku zaključeno, odnosno, da će i dalje čvrsto saradivati sa italijanskom vojskom.

Nakon sastanka u Zimonjića kuli vojvode Birčanin i Baćović su od svog ministra vojske dobili i pisanu direk-

* Nikola Milovanović, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Rad, Beograd, 1984. godine.

** N.d., str. 278; Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944, Dokumenti, arhivski pregled, Beograd, 1976. godine

tivu, osnove Ravnogorskog pokreta, program Vlade i Vrhovne komande, gdje se u "polaznom stanovištu" ističe da "Kraljevina Jugoslavija postoji, samo je prva bitka izgubljena, borba se nastavlja", da su zadaci pokreta, sem ostalog, "dići vojnički ustanak protiv okupatora u trenutku kada je uspeh siguran i u skladu s vanjskom akcijom", zatim vrlo kratko o imenu pokreta ("Jugoslovenska vojska u otadžbini"), načinu rada, o stavu prema neprijatelju ("Prema okupatoru samo sabotaža i varanje; prema ustašama svim sredstvima"), o postojećim domaćim vlastima, političkim strankama i pokretima, prevratničkim organizacijama, da bi se najiscrpnije, ukupno šire od drugih uputstava, izložio stav prema komunistima, poput ovog čvrstog usmjerenja:

"Nikakve iluzije u odnosu na njih. Po prirodi stvari oni su nam neprijatelj broj 1... Imati na umu da je potrebno izvršiti još pre svršetka rata preventivnu kontrarevoluciju (bilo da se izvede jednim udarcem, bilo počesno) jer će se pri slomu Nemačke partizanima priključiti svi vojnici komunisti iz okupacionih jedinica sa oružjem, kao i svi oni kojima preti nacionalna odmazda (ustaše, neprijateljske nacionalne manjine, muslimani, izdajice i dr.). U trenutku nemačkog sloma mi moramo imati slobodne ruke za druge zadatke. Ovome treba pristupiti što pre. U borbi protiv komunista okupiti sve nacionalne i konzervativne snage Srba, Hrvata i Slovenaca. Konzervativne (npr. katolički kler) izlučiti tek kada komunisti budu savladani".

"Sporazum između četnika u Bosni, Hrvatskoj i Lici i Pavelićevih vlasti svakako je neželjena posledica nasrtaja na četnike i JVO (Jugoslovenska vojska u otadžbini)" i da se "kao takav mora razumeti", kaže se u instrukciji, a na kraju: "Ono što se u tom sporazumu ne može odobriti, to je što su dotični četnici dopustili da bude formalan, zvaničan, javan, iskorišćen za ustašku propagandu. Zato ga treba dezavujisati, a u svakom slučaju smatrati učinjenim od neodgovornih, lokalnih ljudi i grupica..."

Saopštavajući da je vojvoda Birčanin u pregovorima sa Štabom II italijanske armije u Sušaku isposlovao više hiljada pušaka, kapetan Radoslav-Raša Ivanišević zatim

piše:

"Uslov da sve ovo realizujemo je da se obustavi akcija protiv Hrvata i muslimana, jer oni protestuju preko Nemačke, koja opet i vrši presiju na Rim. Visoki interesi opšte stvari nalažu da ne kidamo sada kad toliko očekujemo od njih. Muslimani i ustaše odnosno Hrvati platiće ceh pre ili posle, za njih ima vremena, jer, nemaju gde, ostaju nam jednako pod ruku. Smatram da ti gledaš na stvari ovako kao i ja..." *

Njegov istomišljenik i sabrat je major Zaharije Ostojić, prvi pomoćnik Draže Mihailovića. Sporazum između vojvode Jevđevića i komandanta italijanskih balkanskih snaga armijskog generala Roatte u četrnaest tačaka je predviđao precizne međusobne obaveze četnika i Italijana, počev od toga da "italijanska Armija pristaje da legalizuje i hrani još 3,000 ljudi u Hercegovini i istočnoj Bosni", do odluke da se "za ove četničke jedinice u domenu vojvode Birčanina odobri 25,000 uniformi i to prvenstveno od zarobljenih Francuza i obaveze (tačka 14): "Obroci koji se daju četnicima po odobrenju armije imaju se da povećaju na obroke ravne italijanskim vojnicima zajedno sa duvanom, marmeladom, sirom i konjakom". **

Kapetan Danilo Salatić, čiji je štab bio u Nevesinju, gdje su politički aktivno djelovali njegovi politički istomišljenici dr Ismet Popovac i sudija Mustafa Pašić, taktizirajući, kako bi za pokret dobio privremene saveznike, prihvatio je saradnju dvojice mostarskih intelektualaca i poručnika Husnije Čengića i još nekoliko Muslimana. U stvari, četnički komandanti su "srpskim masama govorili da su svi muslimani ustaše i da ih treba likvidirati", a u isto vrijeme "počeli da traže kontakte s predstavnicima muslimanskih organizacija".

I dok su tako "na jednoj strani koristili ozlojeđenost Srba ustaškim terorom i nastojali da ih na antikomunističkoj osnovi dobiju za sebe, a na drugoj obraćajući se Muslimanima, htjeli (su) da ih odvrate od narodnooslobodilačke borbe i da ih otrgnu ispod mogućeg uticaja KPJ",

* Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944. str. 49-50

** VII, ČA. k. 231, f. 7, d 13.

kapetan Danilo Salatić je u poruci komandantu II sarajevske četničke brigade ukazao kako on i njegova vojska treba da prihvate i tumače eventualnu saradnju sa jednim dijelom Muslimana:

"Može biti da će saradnja s muslimanima kod naših ljudi izazvati neraspoloženje prema našoj organizaciji. Objasniti ljudima da je sada momenat da mi moramo sa njima saradivati, da bi smanjili broj naših neprijatelja. Da ih zavadimo sa Hrvatima da se oni pobiju a mi da gledamo svoja posla. Mi smo dosta prolivali krvi, treba i drugi to isto da rade. Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršili svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina. Ovo objasnite ljudima i da ovo prime kao nužnu potrebu. Ovo se ne može pisati niti javno govoriti jer bi i Turcima došlo do ušiju..."*

Zastupnik komandanta za Hercegovinu poslao je i dva telegrama "Komandantu 580". U prvom je naredio: "Da kapetan Glumac izradi plan napada na Turke u Čajničkom srezu. Plan dostaviti ovoj komandi". A u drugom: "Odobrava se prvi napad na čajničke Turke... Da komandant korpusa uhvati vezu sa kapetanom Lukačevićem, kao i ostalim susednim komandantima i zajedno sa njima izvrše napad na čajničke Turke što pre".**

---

* Vlado Ivković, 'Nevesinje ...' knj. 1, str. 304-305 Prva književna komuna Mostar 1980. "Dokumenti o izdajstvu D. Mihailovića" (306/28. dok. 523)

** Dokumenti o izdajstvu D.M 295/16, d. 522; 312/34, d. 524

U nevolji koja ih je snašla, Muslimani i Srbi u Nevesinjskom srezu, predstavnici muslimanske milicije i civilne sekcije četničkog štaba potpisali su 8. jula 1942. dogovor o međusobnoj komšijskoj snošljivosti pravoslavnih i muslimana, zapisnički sporazum u šest tačaka "da se stane na stanovište izmirivanja zavađenih elemenata između muslimana i pravoslavnih", da se "održavaju običajne komšinske veze" i "zabrani izazivanje sa jedne i sa druge strane", zatim da se "što manje govori i tretira o prošlosti", jer "pošten narod, koji je zaveden od nepoštenih vođa, koji ne žive među svojim narodom nego su utekli neznano kuda, nije ništa kriv", kao i to da se vrati sva opljačkana stoka i da "graditelji ovog sporazuma Ćatić Salko i Draganić Jovan apeluju i mole sav narod kako pravoslavni i muslimanski da se pridržavaju gore potpisanog sporazuma".

U to vrijeme, maja 1942, u stolačkom srezu djelovala je i 2. muslimanska partizanska četa"Mustafa Golubić", a u sjevernoj Hercegovini, oko Boračkog jezera, multinacionalni Konjički (Mostarski) partizanski bataljon.

"Muslimanima ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost"

Mada su karte i druga dokumenta o istrebljivanju i preseljavanju muslimanskog stanovništva i drugih nacionalnih manjina iz buduće homogene Srbije brižljivo čuvani, njihova sadržina sa uputstvima šta komandama valja činiti u svojim okruzima da bi se to i realizovalo, bili su ne samo prepoznatljivi u zaplijenjenim dokumentima već je to na najbrutalniji način osjetio narod prije svega u istočnom dijelu Bosne i Hercegovine. O toj čovjekovoj muci svjedoči i Memorandum Muslimana čajničkog sreza upućen komandantu 5. alpske divizije "Pusteria", vitezu Ordena zlatne medalje Đovaniju Ekspozitu 20. maja 1942. Iznose se podaci o četničkom masakru nad Muslimanima u srezovima Čajniče, Foča, Višegrad, u kome je, po "proksimativnoj procjeni" za "ciglo dva mjeseca" ubijeno oko 10,000 Muslimana, da su klanja počela "poslije povlačenja Italijana, decembra 1941". Po potpisnicima Memoranduma Muslimani su se nalazili pod "skiptrom Italije" i Musoliniju predali 'Mač branioca islama'. Pokolje su izazvali Mihailovićevi oficiri. Ovaj 'nerazumni' čovjek, kako nazivaju Mihailovića, istupao je za 'totalno ubijanje (Muslimana) ognjem i mačem kao u doba najcrnje reakcije srednjeg vijeka'.

Na zborovima u Čajniču i Goraždu četnici su proklamovali da su svi Muslimani bez izuzetka osuđeni na smrt, Memorandum se završava: 'Mi znamo da je prvo svjetlo zakonitosti i pravde preko Rimskog zakonika još prije 2,000 godina došlo iz Rima. Mi znamo da se prvi plamen čovječnosti, humanizma i renesanse na izmaku srednjeg vijeka opet pojavio iz Rima. Mi znamo da prema tim

velikim tradicijama možemo i danas mirno stati pod okrilje zakonitosti, čovječnosti i humanosti tog istog velikog Rima.'"*

"Povodom najneobičnijih verzija o stavu četnika prema muslimanima", obratio se vojvoda Jevđević letkom Muslimanima. Iskazao je stanovište četničkog pokreta "po toj stvari", da ne govori samo kao delegat Vrhovne komande "nego da je to i njegovo najintimnije lično ubeđenje", ukratko:

"Ja lično mislim da muslimanima u budućoj državi ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost i odreknu se špekulantskog taktiziranja izmedu srpskog i hrvatskog naroda, tim pre što će svi krajevi u kojima žive muslimani biti neosporni i neprikosnoveni delovi srpske državne zajednice".

Skrenuo je "pažnju na još jednu za njih tešku pojavu", kako "ogorčen i ojađen srpski seljački narod u svom bolu često puta ne može da razlikuje dobre i nevine od ustašnih muslimana", da su "u istoriji nezapamćeni nad njim izvršeni zločini izazvali u njegovoj duši sudbonosne preokrete i žalosna je istina koju ja neću da tajim, da dobar deo Srba misli da im nema više nikada ni pod kojim uslovima zajedničkog života sa muslimanima", govoreći zatim muslimanskom stanovništvu šta se sve može dogoditi na samom kraju rata:

"Ovo raspoloženje moglo bi prilikom formiranja i stvaranja nove države u prvim danima dovesti do tragičnih događaja. Njih može sprečiti isto tako zamašan i sudbonosni događaj kakav je bio pokolj srpskog naroda prošlog leta. Muslimani bi mogli da promene kolektivno raspoloženje Srba prema sebi samo tako, ako odmah što hitnije pristupe obrazovanju svojih nacionalnih srpskih jedinica borbene vrste, koje ne bi imale nikakve veze sa nama, nego iz vlastite pobude sa oružjem u ruci započele borbu protiv ustaških krvnika i muslimanske i ostalih vjera. Krv se može samo krvlju sprati... Mislim da je bolje da ovo iskreno kažem nego da se zavaravamo i obmanjuje-

* Dr Branko Petranović, Revolucija i kontrarevolucija '41-'45,str. 491, Rad, Beograd,1983. god.

mo, zlu treba tražiti leka za vremena".*

Jevđevićevo dokazivanje da su u Foči vraćali otetu imovinu i "streljali osmoricu pljačkaša", ubrzo su demantovali upravo vojvode Jevđević i Baćović izvještavajući svoga generala o napadu na Foču 19. avgusta 1942, "da su svi tragovi masakra odmah uklonjeni a formalno smo objavili streljanje vojnika koji su ubijali i pljačkali".

Komandant Nevesinjske četničke brigade inž. Vladimir Zečević, zadovoljan - kako je pisao Draži Mihailoviću 24. avgusta 1942, - što ga je ministar vojske uputio na dužnost u taj hercegovački kraj, pri tom ne propustivši da kaže da "to što se desilo u Foči, čini se i na svim drugim mestima kuda četnici prolaze, (tako da) izgleda da je glavni četnički zadatak pljačkanje", pa i to da je upoznao dr Ismeta Popovca, o kome piše:

"On me je pitao da li znam o njegovom pismu upućenom Vama. Ja sam mu rekao da ne znam ništa. Iz daljeg razgovora sa njim došao sam do zaključka da je njegov glavni cilj da zaštiti muslimane, a ne borba za srpski narod i srpsku stvar. Mi ćemo sve učiniti da muslimane međusobno zavadimo i iskoristimo za našu stvar, ali izgledi nisu povoljni. Za dr Popovca mnogi tvrde da je blizak komunistima. Njegov brat je vrlo sumnjiv. Zato ćemo biti vrlo oprezni. Ništa nećemo učiniti što bi kompromitovalo

* VII, ČA. k. 222, f. 5, d. 54.

Uvjerenje Jevđevića da Muslimani treba da "konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost", kao i Veselina Masleše, marksističkog teoretičara i propagandiste tokom NOR-a, da Muslimani nemaju svojstva nacije, dugo godina poslije II svjetskog rata podržavano je i dograđivano najrazličitijim jednostranim tumačenjima identiteta Muslimana. Kako je teklo "raščerečivanje" i mijenjanje gledanja na sveukupni položaj Muslimana u Jugoslaviji svjedoči i knjiga koju je priredio Alija Isaković "O 'nacionalizovanju' Muslimana. (101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana)".

O tom nacionalnom mozaiku pisala je i dr Ruža Petrović, profesor na Filosofskom fakultetu u Beogradu. Tako je u studiji "Etnobiološka homogenizacija jugoslovenskog društva" (Sociologija, br. 2, Beograd, 1968) izložila svoja istraživanja koja potvrđuju naučna saznanja o bih Muslimanima kao posebnom etničkom individualitetu, odnosno, da je veoma "očito da se Muslimani u etničkom pogledu, bar onoliko razlikuju od Srba i Hrvata koliko se Hrvati i Srbi razlikuju između sebe", da "religija nije bila činilac etničkog izdvajanja samo u slučaju Muslimana već i kod ostalih naših naroda".

Tako se stiglo i do popisa stanovništva 1991. godine u BiH u procentima: Muslimana je 43,77 %, Srba 31,46 %, Hrvata 17,34 %, Jugoslovena 5,5 % i ostalih 2,1 % i do potpunog nacionalnog identiteta Muslimana-Bošnjaka.

našu svetu borbu za Srpstvo..."*

Na toj osnovi su štampane mnoge poruke Muslimanima, kao što je letak sa potpisom "Srbi muslimani", koji podsjećaju svoje sunarodnike da "muslimani BiH nijesu nikada doživjeli teže dane nego što su od osnivanja takozvane Nezavisne Države Hrvatske", da su ih ustaše iskoristili za "uspostavljanje svoje vlasti... za uništenje Srba pravoslavne vjere", da se među njima našao i "izvjestan broj ološa, koji pristupiše ustašama i počiniše pokolj na Srbima", da su, istina, izdali nekoliko rezolucija, ali da su došle kasno.

"Braća muslimani" su upozoreni da im Hrvati spremaju "isto što i Srbima pravoslavne vjere", da "rimokatolička crkva pomoću katoličkog mračnjačkog sveštenstva i ostalih katolika" želi da "stvori čisto katoličku državu", da je i izgradnja džamije u Zagrebu "hrvatski jezuitizam", da će ih "lagati i iskorišćavati" dok im trebaju, a "kad crnac svrši svoj posao" da će i za njih doći "crni dani", da je od osnivanja NDH do tih dana stradalo "najmanje 150,000 ljudi, žena i djece" Muslimana, a "za račun ustaša i ostalih katolika",pa je otuda i razumljivo "što danas Srbi misle samo na osvetu nad muslimanima". Potpisnici letka očekuju da i Muslimani daju svoj "prilog u borbi Srba protiv ustaša i ostale hrvatske razbojničke bande", pa im sugerišu šta bi valjalo da čine:

"Vi ste dužni da odmah osnujete svoje muslimanske četničke organizacije po uzoru Srba četnika. Sa svojim četama štitite srpski živalj od poludjele hrvatske horde i pomažite četničke akcije protiv svih neprijatelja srpskog naroda. Samostalno napadajte ustaše i partizane - komuniste. Kažnjavajte, čak i smrću, sve muslimane koji su okrvavili svoje ruke u srpskoj krvi, kao što Srbi pravoslavni kažnjavaju svoje izrode i razbojnike, koji su kao partizani poubijali veliki broj nevinih i nacionalnih Srba. Kad se na djelima pokažemo, moći ćemo sa Srbima početi razgovarati i svoju očajnu situaciju donekle popraviti..."**

* VII, ČA, 222, f. 5, d. 50; V. Dedijer i A. Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 179.

** VII, ČA, 226, f. 8, d. 5

Naoružani četnici su tada usred ljeta, na italijanskim kamionima prolazili Čapljinom pjevajući: "Kralju Petre diko naša, pozdravlja te vojska naša"; "Kralj nam Petar iz Londona piše, braćo Srbi nebojte se više, a mi njemu otvoreno pismo, mi se nikad ni bojali nismo". Ubrzo su popalili kuće Hrvata u nekoliko sela Stolačkog kotara, gdje su na bezdušan način masakrirali više porodica, zatečene žene i djecu.*

U to vrijeme je i trebinjski advokat Todor Perović podnio izvještaj "bratu vojvodi Dobroslavu Jevđeviću" o organizaciji Ravnogorskog pokreta u Sarajevu, da "srpske omladine u Sarajevu, sa izuzetkom nekolicine koje je brat Vojvoda već ranije organizovao, uopšte nema", da je "sva srednjoškolska omladina odvedena u tzv. radne bataljone najvećim delom u Nemačku", da su intelektualci "ili izbegli u Srbiju ili su odvedeni u koncentracione logore a mali ostatak živi u večnom strahu".

Kako je "uopšte svesrpsko stanovništvom sa malim izuzetkom toliko prestrašeno da uopšte ne liče na Srbe", kako "uopšte simpatišu sa partizanima, stariji iz straha i neke predostrožnosti, a mlađi s inteligencijom na čelu iz ubeđenja", da "od četničke akcije zaziru otvoreno kritikujući prvenstveno naš nepomirljiv stav prema partizanima s jedne srane, toleranciju prema okupatoru s druge strane", kako bi "svi želeli našu saradnju s partizanima", jednom riječju, da je "srpski elemenat u Sarajevu u najmanju ruku nacionalno uspavan, odnosno neprobuđen, dok je komunistička akcija u samom gradu vrlo razrađena i dobro organizovana".**

U međuvremenu su italijanski general Lusana, dr Ismet Popovac, profesor Omer Kaladžić i posjednik Abid Prguda u Gacku nastojali da muslimansku miliciju stave pod italijansku komandu kao antikomunističku, poput četničke i muslimanske milicije u nekim dijelovima konjičkog i nevesinjskog sreza. Ali milicioneri su čekali uputstva hrvatskih vlasti. Ako prihvate ponuđene uslove, rekao im je italijanski general, biće potpomognuti hranom i

* VII, Fond NDH, k. 215, f. 3, d. 14

** VII, ČA, k. 222, f. 51 d. 32

oružjem, biće zaštićeni i od partizana i od četnika, a spasiće se i od opšte gladi.*

U Nevesinju su, koji dan kasnije, imali više razumijevanja među varoškim i seoskim Muslimanima, jer tada je odlučeno - javila je kotarska oblast Nevesinja 16. septembra 1942. Velikoj župi Hum - da se formira i u zgradu mekteba smjesti štab milicije "i da milicija nosi naziv 'Muslimanska narodna vojska'...", da se organizuju dva bataljona u jačini od po 400 ljudi koji bi se upotrijebili u borbi protiv partizana. Utvrđeno je i to da bataljoni budu neovisni od četničkih i pod italijanskom komandom, da se "odmah formira jedan bataljon (bojnica) muslimana, koji bi trebalo ići odmah prema Prozoru protiv partizana" i da će "u tom pravcu biti upućena i četiri bataljona ovdašnjih četnika".**

Prozorske vizit-karte dr Ismeta Popovca

Bilo je to i vrijeme učvršćivanja četničkih jedinica, formiranja brigada i korpusa, intenzivne prepiske komandi o političkom osmišljavanju i primjenjivanju programa Ravnogorskog pokreta u različitim uslovima djelovanja na okupacionim područjima. Tako i u izvještaju naznačenom "Opšta politička situacija", poslato Draži Mihailoviću avgusta 1942, vojvode Petar Baćović i Dobroslav Jevdević pišu da četnički prvaci Trklja i Mitranović "žele da pokret u Bosni javno ne treba da bude identifikovan sa Dražinim pokretom, nego da figurira kao samostalan", da "to obrazlažu i tim da je Draža član londonske vlade i kao takav ne može pristati na likvidaciju turskog elementa i hrvatskog, ako neće da se zameri vladi, a ako po želji sprečava narodne želje, da će mu se autoritet, koji mora biti neprikos-

* VII, FNDH, k. 227, f. 12, d. 22/12
** VII, FNDH, k. 165, f. 7, d. 22

noven, okrnjiti u narodu". Zatim vojvode obavještavaju generala Dražu:

"Talijani po malo sa rezervom gledaju na našu snagu, pa su počeli da u Hercegovini u čisto muslimanskim i katoličkim krajevima organizuju i posebne muslimanske i katoličke dobrovoljačke jedinice, koje i naoružavaju sada u Ljubuškom i Konjicu. Pratimo pažljivo ovu novu fazu njihove politike... Za ilustraciju prilika u njihovoj vojsci šaljemo vam sledeće saopštenje: 'Trebalo nam je da u srezu Konjičkom izvršimo akciju čišćenja u nekim muslimanskim ustaškim selima. Da bi to bilo legalizovano kapacitirali smo jednog talijanskog oficira koji je želeo unapređenje, da napiše relaciju kako su u tim selima partizani. Mi smo uništili ustaška sela, ubili pedeset i osam ustaša, a on se je razderao nožem po ruci, objavio da je ranjen u toj akciji, dobio odlikovanje i sprečio sve represalije talijanske i hrvatske vojske u tom kraju'..." Razmatranje "Opšte političke sitacije" zaključeno je i konstatacijom:

"Pitanje muslimana vrlo je delikatno. Narod neće da čuje za saradnju sa njima i već je formirao uvjerenje u duši da njih mora da nestane. Sa druge strane politička taktika iziskuje prividnu saradnju u zonama gde su oni još jači i gde ih Nemci favorizuju. Mi tim srpski orijentisanim muslimanima poručujemo da je jedini put da se izmeni raspoloženje naroda u tom, da oni sami za svoj račun formiraju muslimanske nacionalne jedinice, da se te jedinice upuštaju u borbu sa ustašama, muslimanima i katolicima, da ih uništavaju i time daju uverenja o svom pravom raspoloženju. Oportunizam i neutralnost ne mogu nikoga da ubede."*

U takvim političkim previranjima i "Muslimanska narodna voiska", od Italijana i četnika ogranizovana muslimanska antikomunistička milicija, sada već naznačena kao "Muslimanska nacionalna vojna organizacija", izdala je - 1. oktobra 1942 - svoj vjerovatno prvi letak, ovog puta upućen "braći muslimanima koji se nalaze još u partizan-

* VII. ĆA. BH-P 173

ima", obilježivši na upečatljiv način kakvu su joj ulogu namijenili njeni pokrovitelji.

"Braća Srbi muslimani", partizani stasali posebno u školskim klupama - koje je od kuća odvojila "nemoralna tvorevima kao što je tzv. Nezavisna Država Hrvatska i ustaški poredak" - trebalo je da uvide svoju zabludu, komunističku prevaru, pa zato "zalutaloj braći" i poruka nove muslimanske antikomunističke i pročetničke vojske:

"...Zar do sada niste uvidjeli šta hoće vaše partizansko komunističko vođstvo? Zar se niste osvjedočili da je to nešto drugo nego ono što su vas u početku privukli u svoje redove? Zar ne osjećate da svi dosadašnji postupci njihovi su slabili vašu nacionalnu i vjersku zajednicu i da su vas potpuno od nje odvojili. Zadnji je čas, spremite se. Val nacionalnog četničkog pokreta nemilosrdno će u najskorije vrijeme slistiti sve ono što stoji na putu našoj nacionalnoj stvari i ostvaranju naših nacionalnih težnji... Pozivamo vas da prije povratka svojim kućama likvidirate sve svoje vođe, jer će te na taj način učiniti velike usluge srpskoj stvari i nama muslimanima. Tako ćete dokazati da ste bili zavedeni, pa ćete na taj način popraviti mnoge svoje greške i zablude". *

Mobilizacija četnika za "predviđeni napad protiv partizana u pravcu Prozora" okupila je više boraca nego što se očekivalo, ali tog puta sa četničkim i italijanskim jedinicama nisu krenuli i tek začete čete "Muslimanske nacionalne vojne organizacije". Javljajući svom generalu o angažovanju Muslimana, vojvoda Petar Baćević je zapisao da su "zaslugom vojvode Jevđevića došli u kontakt sa nacionalnim muslimanima koji sebe smatraju Srbima i poveli razgovor za zajedničku saradnju", da, iako "između Srba i njih postoji tako veliki jaz da može svakog momenta doći do poklanja", muslimani su pristali da uspostave saradnju na taj način što će se "organizovati u zasebne ustaničke muslimanske organizacije" pod komandom četnika i s njima "javno... napadati Pavelića i njegove ustaše".**

* VII, ČA, 226, f. 7, d. 2
** VII, ČA, 170, f. 3, d. 53

General je odgovorio da se "za vreme dok se izvode operacije prema komunistima što više taktizira sa muslimanima i Hrvatima", prije svega "preko muslimanskih prvaka jugoslovenski orijentisanih", napominjući vojvodi Jevđeviću da se postara "da se kupe starešine sa većim uticajem i na važnim položajima", da to treba vešto preduzeti, da će "kredit za ove svrhe predvideti specijalno i staviti mu na raspoloženje", kao i to da će "Vrhovna komanda učiniti sve što može "za prehranu visoko nacionalne Hercegovine i istočne Bosne". General "kao naročito važno pitanje" ističe potrebu što brže organizacije omladine u duhu naređenja" koje je poslao vojvodi Baćoviću, a to je da se mora "omladina što pre zgrabiti u svoje ruke i vaspitavati u nacionalnom duhu", da se naročita pažnja posveti "izboru starešinskog osoblja kod jedinica omladine" i "da se svi intelektualci pozovu na rad", uz upozorenje da "ukoliko se pojedinci ne budu hteli odazvati vašem pozivu", biće "lišeni svih činovničkih prava za svagda u budućoj državi".*

Sugestiju ministra vojske da se potkupe starješine koje mogu biti od koristi, vojvoda Baćović je primjenjivao već od prvih susreta i saradnje sa italijanskim oficirima januara 1942. jer u njegovoj arhivi upisano je da su dati pokloni: "Komandantu armije Dalmacu - perzijski ćilim, generalu Morgari Fiume - perzijski ćilim, generalu Lusana - tri perzijska ćilima i dva srebrena tasa, pukovniku Ruso - srebreno antikno oružje, pukovniku Cakla i Fiume - perzijski ćilim, pukovniku Celebrano - jedan ćilim i jedna zlatna funta, majoru de Mateisu - tri ćilima, zlatni sat, ogrlice za gospođu, jedna zlatna funta, kapetanu Zilioto - jedan ćilim i deset hiljada lira, kapetanu - Pasali četiri ćilima, jedan srebreni tas i stotinu zlatnih funti za hranu..."**

Tog dana kad je general izlagao uputstva vojvodi Jevđeviću (8. oktobra 1942) dr Ismet Popovac je pismom obavijestio "uvaženog gospodina ministra" za sve što čini u Hercegovini za zajedničku stvar na okupljanju Muslimana u novu nacionalnu muslimansku ravnogorsku vojnu orga-

* VII, ČA, k. 12, f. 2, d. 45
** VII, ČA, k. 231, f.10, d. 7

nizaciju primjenjuje uz prethodni pristanak u sporazumu sa vojvodama, da je tako radio i kad je tražio naoružanje, najavivši da će ubrzo poslati "nacrt i plan naše buduće akcije na uništenje zajedničkog neprijatelja", kako već u "gradu Mostaru, gradu Konjicu i Stocu" postoje organizovani odbori, ali da Italijani "sad zatežu sa pristankom na našu legalizaciju", zaključivši svoje kratko pismo "da mi muslimanima govorimo otvoreno da su teško zgriješili i da je posljednji čas da se oduže Otadžbini i da to mogu samo ako se otvoreno sudare sa Pavelićevom Hrvatskom, S vjerom u Boga za Kralja i Otadžbinu".*

Njegova vjernost Ravnogorskom pokretu odmjeravala se i u talijansko-četničkoj operaciji "Alfa", kada su se italijanske motorizovane kolone, praćene sa 3.000 hercegovačkih četnika, probile do Prozora. "Centralnu kolonu sačinjavali su pretežno Italijani, dok su bočne kolone pretežno sačinjavali četnici", pisao je Operativni štab 10. hercegovačke i 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu NOP i DVJ 18. oktobra 1942. "Četnici su kroz obadva pravca izvršili najveća zvjerstva i pljačku nad hrvatskim i muslimanskim narodom ubijajući hrvatski narod gotovo odreda, muslimanski djelimično, a pljačkajući sve i svakoga kuda su se kretali... Među četnicima se nalazi kao rukovodilac neki Musliman Popovac, ljekar iz Mostara, koji poziva muslimanske mase odbjegle od svojih kuća da se vraćaju a da im četnici neće ništa učiniti... Na području Prozorskog i Konjičkog sreza ima stotinama poklanih i poubijanih žena i djece kao i popaljenih kuća".**

Ljudi tog kraja pamte da je nekoliko dana prije nailaska četnika u Konjicu i Ostrošcu boravio dr Ismet Popovac, voda pročetničke muslimanske organizacije u Hercegovini, pa je "pojedinim Muslimanima sa područja Konjica i Ostrošca davao svoje vizit-karte kao neku vrstu propusnica za slučaj nailaska četnika".

"S obzirom da su četnici doista naišli već poslije nekoliko dana i to s očitim ubilačkim namjerama prema muslimanskom življu, više je nego sigurno da je dr

* VII. ČA, k. 226, f. 7, d. 7

** ZB, IV/2, d. 142

Popovac znao za pripremu te četničke akcije i da je, dijeleći svoje vizit-karte, želio da se iskaže kao zaštitnik Muslimana", svjedoče dalje očevici. "Međutim, četnici su bili podstaknuti na ubijanje i njih u tome nisu mogle spriječiti nikakve Popovčeve posjetnice, pa su Sabit Delalić i Nijazijah Niza Šarić u selima Neretvice naišli na nekoliko zaklanih ljudi, koji su u šakama držali posjetnicu dr Popovca, kojom su pokušavali da spasavaju svoje živote. I u selima na prozorskom području četnici su činili iste takve zločine i ubili ukupno 849 lica raznog uzrasta".*

"U operacijama Prozor zaklano preko 2.000 Šokaca i muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni. Ištvan", javio je telegramom vojvoda Baćović Vrhovnoj komandi 23. oktobra 1942.**

"Tvoj dobroželeći Obren"

Pohod na partizane okončan je kolonama pretovarenih konja sa "prozorskim trofejima", račvale su se i zamicale u svoje siromašne hercegovačke krčevine, kao što je u Bileće vozom stiglo 680 četnika Gatačkog i Bilećkog bataljona koji su vodili "stoku i nosili raznu robu kao žito, pokućstvo, jorgane, posteljinu, bicikla itd, što im je tamo odakle su došli pljačkom palo u ruke".***

Na staničnom platou bilo je "105 konja, 6 teških volova, 11 krava i nekoliko komada svinja razne težine", a osim toga "mnogo brašna, šećera, ćilima, biljaca, madraca i ostale robe", kako je javljala Kotarska oblast iz Bileća 19. oktobra ne zaboravljajući ni to da je "jedan čak nosio malu drvenu kolievku, koja je bila sva krvava, te se hvalio da je

* Advan Hozić, Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i u NOB-u, str. 96, Opštinski odbor SUBNOR Jablanica,1990. godine

** Dokumenti.... 276/58, d. 519

*** VII, FNDH, k. 227, f. 12, d. 22

u njoj bilo jednogodišnje muško 'šokačko' diete, kojeg je zaklao i da kolievku nosi svome sinu za uspomenu". Da se "svi četnici hvale kako su se napili ustaške krvi, silovali žene i djevojke i to njih po deset redom, a zatim su ih klali, dietcu također klali, a starije mrcvarili, zatim pljačkali i konačno sve popalili", da sve to "sa nekim užitkom pripoviedaju".* U toj pograničnoj varoši ostalo je samo 520 muslimana.**

I u tim razgrađenim uslovima življenja ljudi su nalazili načina da im je, umjesto potvrda ili pečata jedne ili druge komande, važnija riječ i uzajamno povjerenje, komšijsko ispomaganje i makar i mala pažnja kao znak sačuvanog dobrog susjedstva. Otuda moralne vrijednosti čovjekovog uzrastanja nikad i ne mogu da zarastu u korov nipodaštavanja i pored sumnje klonulih, isprepadanih, pošto čovječnost nema omeđine. Na to upućuje i dopisnica koju je Obren Albijanić iz Bileća poslao svom poznaniku i prijatelju Nazifu Selimoviću, poštaru u Mostaru:

"Dragi Nazife! Puno ti fala na sažaljenju za mojim pokojnim bratom Jovanom, on je posve sretan jer ko ovih dana umre od prirodne smrti može se komotno reći da je sretan. Je li nama za njim velika žalost? Bogami jes, ali mora da se trpi što na iksana dođe. Dragi Nazife, ja sam sa familijom prešao u tvoju kuću i mnogo mi je ljepše nego đe sam stajao. Amo je sad prošla ona panika koja je bila dok si ti bio amo, ako opet ne dođe ovuda od Crne Gore. Da li si se ti kako snašao, da li je bolje nego u Bileći. Ja mislim svakako da je bolje svugdje nego u Bileći. Sada primite puno pozdrava svi redom od cijele moje familije tvoj dobroželeći Obren Albijanić."***

---

* VII, FNDH, k. 228, f. 10, d. 4

** VII, FNDH, k. 228, f. 10, d. 13

*** M. Seferović, Čestice zajedništva, "Narodna armija" 13. septembar 1990. godine.

Majka Sava Borozan je u Mostaru ljeta 1941. godine izgubila muža Đuru (ubijen je i njegov brat Uroš, kao i drugih 20 Borozana ubijenih od ustaša 1941) četiri sina - Draga, Lazara, Anđelka i Dragana, a ljeta iduće godine četnici su ubili njenog petog sina partizana Mirka u istočnoj Hercegovini. Jedini njen preživjeli sin Branko nastavio je svoj ilegalni rad u Mostaru, a potom je i on postao partizan. Majka Sava je bila jedna od onih mostarskih majki koje su - kao majka braće Fejića, Brkića, Balaća, Šarića - u antifašističkoi borbi izgubile gotovo svu svoju djecu.

"Narod... još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu"

Uputstva generala Mihailovića o "novim momentima u držanju muslimana a i Hrvata" ističu zahtjev da se "borba vodi jedino protiv komunista ako bi se pojavili", da se "veštom propagandom treba starati da se zavade muslimani i Hrvati da bi mi bili posmatrači",* da na "pokušaj Talijana da naoružaju Turke" odvrate "ultimatumom da će napasti Turke i Italijane" i da treba "Turke polako likvidirati, oduzimati im oružje za naše ljude".**

U Jevđevićevom i Baćovićevom odgovoru razmatra se "poenta antikomunističke propagande" i odnos prema Muslimanima, o tome da "bi formiranje komunističke Jugoslavije onemogućilo Srbima ne samo pravo na osvetu i naknadu žrtava nego bi ih deklarisalo na građane drugog reda, pošto bi sve antisrpsko potražilo utočišta u komunizmu", tim prije što "ideju ravnogorske države narod prima sa oduševljenjem" i prihvata "krilaticu da se oružje neće polagati, dok se takva država ne ostvari", a pominju se i posebne teškoće:

"Imamo takođe muku sa našom taktikom pomirljivosti prema poštenim Hrvatima i muslimanima. Pojedine hrvatske oficire koje smo rasporedili (narod) gleda sa nepoverenjem, a još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu. Biće težak problem zadržati mase pri konačnom obračunu, da ne plate i pravi i krivi. Prilikom operacija u Bosni svedoci smo bili najbestijalnijeg klanja dece od godinu dve dana i to ne od pojedinaca, nego i od celih grupa. Iskonski instikti počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši. Isto tako smo utvrdili niz slučajeva oridinarne pljačke, ali se na to moralo gledati malo blaže, jer je ceo kult naše prošlosti i nacional-

* ZB, XIV/1, d. 112

** "Dokumenti...", 422, 523, 524

na epopeja protkana sa tim pojavama..."

Prilažući generalu novo pismo dr Popovca, vojvoda Jevđević je izložio i to da je "apsolutno tačno da se muslimani sve više osvešćuju i da bi hteli u velikom broju biti sa četnicima, ali - samo bez direktne akcije". O spriječavanju njihovog naoružavanja, vojvoda piše o vješto razapetoj zamci:

"Kad smo saznali pre njih, da je to intencija Italije, pozvali smo ih da zatraže naoružanje u sporazumu sa nama, a Italijanima su drugi ljudi predočili opasnost od te zajedničke akcije i oni su odustali od naoružavanja, dok smo mi u očima muslimana pravi u tom pitanju. Da su ih oni naoružali, uvukla bi se masa nekontrolisanih elemenata, ovako onim koji su sigurni možemo i mi dati oružje.

Njihove hodže po našem savetu su primile poziv da u Rimu posete jerusalimskog muftiju i u Italiji su govorili protiv hrvatske države. Prema lokalnim prilikama prilagođavaćemo tu taktiku saradnje negdje otvorenije, negde slabije. Tačno je apsolutno, da su u Stolačkom srezu zajedno sa nama pobili hrvatske ustaše".*

Mostarci suprotstavljenih političkih usmjerenja

"U Mostaru su nesnosne političke prilike. Mostar je, obćenito rečeno, vulkan, kojemu je dostatna jedna iskra pa da se upali. Grad je zaražen komunizmom i zahvatio je najviše niži sloj stanovništva", pisao je veliki župan 15. jula 1942.

Gorski štab srpskih četničkih odreda Hercegovine, čiji su urotnici samo u četničkom puču juna 1942. ubili 64 borca Konjičkog (Mostarskog) bataljona, takođe je pisao da toj komandi "pada u oči da je Mostar leglo razbojnika i

* ZB, XIV/1, d. 199; VII, k. 170, f. 4, d. 54

ubica srpskog naroda", da će sa svojim "hrabrim odredima skorih dana posetiti Mostar, razoriti razbojnička legla" i "nijedan zlikovac, atentator ni palikuća neće nam izmaći, makar se krili po mišijim rupama i tamo će ih stići osveta četnička".**

U gradu krajnjih suprotnosti i satiranja političkih i vjerskih neistomišljenika, 6.oktobra 1942. okupilo se oko 120 Muslimana u vakufskom povjereništvu na inicijativu vjerskog društva "El Hidaje", među kojima su bili i podžupan dr Šefkija Balić, gradski načelnik Salih Efica, muftija u mirovini Omer Džabić, Ibrahim Fejić i Hadžiahmed Karabeg.

Na skupu je usvojena rezolucija namijenjena komandantu italijanskog 6. armijskog korpusa generalu Santovitu kojom se izjavljivala lojalnost italijanskim vojnim vlastima i zatražena njihova zaštita "jer da hrvatske vlasti niesu u stanju da ih zaštite", da se naoruža muslimanski živalj u Hercegovini kako bi se odbranio od četnika. Sutradan su četvorica Mostaraca predali rezoluciju generalu Santovitu, koji im je saopštio da "nema ništa protiv naoružanja muslimana, ali da naoružanje ne može biti odmah izvršeno", kao i to "da ne mogu Talijani razvrgnuti odnose sa četnicima, jer su isti doprinieli mnogo i u krvi za njihovu stvar".

Naveče se okupilo 200 Muslimana, koji su izabrali širi odbor u cilju uspostavljanja saradnje sa Muslimanima koji su sarađivali sa vojvodom Jevđevićem. Idućeg dana su na trećoj konferenciji Muslimana, gdje su jedni napadali hrvatske vlasti, a drugi Muslimane "srbofile" i četnike, "u uži odbor" kooptirani Pašić i Kalajdžić, "srbofili", uz obavezu da se od Italijana dobije oružje. Izabran je i "Mahalski odbor" za obavještavanje o odlukama "Užeg odbora".**

Uzbudili su se i Muslimani drugih političkih usmjeranja, uglavnom proustaških i lojalnih hrvatskim vlastima, njih oko 150, među kojima i ustaški oficiri, pa im je predočeno da njihovi neprijatelji žele da naprave jaz

* Muzej Hercegovine, Mostar. C/17-949

** VII, FNDH, k. 78, f. 4, d. 24/12

između katolika i muslimana "osuđujući muslimane koji sarađuju sa četnicima". Izabrana je i delegacija šestorice građana koja je trebalo da "izrazi lojalnog Poglavniku i osudi izrode", a rečeno je i to da je skup u Gradskom kupatilu "postigao sasvim svoju svrhu", jer je na najbolji način "odgovoreno na pokušaj da muslimani traže zaštitu na drugoj strani izvan svoje državne vlasti".*

I dok je jedna delegacija mostarskih Muslimana bila u Zagrebu, druga je u Rimu, "na poticaj italijanskih vojnih vlasti... navodno imala izjaviti da je postupak italijanskih vojnih vlasti prema mulimanima sasvim korektan, čime se želelo dokazati da je bila suvišna intervencija Turske i Bugarske zbog progona muslimana u okupacionim zonama italijanske armije".

Tada se - uz pročetnička i suparnička proustaška jezgra građana Muslimana, kao "i samostalna" proitalijanska - oglasila lecima i proglasima i ilegalna antifašistička organizacija, posebno Muslimanski narodni odbor, koji je proglasom - "Braćo Muslimani" - ukazivao na "najnoviju politiku okupatora prema Muslimanima, prestavljajući se kao zaštitnik u trenutku kada su muslimanske mase poslije iskustva koje su skupo platile" počele da shvataju da je njihovo životno opredjeljenje program narodnooslobodilačkog pokreta, dokazujući to, uostalom, i stotinama svojih sinova i kćeri koji su bili u partizanima i koncentracionim logorima. Muslimanski narodni odbor je svoje tumačenje formiranja muslimanske milicije dr Ismeta Popovca sveo u zaključak da je njen cilj da se uludo krene u obračun protiv "naše brace i djece, protiv našeg uzdanja, protiv onoga što još jedino predstavlja naš ponos i obraz, protiv partizana". "Ne, nipošto, i po stoti put - ne!" upozoravao je Odbor, okomivši se i na avionski izlet u Rim muslimanskih 'vjerskih predstavnika' iz Mostara radi razgovora sa palestinskim muftijom".

U gradu su, pored zajedničkog tzv. Koordinacionog narodnooslobodilačkog odbora, bili i posebno narodnooslobodilački odbori za Srbe, Muslimane i Hrvate, što je sve skupa poprimilo obilježje širokog antifašističkog otpora u

* VII, FNDH, k. 215, f. 3, d. 43/3

okupiranom gradu. Da su takve specifičnosti u okupiranom gradu bile izuzetno složene, upućuje i jedna - dosad nedovoljno istražena - široko zamišljena akcija jednog jezgra mostarskih Muslimana, njegovog "Akcionog odbora za autonomiju BiH", čija su dva dokumenta - Zaključak i Pismo - upućivana potencijalnim istomišljenicima, dospjela i u Glavni ustaški stan u Zagrebu, koji je uzalud tragao za osnivačima tog odbora.*

"... Mi iz istorije znamo", piše u Zaključku, "da naša uža domovina Herceg-Bosna iz davnih i pradavnih vremena teži svojoj samostalnosti, da je pod Kulinom u punoj mjeri manifestovala tu svoju misao, da je pod Ninoslavom, nakon teških i krvavih borbi s Arpadovićima i Nemanjićima, bila rasparčana i podjarmljena, da je pod Kotromanom ponovo uspostavljena u svoje prvobitne granice - da je na koncu konca nadživjela sve državne tvorevine južnih Slovena, naime državne tvorevine Krešimirovića i Zvonimirovića, kao i Nemanjića, Mrnjavčevića, Hrebeljanovića i Brankovića i tutikvanti, da je i pod dugotrajnom osmanskom vladavinom uvijek živjela posebnim životom kao posebna administrativna jedinica. Ona je kao takova uljegla i u sklop Nezavisne Države Hrvatske, a to naši prijatelji u Zagrebu ne smiju smetnuti s uma".

Hercegovci i Bosanci se potom podsjećaju da nisu ničija prćija i nikom neće(mo) priznati pravo da nas maltretira, pa ukoliko braća u Zagrebu ne žele pristati na naše zahtjeve tražit ćemo zaštitu naših interesa kod koje druge velesile iz redova naših saveznika, od koje ćemo sigurno naći razumijevanje za naša muslimanska pitanja u Herceg-Bosni". I tako, ako se već ne nađe razumijevanje za njihove "opravdane zahtijeve u krugu onih koji danas imaju vlast u svojim rukama, pitanje bosanskohercegovačke samostalnosti" ostat će za Muslimane "otvoreno sve dotle dok našoj otadžbini čast ne povratimo i mir ne vratimo".

Obraćajući se "dragom prijatelju" i šaljući mu "Zaključak viđenih Muslimana grada Mostara o kojem treba da se obavijeste svi Muslimani širom Hercegovine i

* VII, SUP-BiH, ustaše i domobrani, film 1, str. 125

Bosne", "Akcioni odbor" je očekivao od građana i seljaka Muslimana da više "ne smiju prepustiti inicijativu u našim javnim poslovima ljudima koji s tradicijom i istorijom naše uže otadžbine nemaju nikakva dodira", pa otuda i potreba da se organizuju "kao Bosanci, odnosno bosanski autonomisti i nikako drugačiji, jer smo uvjereni da u tome znaku možemo okupiti pod svoj barjak sve one slojeve ispaćene otadžbine".*

Tri muslimanska pročetnička (antikomunistička) bataljona

Pod zelene barjake je dr Popovac uporno okupljao svoje sljedbenike. Tako su i dva stolačka prvaka muslimanske pročetničke organizacije, predsjednik i sekretar Mahmut Mehmedbašić i Avdo Mehmedbašić, u ime "Odbora Muslimanske vojne organizacije Stolac", poslali pismo dr Popovcu kojim su ga obavijestili da se u Dubravama formiraju privremene čete nove muslimanske vojske.

Bataljon u Aladinićima sačinjavale su tri čete. U prvoj su bili "sela: Crnići sa 30 boraca, Aladinići sa 25 boraca, Pješivac sa 60 boraca i Prenj (jedan dio) sa 30 boraca, a komandir čete je Šetka Hakija". Drugu četu su sačinjavali sela Opličići sa 100, Lokve sa 160, Rečice sa 80 i Prenj (drugi dio) sa 10 boraca, a komandir čete je bio Alija Krpo. U trećoj četi je bilo 70 boraca iz sela Rotimlja, 20 boraca iz Stanojevića i 40 boraca iz Trijebnja sa Hodovom, a komandir čete je bio Ibro Hasanagić.**

Bataljon muslimanske milicije formiran na prostranom platou izmedu Mostara, Čapljine i Stoca na osnovu italijanske procjene o slabljenju političkog uticaja NDH u dubravskim selima a u isto vrijeme jačanja narodnooslo-

* VII, SUP-BiH, film 1, str. 127,128
** VII, ČA, 170, f. 3, d 55

bodilačkog pokreta - trebalo je pokrenuti, poput četničkih jedinica, protiv partizanske vojske. Rukovodsto antifašističkog pokreta u tom kraju uspjelo je da se za komandanta bataljona postavi učitelj Šaćir Koso, saradnik NOP-a, kao i nekoliko komandira četa, takođe ilegalnih pripadnika antifašističkog fronta.*

Nedaleko od Aladinića, u staroj i raspukloj varošici Blagaju, pored puta Mostar - Nevesinje i podno razvalina Stjepan-Grada sagrađenog u XV vijeku južno od Mostara, italijanski kapetan je u saradnji sa Mustafom Berberovićem, bivšim opštinskim načelnikom u Blagaju i posjednikom iz sela Malog Polja, formirao Blagajski muslimanski milicijski bataljon.** Dočekao ih je dr Popovac i sa članovima štaba bataljona izvršili smotru oko 100 Muslimana iz Blagaja, Malog Polja i Vranjevića, a u slijedećoj smotri 400 boraca. Njihov komandant je bio Mustafa Berberović, a "knjigovođa bojne" Mustafa Leho, učitelj iz Blagaja.

I u Konjicu je "đematski imam - Muderis Džemal Kršlaković pripremao pročetničku protukomunističku miliciju,*** podstaknut i dolaskom iz sela iznad Konjica 90 četnika-Muslimana iz Nevesinja koje je vodio Hamdija Čengić, sve u saradnji sa dr Popovcem.****

Među tim neobičnim grupama naoružanih "muslimana četnika" koje su krajem 1942. narasle na bataljon u Konjičkoj župi, začula se i "pjesma narodne odbrambene vojske". Srbi i Hrvati se pjesmom upozoravaju i pozivaju da je "nedužne dosta krvi, dosta pljačke, dosta krađe, dosta borbi, dosta svađe", da muslimanska odbrambena vojska, njih pet hiljada, "nije od hajduka, zato neće tuđe trunka.

* Džemil Šarac i Pero Jelčić, "Rad partijske organizacije u čapljinskom srezu", str. 223; "Hercegovina u NOB"

U to vrijeme (20. IX 1942) Muhamed Grebo u izvještaju Desetoj herc. NOU brigadi piše pod tačkom 6.15 i 17 "Okupator je počeo da naoružava Muslimane i jasno je da će to oružanje ići brže, ukoliko se okupator ne bude mogao osloniti na četnike. U Stocu postoji bataljon od 600 naoružanih ljudi. Komandant je učitelj. On je kandidat Partije... U selu Borci, svi su seljaci dobri i prijateljski raspoloženi prema našoj borbi. Komandir je Ćirić Stevan, naš čovjek je... U selima Prebilovci i Tasovčići ima četnička četa. Komandant je partijac Ćuk, ima još sedam partijaca..." (Arhiv III CK SKJ, BiH, 1942. god. reg. br. 51/769).

** VII, FNDH, k. 191, f. 1, d. 53/13

*** VII, FNDH, k. 191, f. 1, d. 20/13

**** VII, FNDH, k. 78, f. 7, d. 24/12

već od loze svejunačke, to ne želi tuđe muke", a ta "vojska ima reda, zna se ko joj zapovijeda", pa "stoga, braćo, dobro znajte, da je vojska muslimana svakom bratu na pomoći, svoga ne da tuđe neće".*

U tom muslimanskom pročetničkom jezgru bilo je 85 seljaka sa komandantom Jusufom Uzunovićem i komandirima četa (vodova) Hamidom Mušinovićem i Mustafom Razićem sa sjedištem u Glavatićevu, pored čete (voda) komandira Halila Tabaka u selu Grušći.

U naviljcima planinskih kuća bila je i četnička četa sastavljena od pravoslavnih, takođe pod italijanskom komandom, "uz samostalne četnike" koji su sarađivali sa partizanima. U bjelimičkim zaseocima je djelovala i milicija pod pokroviteljstvom NDH, koja se osipala i ponovo organizovala, da bi se na kraju povezala sa milicijom u Glavatičevu.

Muslimanski seoski momci "čudnih oznaka" unosili su među hrvatske vlasti u Konjicu nespokojstvo i nepredvidljivost raspleta događanja, jer su u grupama "dolazili italijanskom povjerenstvu za novačenje za četničke redove" i pjevali 'Kralju Petre diko naša, pozdravlja te vojska naša'..."

U središtu četničkog štaba i muslimanskih prvaka pročetničke orijentacije znalo se da je italijanska Druga armija organizator tri bataljona muslimanske protukomunističke milicije u Blagaju, Dubravama i Župi, da će svaki bataljon imati 300 boraca, oficire i podoficire određene od Italijana, koji će, pored naoružanja i hrane, milicionerima dodjeljivati - oficirima platu oko 5,000 kuna, podoficirima 2,500, a milicionerima 25 kuna dnevno.

"...Muslimani u gore pomenutim mjestima italijanskih zona po mojoj proceni imadu nešto preko 3,000 pušaka, ali je nezgoda u tome što muslimani nemaju ni od koga odobrenja za javno nošenje oružja, dok pravoslavni imaju za to odobrenje italijanskih vlasti", pisao je dr Popovac generalu Mihailoviću. "Sa našeg gledišta ova eventualna saradnja sa Italijanima, koja je svakako prividna kao i ona pravoslavna, može se još lakše pravdati jer mi

* VII, FNDH, k. 191. f. 2, d. 31/16

na taj način muslimane odvajamo od Hrvatske države". Izvijestio je i o tome da je prisna saradnja Muslimana i Srba u stolačkom srezu uslovila i njihovu zajedničku akciju u tom kraju iz kojeg je "izbačen vas hrvatski živalj", njih 12,000 i da su se "više istakli muslimani nego pravoslavni, kojom prilikom su muslimani imali nekoliko žrtava među kojima je vrijedni nacionalni prvak Mustafa Kapić iz Aladinića", kako se "u borbama istakao jedan seljak musliman Rahić iz Selaš Njiva, koji je u jednom danu ubio trojicu ustaša",* kako ima "već potpuno formiranu i u funkciji naše bataljone u Konjicu, Glavatićevu, Blagaju, Stocu i Aladinićima, dok su drugi u formiranju".

Dva lica jednog telegrama

Dok je Komanda bosanskih četnika pisala generalu Mihailoviću (14.decembra 1942) da "Srbi iz Bosne potpuno vežu svoju sudbinu sa sudbinom Srbije", da je to njihova matica i da su sve bitke koje vode potrebne" da bi se jednom za sva vremena dokazalo da je Bosna samo sastavni deo srpskih zemalja", na velikom skupu predstavnika omladine iz Crne Gore, Boke i Sandžaka u selu Šehovićima, također se čuo "glas omladine o budućoj državi", o četničkoj koncepciji države građene "na obnovi monarhije sa dinastijom Karađorđevića, kao unitarne i samoupravne države".

U pobjedničkom transu "trećeg ustanka pod vođstvom Draže Mihailovića" delegati su izabrali svoje odbore, izglasali rezoluciju i donijeli "zaključke prvodecembarske konferencije četničke intelektualne omladine", gdje je već prvog dana predsjednik konferencije Milan Bandović istakao da omladina ima "na umu da su jedino došli na konferenciju radi dogovora za borbu protiv partizana".

* ZB, XIV/1, d.186

U sedamnaest tačaka usvojenih zaključaka pretežno na osnovi direktiva Draže Mihailovića od 20. decembra 1941, izneseno je više neposrednijih programskih usmjerenja i zadataka, poput tačke 4. da će "na teritoriji buduće države živjeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci", da "nacionalnih manjina ne može biti" (pa otuda na konferenciji nije bilo govora o Muslimanima, jer su već bili "otpisani"), ili da "državni činovnici imaju biti nacionalno i moralno ispravni iz četničkih redova, dobro nagrađeni i automatski napređivani", da "privatnih činovnika ne može biti", da "žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim, njima podobnim strukama", do tačke 17. kako će u "duhu izloženih zaključaka, a u saglasnosti sa krunom", "četnička organizacija provesti državno uređenje i biti jedini nosilac cjelokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa i ostvarenja uslova za prelaz na šire ustavne slobode". Jednoglasno je riješeno da se osnuje i omladinska intelektualna sekcija četničke organizacije za Crnu Goru, Boku i Sandžak.*

Tih dana je u Vrhovnoj komandi primljena radiodepeša majora Zaharija Ostojića, koji se najčešće potpisivao "čika Branko" ili šifrom "222", da su u njegovu komandu stigli dr Popovac i sudija Pašić i da će "sa njima početi rad", da mu je Jevđa (Dobrosav Jevđević) javio, ako je verovati, da su se Tetkići (Italijani) uplašili velike srpske države, pa zato hoće da odobre prelaz preko Prozora". Sutradan, 31. decembra, obavijestio je da je "sa muslimanima pretresao sva potrebna pitanja za bolji uspeh zajedničkog rada", i da će o tome sutra "javiti detaljnije".**

"Čika Branko" je izvijestio i o tome da priprema "napad sa četiri strane radi definitivne likvidacije Turaka (Muslimana) u Čajničkom srezu", kako će taj napad "izvesti odmah posle Božića, čim se prikupi najmanje 3,000 ljudi za siguran uspeh", da treba "bar tri dana za likvidaciju Turaka".

Povodom planirane "likvidacije Turaka u Sandžaku" sutradan je javio:

---

* "Dokumenta o izdaji D.M." knj. 1, str. 15-18, Beograd, 1945. godine

** VII, ČA, k. 289, f. 1, d-5; ZB, XIV/1, d. 218

"Preko Muse (Musakadića, prim. M.S.) gledaću da među Turke unesemo zabunu, da nas ne napadaju dok mi ne budemo gotovi. Pitanje muslimana moramo rešavati na razne načine u raznim krajevima. Sandžaklije se moraju klati, ako mi nećemo njih oni će pokušati nas, dok ih još štiti okupator".*

U nastavku depeše od 1. januara 1943. "Čika Branko" pita svog komandanta da li se slaže da njegovim "projektima instrukcije za akciju" u Sandžaku koju mu je "Ivanićević sigurno izložio", a zatim piše:

"Muslimani vam šalju pozdravni telegram. Još su kod mene i pišu rezoluciju. Pored ovog prijateljstva ja istovremeno radim detaljan plan za uništenje Turaka u Čajničkom srezu. Ovo bi bila vrlo interesantna složena operacija i trajala bi četiri dana. Molim da je odobrite, snage juče javljene, pozdrav Branko".**

I upravo kada je obavijestio da je sastavio "plan rada i zapovest za dan akcije za kažnjavanje muslimana, ustaša i komunista u čajničkom srezu", general Mihailović je - 3. januara 1943 - izdao zapovijest da se "za čišćenje čajničkog sreza od ustaško muslimanskih organizacija preduzme brza i energična akcija po sledećem", naznačivši svakoj jedinici da se borba, po priloženom planu rada, vodi sve "dok se ne postigne potpuno čišćenje Čajničkog sreza od ustaških muslimana".***

Fehim Musakadić - komandant pročetničke muslimanske vojske

Pored depeše koju je major Zaharije Ostojić poslao generalu Mihailoviću 31. decembra 1942, kako cio narod očekuje od njega "da ga u novoj godini povedu putem slave... i udari temelj velikoj, pravednoj i močnoj Jugosla-

* ZB, XIV/2, d. 5 (str-31)
** ZB, XIV/2, d. 5 (s tr.32)
*** ZB, XIV/2,) d. 2 (str. 16)

viji i Balkanskom carstvu, pod dugom i srećnom vladavinom našeg voljenog vrhovnog komandanta Nj. Vel. Kralja Petra II Karađorđevića", i predstavnici Muslimanske nacionalne vojne organizacije sa sastanka u Kalinoviku krajem godine poslali su dva telegrama: jedan "svom dičnom Kralju izraze svoje vernosti, odanosti", a drugi Draži Mihailoviću, svom "komandantu i narodnom vođi". Telegrame su potpisali dr Ismet Popovac i Fehim Musakadić (poznatiji kao Musa).* Njih dvojica su u ime Izvršnog odbora MNVO potpisali i na letku pod naslovom "Braći muslimanima istočne Bosne i Sandžaka", a na Rezoluciji MNVO pridružio im se svojim potpisom i mostarski sudija Mustafa Pašić.

Tako se već poznatom užem krugu Muslimana ravnogoraca dr Popovcu, sudiji Pašiću i oficiru Čengiću pridružio i Fehim Musakadić, koji je među predstavnicima studentskog i radničkog pokreta i drugim građanima Sarajeva poznat i po tome što je rukovodio specijalnim odsjekom za borbu protiv rušitelja državnog poretka Kraljevine Jugoslavije, posebno protiv komunista, a nekoliko godina uoči Drugog svjetskog rata i kao upravnik sarajevske policije.

---

* "Hronika Drugog svjetskog rata - iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja", zapisi Mustafe Mulalića, Gazi-Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, reg. br. 20378.

Fehim Musakadić se školovao u Saloniku (Solunu) u turskom liceju i u Stambolu, gdje je pripadao grupi muslimanske omladine srpski orjentisane. Za vrijeme Prvog svjetskog rata mobilisan je u austrougarsku vojsku, ali je prebjegao Rusima, a potom je, nakon formiranja dobrovoljačkih odreda u Odesi, prebačen na solunski front, gdje se istakao hrabrošću i zaslužio prvu Karađorđevu zvijezdu i dobio nadimak "Musa".

Izmedju dva posljednja svjetska rata službovao je kao sreski načelnik u Fojnici i Brčkom, zatim kao upravnik policije u Sarajevu i na službi u Banskoj upravi Sarajevu i na Cetinju. U aprilskom ratu je kao dobrovoljac obukao oficirsku uniformu i sa svojom jedinicom se posebno istakao u borbama protiv Italijana u području Skadra. "Ne htijući doći u Sarajevo pod upravu NDH, sklonio se kod ugledne porodice Biatovića u Podgorici, gdje je održavao veze sa crnogorskim Muslimanima i Bosnom", zapisao je prof. dr Muhsin Rizvić (čija je majka sestra Fehima Muskadića), u pismu autoru ove knjige 25.decembra 1991: "U doba četničkih pokolja nad muslimanskim stanovništvom i po pozivu vlade iz Londona, on je kao nekompromitovan Musliman srpske orijentacije otišao u predio oko Kalinovika, na domak svoga Sarajeva, gdje je sa Popovcem i Pašićem organizovao MNVO i muslimansku miliciju, postavljajući se kao tampon izmedju četnika i muslimanskog stanovništva, tako da tamo nije bilo zlodjela, a protiv partizana..."

Mnogi oficiri Jugoslovenske vojske i prvaci građanskih partija i udruženja znali su ga i po tome što je bio borac sa Solunskog fronta i nosilac Karađorđeve zvezde sa mačevima oficirskog reda, osvjedočeni srpski vojnik i oficiri "Musa Kadić", rado dočekan kada se krajem decembra 1942. iznenada zatekao među pristalicama Draže Mihailovića.

"U Podgoricu je stigao (25.decembra 1942) Dražin drug sa Solunskog fronta pukovnik Fehim Musakadić. Upućen je na akciju u okolini Sarajeva (Kalinovik - Trnovo)", zapisao je u svojim dosad neobjavljenim zapisima Mustafa Mulalić (publicist i poslanik, jedini Musliman u Štabu Vrhovne komande generala Draže Mihailovića od jeseni 1943. godine do marta 1945, o čijoj će političkoj i drugoj djelatnosti biti ispisano više stranica i u ovom rukopisu).

Koji dan kasnije Fehim Musakadić (koji nije imao čin ni aktivnog ni rezervnog pukovnika) prisustvovao je konferenciji Muslimana u Kalinoviku, na kojoj je objelodanjeno formiranje Muslimanske nacionalne vojne organizacije i njenog - Kalinovičkog bataljona. Bilo je to i vrijeme kada je major Ostojić predložio generalu Mihailoviću da se Musakadić "postavi za komandanta muslimanskih četničkih jedinica Jugoslovenske vojske u otadžbini i proizvede za majora", jer bi "tako stvar mnogo bolje napredovala", pored ostalog i zbog toga što "oni vole da se zovu četnici", da u interesu Ravnogorskog pokreta "Musa mora postati veličina kod muslimana", dok bi "Pašić i Popovac bili politički poverenici".*

Iako nije bio posebnom naredbom postavljen za komandanta Muslimanske nacionalne vojne organizacije a ni unapreden u čin majora (prema mom istraživanju), odlikovani potporučnik sa Solunskog fronta, profesionalno osvjedočeni vojnik i prijatelj Srba između dva posljednja svjetska rata, uz to i sa političkim i organizacionim iskustvima (rođen je 8. jula 1891) i policijskog djelovanja u zaštiti monarhističkog poretka Kraljevine Jugoslavije, Fehim Musakadić je u četničkim komandama prihvaćen

* VII, ČA, k. 293, f. 1, d. 1

kao neprikosnoveni komandant muslimanske pročetničke vojske i major Jugoslovenske vojske u otadžbini, bez sumnjičenja što se tako dugo, do kraja decembra 1942. nalazio među prijateljima u ilegalstvu.

Šutljiv više nego što se očekivalo, najčešće prepuštajući, poput sudije Pašića, dr Ismetu Popovcu da objašnjava politička i druga načela ravnogorske organizacije bosansko-hercegovačkih Muslimana, pa i prepisku sa lokalnim stranačkim prvacima o neophodnosti formiranja naoružanih milicijskih bataljona. Musakadić gotovo da se nije prihvatao pera. Nijednu naredbu nije ostavio, nijedan pisani trag o svom komandovanju ili o nekoj besjedi sa Muslimanima, bilo gdje. Nije čak ni pričao o svom junaštvu sa Solunskog fronta. Kao član ugledne sarajevske porodice u Prvom svjetskom ratu mobilisan je kao vojnik austrougarske vojske i upućen na ruski front, odakle je prebjegao Rusima. Zatim se sa mnogim bosansko-hercegovačkim mladićima (među kojima su bili i Avdo Hasanbegović, Šukrija Kurtović, Muhamed Mehmedbašić, Mehmed Zvono, Nazir Nalić, Aziz Sarić, Hamid Kukić, dr Ibrahim Hadžiomerović, i drugi) kao srpski dobrovoljac borio na Solunskom frontu za oslobođenje i ujedinjenje svih Jugoslovena. S njima su se borili i srpski dobrovoljni iz balkanskih ratova, iz Tankosićevog odreda (Hasan Rebac, Mustafa Golubić, Mustafa Maunić, Muharem Đumišić, Alija i Husnija Kurtović, Osman Ključanin...), "Hrvati - muslimani" Rešid Kurtović i Asim Šeremet.

Vratio se u Sarajevo i ubrzo, "19. septembra 1922, imenovan priv. policij. podtajnikom u IX č. r. kod Polic. dir. u Sarajevu", kasnije i kao sreski poglavar u okolnim mjestima. Postao je banski službenik čiji lični službeni podaci ukazuju na uspješnu karijeru višeg policijskog službenika, posebno kao upravitelja policije u Sarajevu u vrijeme burnih stranačkih suprotstavljanja, radničkih i studentskih nemira. U svemu tome preovladava profesionalna policijska revnost u svakodnevnici.

Pošto je ban Drinske banovine na osnovu molbe vršioca dužnosti upravnika policije u Sarajevu Musakadića. 3. februara 1933. riješio "da se Musakadiću

Fehimu izuzetno odobri polaganje državnog stručnog ispita pred ispitnom komisijom", mnoga dokumenta o pisanom i usmenom dijelu državnog stručnog ispita za činovnika konceptne struke" pored toga što ukazuju da je kandidat ispit "položio sa odlikom" upućuju i na prepoznatljiva profesionalna policijska i pravna usmjerenja na koja je odgovarao Musakadić (sačuvano je 85 pitanja).

Sa "odlikom" je Musakadić izvršavao poslove i kao policijski savjetnik i upravnik sarajevske policije. Na toj dužnosti je dočekao i april 1941, kada je izbjegao hajci ustaša i otisnuo se samo njemu znanim stazama i prijateljima, odmjeravajući ratna događanja u nekom zatišju sve do decembra četrdeset druge.

Sada, druge ratne zime, zatekao se među trojicom muslimanskih ravnogoraca, u četničkom štabu u Kalinoviku, odakle je major Ostojić javio svom generalu:

"Musa i Popovac su još ovde. Pišu deklaraciju i letke. Popovac je Jevđa br. dva. Samo plićina, ima ambicije da bude Spaho (politički prvak bosansko - hercegovačkih Muslimana između dva svjetska rata, prim. M.S.). Mislim da je cilj ove organizacije samo da se sačuvaju muslimani i da što više izvuku od Vas sada i ubuduće, a za neko zalaganje i zajedničku borbu ne misle. Jedini pošteni ljudi su Musa i Pašić. Moraćemo se zadovoljiti samo razdvajanjem muslimana. Ako se uspe nešto više, to će biti zasluga Muse i Pašića".

Poruke "Muslimanske nacionalne vojne organizacije"

Nakon što su poslali telegrame i razvrstali letke potencijalnim istomišljenicima, trojica ravnogorskih muslimanskih prvaka - Popovac, Pašić, Musakadić - prihvatili su se teška posla - sastavljanju programske rezolucije muslimanske pročetničke vojske kao vojnog i političkog ogranka Ravnogorskog pokreta. •

Dok se u četničkom štabu u Kalinoviku pripremalo istrebljenje "Turaka" u čajničkom srezu, a istovremeno poslali telegram o trojici muslimanskih prvaka kao svojih prijatelja, ostavljajući nam tako dvije strane jednog telegrama, "Srbi islamske vjeroispovijesti" sastavljali su Rezoluciju Muslimanske nacionalne vojne organizacije.

U njoj se saopštava: (1) da su "muslimani Bosne, Hercegovine i svih krajeva naše zemlje" sastavni i nerazdvojivi dio Srpstva, te kao takvi smatraju porobljeni u ustaškoj hrvatskoj državi i pod drugim okupatorima, koje su sve tvorevine sa etničkog gledišta u našim krajevima neprirodne i nama silom nametnute"; (2) da najoštrije osuđuju "nečuvene postupke ustaških zlikovaca", koji se smatraju uzrokom "svakog zla u našem narodu i za početak svih nesporazuma i zala medu jednokrvnom braćom Srbima pravoslavne i muslimanske vjere"; (3) da se najodlučnije osuđuju "svi muslimanski otpadnici koji su pristupili ustaškom pokretu i time pokušali uprljati uzvišenu tradiciju snošljivosti i suradnje među jednokrvnom braćom"; da se isto tako osuđuju oni muslimani, oficiri i podoficiri koji su "prekršili zakletvu datu za vjernost NJEGOVOM VELIČANSTVU KRALJU PETRU II KARAĐORĐEVIĆU" i koji, "umjesto da se u narodnim redovima bore za slobodu, služe izdajniku i krvopiji Paveliću"; (5) da je Muslimanska nacionalna vojna organizacija "sastavni dio četničkog pokreta pod Vrhovnom komandom Gospodina Ministra Vojske, Mornarice i Vazduhoplovstva, armijskog đenerala Draže Mihailovića", i jedina je "pravi predstavnik muslimana u Bosni, Hercegovini i drugim krajevima naše zemlje", i (6) da je cilj ove muslimanske organizacije "čvrsta saradnja Srba obiju vjera udruženih u borbi za Kralja, oslobođenje porobljene otadžbine", kako bi se stvorila narodna država "organizovana na principima demokratije i socijalne pravde, u kojoj će muslimani biti ravnopravni građani".

Ispod potpisa trojice članova Izvršnog odbora MNVO objavljen je tekst o tome da "rezolucija pada u dobar čas, tj. baš u vrijeme (kada se je ova saradnja izmedu jednokrvne braće obje vjere i tražila pošto je zaista krajnji

momenat da se spasi ono što se može spasiti", da se u novu muslimansku organizaciju primaju svi rodoljubi i pošteni građani "a koji nisu bili u Pavelićevoj Hrvatskoj ili u partizanskim odredima i bilo lično i posredno uprljali svoje ruke srbskom krvlju", odnosno da "bude srećan početak ovaj kako bi se jednom za svagda spriječilo uzaludno prolijevanje krvi koja je srpskom narodu tako dragocjena".*

Rezoluciju su prekucavali i rasturali, uz svoje komentare, četnički štabovi u raznim krajevima, poput ovog: "Kao što vidimo i muslimani imaju svoje ljude od vrednosti koji su videli i vide: kuda je muslimane poveo Pavelić i šta bi ih njih same snašlo da se je uspelo u pokolju Srba. Za pokolj Srba, Pavelić je kao što znamo upotrijebio muslimane, a i Hrvati ustaše prilikom pokolja nosili su fesove i pozivali se muslimanskim imenima. Oni sad sve svaljuju na muslimane. Pokolj je prestao, bratska krv za račun drugih neće se više proljevati, a krivci će biti kažnjeni od strane muslimana i od strane Srba. Cilj je da ne-vini ne stradaju. Svim muslimanima kojima ruke nisu uprljane srpskom krvlju mesto je tamo gde se nalaze oni muslimani koje vode braća potpisana na ovoj rezoluciji..."**

I mostarska kotlina je obogaćena - pored italijanskih, četničkih i domobranskih jedinica - još jednim bataljonom Muslimanske nacionalne vojne organizacije, za većinu građana neobične vojske, koju su formirali Italijani u saradnji sa muslimanskim prvacima iz Ravnogorskog pokreta i vojvodama Dobrosavom Jevđevićem i Petrom Samardžićem.

Koliko su te nove "nacionalne" vojske bile saradničke a koliko suparničke, kolaboracionističke, na izvjestan način zbližene a u isto vrijeme udaljene jedne od drugih, ukazuju i smotre ove dvije vojske - četničkog i muslimanskog "nacionalnog" bataljona u varošici Blagaju. Četnički bataljon, oko 400 seljaka naoružanih puškama i sa tri puškomitraljeza, dočekao je italijanskog potpukovni-

* VII, ČA, k. 259, f. 3, d 13/4
** VII, ČA k. 226, f. 81 d. 21

ka i njegovu pratnju u dvorištu pravoslavne crkve, a bataljon muslimanskih milicionera, takođe oko 400 seljaka iz okolnih sela, sa oko 200 pušaka, u dvorištu blagajske osnovne škole.

Italijanski prevodilac je preveo gotovo istovjetan govor održan četničkom bataljonu i muslimanskim milicionerima, gdje je komandant "bojne" Mustafa Berberović podnio raport italijanskom potpukovniku, koji nije propustio priliku da nakon smotre "preporuči muslimanima da ne prave samovolje kao u Pijescima, već ako im netko, pa bilo to i četnici, učine krivo, da stvar prijave njemu".*

Blagajske i druge smotre i borbe protiv partizana, četničke vojske u opancima i darovanim cokulama, a zatim nevelike snage pridružene hercegovačke Muslimanske nacionalne vojne organizacije, obje pod patronatom italijanske okupatorske vojske, nisu se mogle više prikrivati ni savezničkim komandama, posebno balkanskom odjeljku britanske uprave za specijalne operacije (SOE), koji se starao o pomoći i održavao vezu sa štabom generala Mihailovića.

Njegov istaknuti član, major Piter Boj, "jedan od Engleza koji ne voli diplomatska uvijanja i zavijanja i koji otvoreno kaže šta misli", kako ga je šef Vojnog kabineta Predsjedništva vlade Kraljevine Jugoslavije major Živ. L. Knežević predstavio u svom referatu (30. decembra 1942) predsjedniku Ministarskog savjeta i zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovska u Londonu S. Jovanovića, bez dlake na jeziku je "izjavio da se generalu Mihailoviću ne može slati naoružanje za borbu protiv partizana, koji se sada jedini tuku protiv Osovine", da "general Mihailović otvoreno saraduje sa Italijanima koji njegove odrede potpuno naoružane prebacuju italijanskim kamionima u Zapadnu Bosnu za borbu protiv partizana", i to u zajednici sa italijanskim trupama, da se upravo tada, "baš danas vodi bitka severno od Mostara između jednog Dražinog odreda od 2,400 ljudi iz Crne Gore u zajednici sa Italijanima protivu partizana".

Major Piter Boj, koji je zastupao svog šefa potpukovnika Tersena, u jednočasovnom razgovoru o zabil-

* VII, FNDH, k. 192, f. 3, d. 35/3

ješci Kralja Petra II upućenoj Čerčilu o potrebi snabdijevanja jedinica generała Mihailovića i o majorovom tumačenju tog zahtjeva, uistinu nije bio "prikladan za diplomatiju" jer je i dalje bio kategoričan:

"Major Boj je rekao: Draža Mihailović je kvisling isto kao Nedić, jer Nedić saraduje sa Nemcima, Draža sa Italijanima".

"Odredi generala Mihailovića uopšte sada ne vode borbu, a nama Englezima potrebno je da baš sada stupe u borbu, a ne kroz dva ili četiri meseca. Kada se savezničke trupe budu iskrcale na Balkanu onda je nama svejedno da li će nam prići Nedić, Antonesku ili đeneral Mihailović. Onda će biti sve dockan. Nama je sada potrebno da đeneral Mihailović stupi u akciju i razori železničke pruge. On to ne radi i sve njegove depeše o sabotaži na željeznicama i rušenju pojedinih objekata nisu istinite. Oni, Englezi, imaju i izveštaje od svojih ljudi u našoj zemlji i to je sigurno".

Na opširni referat majora Kneževića i njegove zaključke, predsjednik Vlade Slobodan Jovanović stavio je dvije naznake: "Primedba: Dosije: 'Kampanja protiv Draže' i 'Draža Mihailović' kao dokument trajne vrednosti'..."*

---

* Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944, dok. 27, Britanska opomena kraljevskoj vladi o kolaboraciji Draže Mihailovića.

- U članku 'Muslimansko pitanje', objavljenom u Vjesniku 19. maja 1990. S. Avdić govori o knjizi Volfganga Hopkena "Muslimani u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji" (štampana u SR Njemačkoj), da Hopken o učešću Muslimana u toku Drugog svjetskog rata na strani četnika Draže Mihailovića piše da je to "relativno mali broj i to većinom drugorazrednih muslimanskih političara", da u "egzilnoj vladi u Londonu Muslimani nisu bili zastupljeni.", a zatim navodi dio iz završnog Hopkenovog razmatranja:

"Apodiktički izvršeno priznavanje Muslimana kao nacije krajem šezdesetih godina rezultat je svijesti o različitosti većine bosanskih Muslimana, koji su se više ili manje konsekventno opirali svim alternativnim oblicama identifikacije, ali je istovremeno i rezultat političkog interesa bosansko-muslimanske partijske elite koja svoje nacionalne ciljeve nije mogla protežirati (promicati) naspram razumijevanja (tumačenja) koja je u osnovi određivala marksističko-lenjinistička dogmatika, ali također i srpska nacionalna tradicija. Ovo priznavanje Muslimana kao nacije bilo je, također, rezultat izmijenjene nacionalno-političke kalkulacije u post-rankovićevoj eri. Ipak, ostaje da se utvrdi da su jugoslovenski komunisti, koji su uz svaku dugovremensku nekozenkvenciju svojom političkom odlukom priznali Muslimane kao naciju, pokazali naposljetku više sposobnosti za učenje negoli sve druge političke snage prije njih, bilo to u staroj Jugoslaviji ili nekom lageru građanske emigracije (egzila)".

Faksimili dokumenata (fotografija)

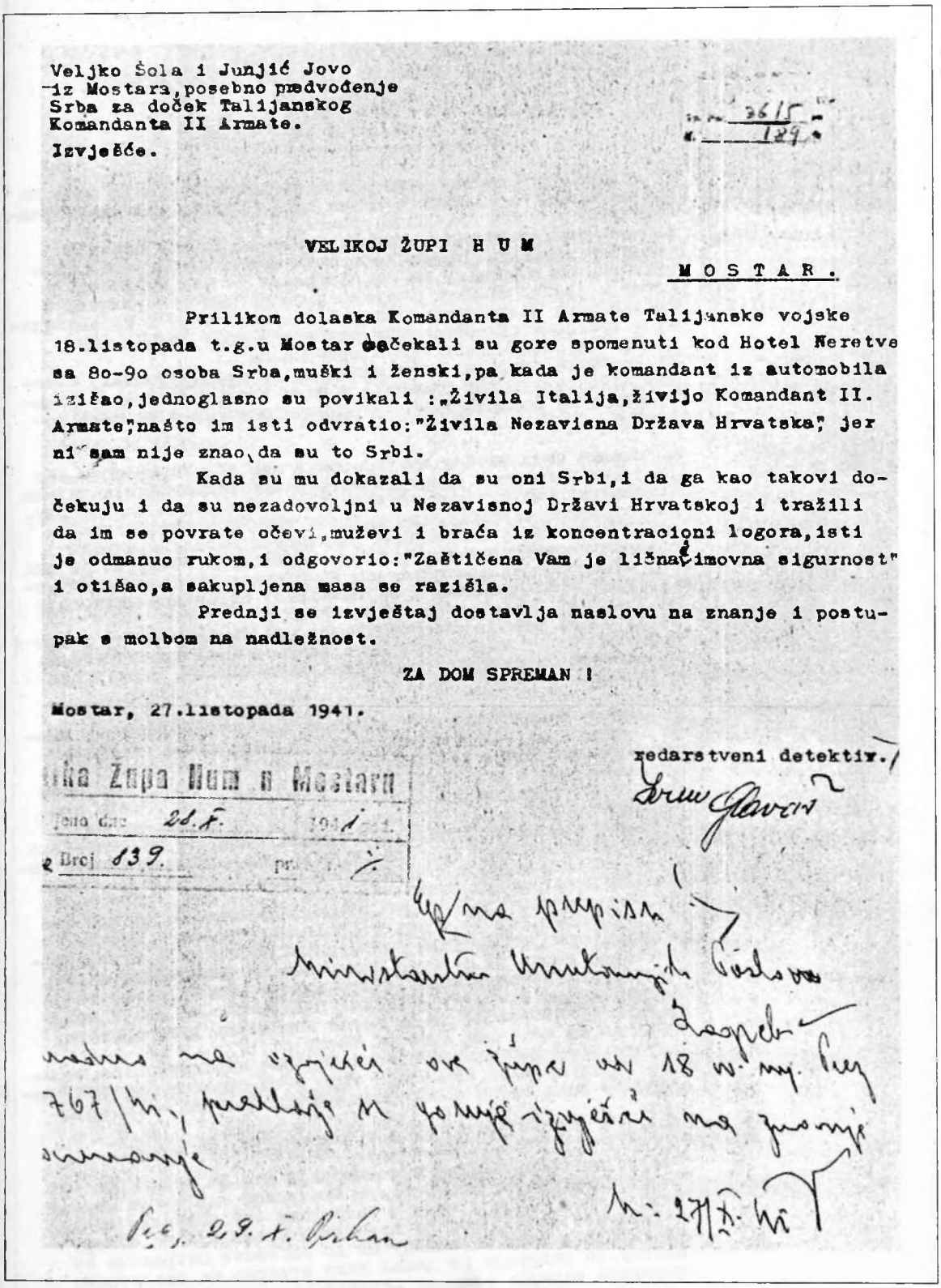

Veljko Šola i Junjić Jovo
iz Mostara, posebno predvođenje
Srba za doček Talijanskog
Komandanta II Armate.
Izvješće.

3615
129

VELIKOJ ŽUPI H U M

M O S T A R .

Prilikom dolaska Komandanta II Armate Talijanske vojske 18.listopada t.g.u Mostar dočekali su gore spomenuti kod Hotel Neretve sa 8o-9o osoba Srba, muški i ženski, pa kada je komandant iz automobila izišao, jednoglasno su povikali :„Živila Italija, živijo Komandant II. Armate", našto im isti odvratio: "Živila Nezavisna Država Hrvatska" jer ni sam nije znao, da su to Srbi.

Kada su mu dokazali da su oni Srbi, i da ga kao takovi dočekuju i da su nezadovoljni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i tražili da im se povrate očevi, muževi i braća iz koncentracioni logora, isti je odmanuo rukom, i odgovorio: "Zaštičena Vam je lična i imovna sigurnost" i otišao, a sakupljena masa se razišla.

Prednji se izvještaj dostavlja naslovu na znanje i postupak s molbom na nadležnost.

ZA DOM SPREMAN !

Mostar, 27.listopada 1941.

redarstveni detektiv.

ka Župa Hum u Mostaru
Broj 839.

U vrijeme smutnji. progona i zločina nije se snašao "na dočeku" okupljenih Srba u Mostaru ni komandant okupatorske II armije, na čijim je tenkovima, italijanskim i njemačkim, i uskrsla paradržava Nezavisna Država Hrvatska. ("Izviješće" redarstvenog detektiva Velikoj župi Hum u Mostaru 27. listopada 1941)

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE
Br. Reg. 112-2
K. 12
VII-1-8-2

ДАНАШЊИ ПОЛОЖАЈ И УЛОГА ПОЈЕДИНИХ
СРПСКИХ ОБЛАСТИ У СТВАРАЊУ ХОМОГЕНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

I С р б и ј а

Србија као наставак наше сред свековне државе

Ми морамо бити свесни историјске одговорности која пада на ово наше данашње колено и знати да је Србија наставак средњевековне српске неманићке државе, да је она заштитник и покровитељ светосавске народне цркве, да је она носилац косовске мисли, да је она дело свих наших народних борба и прегнућа од Косова па до Карађорђа, да је она скупи плод првог и другог српског устанка и да је она на Куманову и Брегалици у Балканским ратовима, а на Сувобору и Кајмакчалану у прошломе Светском рату, ударила темеље ослобођењу и ујединењу свих Срба и свега српства, па да је стога свега на нама данас, да ту Србију, колевку српства, дело свих наших поколења и целе наше прошлости и једину узданицу наше народне будућности, очувамо и за наше потомство.

Србија као фактор на Балкану

Ми морамо бити свесни, да је Србија већ под Карађорђем, кад је једва прелазила границе Београдског пашалука, схватајући историјску мисију српског народа на Балканском полуострву, успостављала и подржавала везе са грчким народним покретом, и дала мисао ослобођења балканских народа и њихове солидарности као првог услова за њихову слободу, да је она тој мисли под кнезом Михаилом дала пуног израза и конкретну форму, а на Куманову и Кајмакчалану оправдала наде, које су у Србију у томе погледу полагане и да ми стога морамо све учинити да Србија њену снагу и њен престиж повратимо, јер без њене снаге и њена престижа нема ни слободе ни будућности ни нама а ни осталим балканским народима.

Србија као огњиште српске мисли

Ми морамо бити свесни и у данашњим критичним часовима имати стално пред очима чињеницу да је Србија већ четрнаест деценија огњиште и жариште српства на коме, за све то време, некад јаче а некад слабије, али ипак без престанка, гори живи огањ српске мисли и обасјава сво српство у свим крајевима српским, и кад би се то огњиште растурило да би се тај огањ тим часом угасио, јер српска мисао не би више била кадра да тражи, нити би имала где да нађе ново огњиште, а тиме да би се њен пламен немало сам од себе угасио и у свим осталим српским крајевима.

А мисао српска не сме да се угаси ако хоћемо да као народ опстанемо, јер је у њој и мисао национална и мисао државна. И док је раније, и под Турцима и под Аустријом, српски народ могао да духовно живи само од националне мисли, очекујући с дубоком вером васкрс државе српске, данас то не би више могло бити, јер је народ већ свикао на своју државу, тако да се без ње не би могао као народ дуго одржати, пошто не би имао шта више да очекује.

Стога ваља да се приберу све најбоље народне снаге, нарочито војничке, како из Србије тако и из осталих српских крајева, и с њима очува и обезбеди матица српства - Србија.

II Б о с н а

под којом овде разумем оно подручје што је некад, под Османлијама, спадало под [illegible] босанског кад му је седиште било у Бањој-Луци, а подањ потпадало све подручје од Клиса код Сплита на југу до Церника у Славонији на северу, од Удбине у Лици на западу па до Косовске Митровице на истоку. То подручје се данас дели стварно на два српска подручја порпуно одељена - географски Влашић - планином

"Današnji položaj i uloga pojedinih srpskih oblasti u stvaranju homogene Srpske države" (Projekat Ravnogorskog pokreta sastavljen 25. februara 1942.

СРПСКИМ ЧЕТНИЦИМА!

'1276

6116
362-с

На основу споразума, који смо склопили са армијом Краљевине Италије у сврху заједничког побијања комунистичких зликоваца, који уништавају животе и имања српског народа саопштавамо вам:

Одустаните од сваког сукоба са италијанским трупама, које оперирају у зони Чајниче, Гораждa, Калиновик и Фоча.

Сви који сте били насиљем и терором присиљени, да се придружите партизанским зликовцима, ликвидирајте туђинце комесаре и на челу са својим домаћим првацима под оружјем пријавите се најближем талијанском команданту; ваши животи и имања су вам загарантовани, а би ћете заједно са оружјем бити уврштени у невесињскогатачки штаб војничких добровољачких четничких одреда.

Италијанска армија вам гарантује, да нико неће одговарати, за догађаје из доба устанка, да вам усташи и сушкори не могу ништа учинити а би сте дужни са својим оружјем чувати ред, мир и поредак у свом крају и уништавати партизанске зликовце, који су прегли да униште српски народ.

Са вером у Бога за част и слободу српску!

Штаб Војночетничких одреда Невесиње и Гацко.

Националистички политички повереник

Доброслав Јевђевић

Петар Самарџић

поп Радојица Перишић

"Štab Vojnočetničkih odreda Nevesinje i Gacko" obratilo se uputstvom "Srpskim četnicima" maja 1942. o sprovođenju u djelo sporazuma sa okupatorskom armijom Kraljevine Italije.

17691

PRIEPIS!

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
KOTARSKA OBLAST TREBINJE
Taj broj: 1652/42.
Predmet: Akcija za osnivanje muslimanskih četničkih naoružanih odreda-izvješće.

Trebinje, dne 29. listopada 1942 g.

VELIKOJ ŽUPI " DUBRAVI "

DUBROVNIK

Dne 27. listopada 1942 godine doputovao je u Trebinje samovozom iz Dubrovnika Dobroslav Jevđjević u društvu sa Dr. Ismetom Popovcem, liečnikom iz Mostara. Imenovani su stigli u Trebinje označenoga dana oko 1 sat poslie podne i odsjeli u kafani Andje Stanković. Ovo je kafana u kojoj se izkljućivo sastaju četnici. Prilikom dolazka imenovane su dočekali zapovjednici pojedinih četničkih odreda i vidjeniji pravoslavci iz Trebinja, a medju kojima su naročito zapaženi sliedeći: Tošo Perović, bivši sudski pripravni, a sada organizirani četnik, Radovan Pejanović bivši oružnički poručnik sada zapovjednik trebinjskog četničkog odreda, Milorad Vidačić bivši oružnički poručnik sada zapovjednik svih četničkih odreda kotara Trebinje, mugoša bivši zrakoplovni častnik a sada zapovjednik jednog četničkog odreda, Pero Bubreško bivši profesor sada četnik, i još mnogi drugi. Poslie kraćeg sastanka odvojio se je od imenovanih Dr. Ismet Popovacmte je sa pomenutim Vidačićem i Perovićem rodjenim Trebinjcima otišao prvo u općinu općinskom načelniku g. Muharemu Resulbegoviću. Prilikom dolazka u općinu kod načelnika Resulbegovića zatekli su Mustafu Spahovića, načelnika općine Šumske i Džafera Begovića izbjeglicu iz Lastve. Dr. Ismet Popova, koji se je od ranije poznavao sa Resulbegovićem došao je pod izgovorom, da se sa istima kao starim znancem pozdravi i vidi. Tom prilikom pred svima prisutnima počeo je Dr. Popovac da izlaže političke prilike, te je opravdavao svoj politički stav i učešće u četničkom pokretu. Dokazivao je, da je neobhodno potrebno, da se muslimani organiziraju u svoje posebne četničke jedinice, te da zajedno u sporazumu sa srbskim četnicima, ustanu u obranu svojih interesa, jer da ih u protivnom čeka sigurna iztrebljanje i propast. Zatim je rekao, da je Hrvatska država nemoćna, da uslimanima pruži ma kakovu zaštitu, a ako ovi i dalje ostanu vjerni Hrvatskoj državi sami su odgovorni za sve nesreće, koje će ih neminovno stići. Prisutni su sve ovo najenergičnije odbili, izjavivši dr. Popovcu, da oni nikad i ni pod kojim uvjetima, pa makar da dodju u pitanje i njihovi životi, neće pristupiti na bilo kakovu suradnju sa četnicima, koji su dokazali sa svojim zlodjelima, da su najveći krvoloci naših muslimana i Hrvata. Zatim je odmah brzoglasno načelnik općine Resulbegović obaviestio podpisatog o svemu napried izloženom zamolivši ga da odmah osobno dodje u općinu. Podpisati je ovaj poziv došao u općinu, ali su već u medjuvremenu svi napustili općinu osim Resulbegovića i Dr. Popovca. Kad sam vidio Dr. Popovca koga od ranije poznajem, upitao sam ga odakle on u Trebinju i zbog čega je došao. Na ovaj moj upit Dr. Popovac počeo mi je ukratko da obrazlaže sve ono što je napried navedeno, našto sam ga ja prekinuo i upozorio, da on ostavi na miru muslimansko pučanstvo, koje ima svoju Državu, i da je upravo sramno i bestidno, da on sada poziva muslimane u tabor najvećih neprijatelja za ovaj svoj zlodjel. Energično sam ga upozorio, da će za ovaj svoj protu-državni rad sigurno izkusiti posljedice. Dr. Popovac iza ovoga je odmah napustio općinu.

Poslie ovoga sjutradan t.j. 28 listopada 1942 godine stigli su u Trebinje Mehmed Grebidjer trgovac u Stocu Ojijač posjednik oba iz Stoca. Odmah po dolazku isti su se sastali sa Dr. Popivcem i odpočeli sa akcijom medju trebinjskim muslimanima, sa kojima su se od prije poznavali da bi uzpjeli sa svojom akcijom i na bilo, koji način pridobili bar izvjestan broj muslimana.

Nepobitno sam utvrdio, da njihova akcija nije uopće uzpješna i da su bili od svih muslimana sa kojima su se sastali energično odbijeno, a što je naročito revoltiralo Mehmeda Grebidjera, koji je javno u kafani rekao, da su svugdje uzpjeli osim u Trebinju, i da zbog ovoga trebinjci neće imati pravo da se žale na ono, što ih neminovno čeka i što će ih sigurno snaći. Oni su naročito nastojali, da u izloženomm svrhu obrazuju jedan odbor, pa makar se on sastojao od svega 3-4 osobe, ali ni u tome niesu uzpjeli, jer se nitko nije htio primiti ovoga posla.

Akcija za osnivanje muslimanskih četničkih naoružanih odreda - "Izviešće" Kotarske oblasti Trebinje Velikoj župi u Dubrovniku 29. listopada 1942: "Dne 27. listopada 1942. godine doputovao je u Trebinje samovozom iz Dubrovnika Dobroslav Jevđević sa Dr. Ismetom Popovcem, liečnikom iz Mostara... Dokazivao je, da je neophodno potrebno, da se muslimani organizuju u svoje posebne četničke jedinice..."

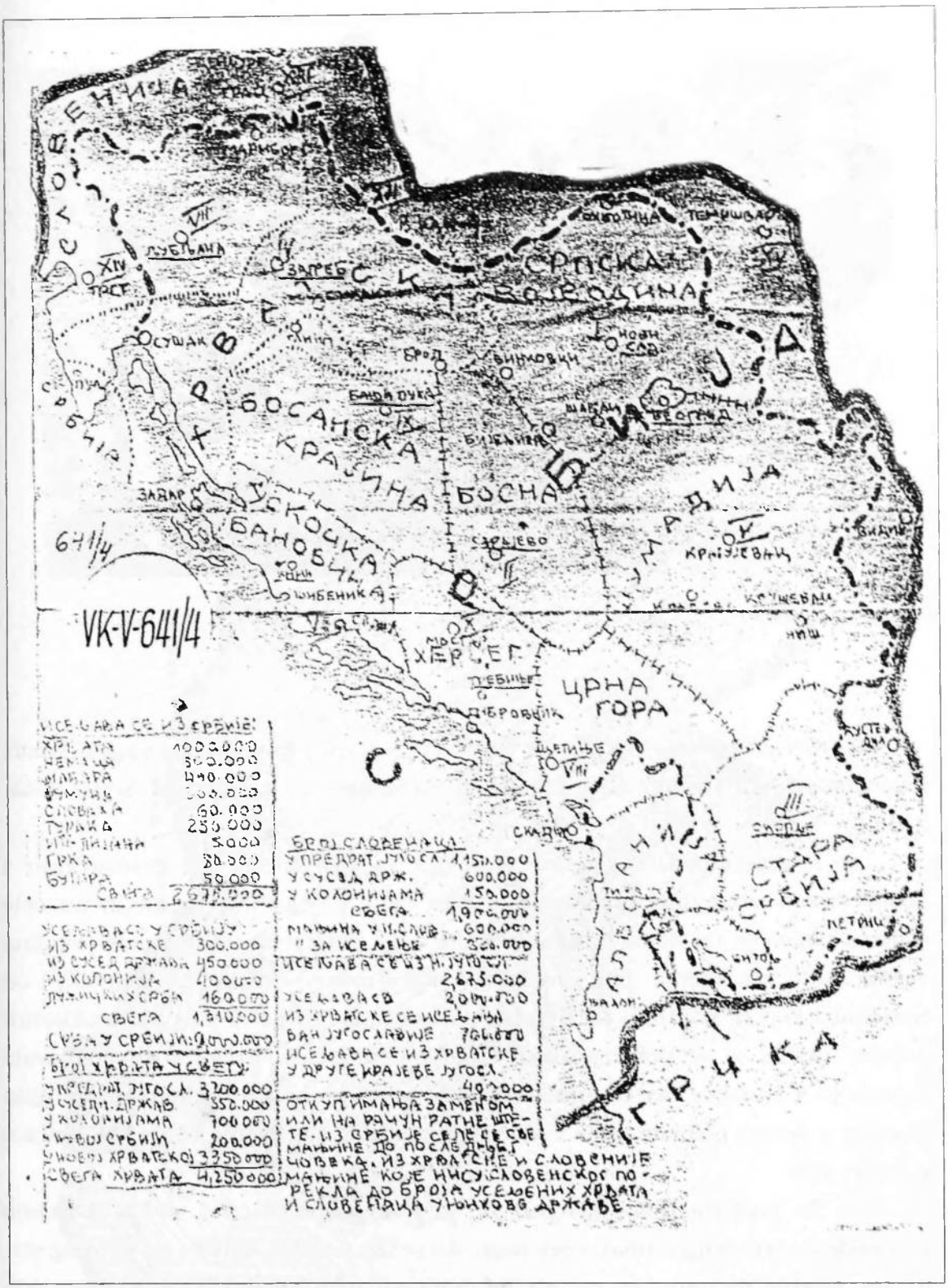

Karta "Velike Srbije" sa brojčanim podacima o preseljenju pojedinih naroda i nacionalnih manjina iz "Homogene Srbije" i o useljavanju Srba iz drugih krajeva.

General Draža Mihailović (lijevo, u šubari) i književnik Dragiša Vasić, jedan od najistaknutijih idejnih tvoraca Ravnogorskog pokreta, u Srbiji 1944. godine.

Razmatrajući sugestije "prijatelja iz Beograda" o organizovanju i posljeratnom uređenju "homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas Srbi žive", a i pribojavajući se što će "vladina vojska, koju očekujemo, biti pored Srba regrutovana svakako i od Hrvata i od Slovenaca koji će pokupiti po Evropi i Americi, ali čije će učešće i komplikovati položaj", jer da se svi dobro sjećaju "kako je ona šaka Hrvata što je učestvovala u proboju solunskog fronta, pravila kapital od uloge koji je onda dala", Dragiša Vasić je u drugoj polovini maja 1944. godine poslao šire pismo Draži Mihailoviću u kome piše:

"U pogledu tačke (2) pod b), gde se govori o tome da je potrebno zaposednuti teritoriju odmah i pre nego što se iko pribere, očistiti od stranog elementa, mislim da nam ovo pitanje ne mora zadavati mnogo brige. Pamtim vrlo dobro stanje u kome se Evropa nalazila posle prošlog rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama, da nijedna takoreći nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini iza prošlog rata moglo se prosto istrebiti jedan dobar deo svega nepoželjnog stanovništva a da niko zbog toga ne okrene glave. Dakle, ako budemo pametni, ovo pitanje čišćenja, odnosno preseljavanja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško".

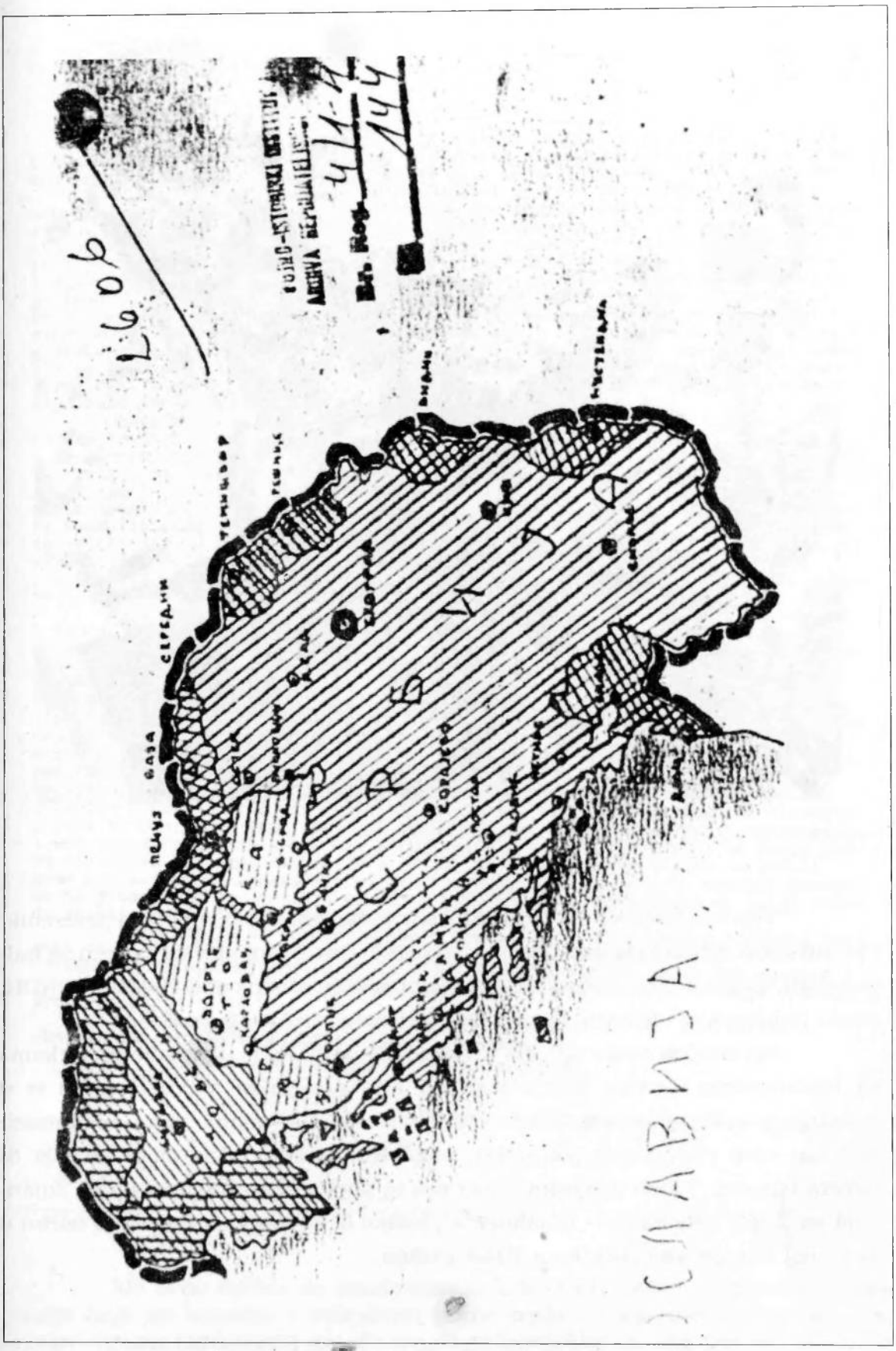

Druga verzija karte Velike Srbije: "Naš put: Vodi nas stopama kosovskih vitezova. Pošli smo da stvorimo Srbiju, u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima Srbi živ[illegible]

Vojvoda Dobroslav Jevđević (desno), "nacionalistički politički poverenik" i predstavnik Štaba Vrhovne komande generala Draže Mihailovića za vezu sa italijanskim okupacionim jedinicama, domobranima, oružnicima i vlastima NDH, među italijanskim oficirima i četnicima u Hercegovini 1942. godine.

Sprovodeći opštu odluku Vrhovne komande da je u presudnim bitkama sa komunistima korisno tražiti podršku svih protivnika NOVJ, vojvoda je u saradnji sa Italijanima i organizovao Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju i kao njen neposredni pokrovitelj ukazivao vlastima NDH da je milicija dr Ismeta Popovca "samo njegovim naporima sa predviđenog broja od 8,000 smanjena na 2,500 milicionera - muslimana", koliko ih se moglo pokrenuti u borbu u sjevernoj Hercegovini početkom 1943. godine.

Br. Reg. 54/5 222

Spis br. 49

Strana br. 1

BH-P-20

204

Povodom najneobičnijih verzija o stavu četnika prema muslimanima želim da prikažem naše stanovište po toj stvari, naglašujući da ne govorim samo kao delegat Vrhovne Komande nego da je to i moje najintimnije lično ubeđenje.

Bitku za Foču izazvali su pripadnici ustaške crne legije, nažalost dobrim delom muslimani, koji su u ne puna dva meseca poubijali stotine srpskih žena i dece. To je službeno potvrdio i potpisao zarobljeni komandant hrvatske žandarmerije Stimac, pa je kasnije tu izjavu ponovio i u prisustvu nemačkih i italijanskih oficira. Tačno je, da je prilikom paničnog begstva ustaše stradalo i stanovništvo koje je bilo sa njima izmešano, naročito na fočanskom mostu, ali je isto tako tačno, da je odmah po definitivnom osvojenju Foče pružena bolnička i lekarska pomoć svim muslimanima i muslimankama, te da je naša komanda o svom trošku evakuisala dobar deo žena i nejaci u Sarajevo. Tačno je da su neodgovorni elementi po padu Foče počeli da pljačkaju u okolini muslimanska sela, ali je isto tako tačno da smo dva dana kasnije u ova sela poslali naše regularne čete, zaštitili muslimane, vratili otetu imovinu i strijeljali osmoricu pljačkaša, posle čega nikakav akt nasilja nije bio ponovljen.

Odnos srpskih četnika prema muslimanima uopšte istovetan je sa onim što svakodnevno ponavlja naša zakonita vlada i što je naglasio Nj. V. Kralj u svom govoru, da pravi i lojalni građani muslimanske vere imaju ista prava kao i ostali Srbi i da se ne trebaju bojati ničega, ako ničim ružnim nisu zadužili srpski narod. Ja lično mislim da muslimanima u budućoj državi ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost i odreknu se spekulantskog taktiziranja između srpskog i hrvatskog naroda, tim pre, što će svi krajevi u kojima žive muslimani biti neosporni i neprikosnoveni delovi srpske državne jedinice. Sa onim koji su započeli i vršili u zajednici sa pavelićevim krvnicima masovna ubijanja srpske nejači, nema razgovora ni pregovora, oni samo svojom smrću mogu da iskupe svoje zločine.

Hoću muslimanskom stanovništvu da skrenem pažnju na još jednu za njih opasnu pojavu. Ogorčen i ojađen srpski seljački narod u svom bolu često puta ne može da razlikuje dobre i nevine od ustaških muslimana. U istoriji nezapamćeni nad njim izvršeni zločini izazvali su u njihovoj duši sudbonosne prekrete i žalosno je istina, koju ja neću da tajim da dobar deo Srba misli da im nema više nikada ni pod kojim uslovima zajedničkog života sa muslimanima. Ovo raspoloženje moglo bi prilikom formiranja i stvaranja nove države u prvim danima dovesti do tragičnih događaja. Njih može sprečiti samo isto takav zamašan i sudbonosan događaj kakav je bio pokolj srpskog naroda prošlog leta. Muslimani bi mogli da promene kolektivno raspoloženje Srba prema sebi samo tako, ako odmah što hitnije pristupe obrazovanju svojih nacionalnih srpskih jedinica borbene vrste, koje nebi imale nikakve veze sa nama, nego iz vlastite pobude sa oružjem u ruci započele borbu protiv ustaških krvnika i muslimanske i ostalih vere. Krv se može samo krvlju sprati. Mi Srbi boreći se za svoje pravo da živimo kao slobodan narod u svojoj slobodnoj državi nismo proleva[illegible] samo krv ustaških krvnika i nasilnih osvajača, nego smo u krvi ugušili desetine hiljada naših odroda, koji su pod komunističkom firmom hteli za tuđi račun da razbiju jedinstvo srpskog naroda.

Neka muslimani poskidaju glave svim zlikovcima u svojoj rođenoj kući, neka kao i mi stupe u otvorenu borbu protiv najveće i najkrvavije sramote dvadesetog veka, pavelićeve organizovane zlikovačke horde, pa će bez ugovora i svih deklaracija srpski narod sam promeniti i svoje mnenje i svoje delanje prema njima.

Mislim da je bolje da ovo iskreno kažem nego da se zavaravamo i obmanjujemo, zlu treba tražiti leka za vremena.

Sa VERNOM U BOGA ZA KRALJA I OTADŽBINU,

Dobroslav Jevđević, s.r.

"Ja lično mislim da muslimanima u budućoj državi ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost i odreknu se spekulantskog taktiziranja između srpskog i hrvatskog naroda, tim pre, što će svi krajevi u kojima žive muslimani biti neosporno i neprikosnoveni delovi srpske državne zajednice..." (Poruka Muslimanima BiH političkog delegata Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini vojvode Dobroslava Jevđevića, augusta 1942)

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
Kotarska oblast u Nevesinju
Taj.br: 789/42. Nevesinje 28.rujna 1942.
Predmet: "Muslimanska narodna vojska"
organiziranje iste.

Ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb
Ustaškoj nadzornoj službi Zagreb
Velikoj župi hum Mostar
Župskoj redarstvenoj oblasti Mostar

U petnaesto-dnevnom izvještaju za prvu polovinu mjeseca rujna ova oblast podnijela je obširno izvješće o organizaciji predmetne vojske. U tome izvješću označeno je, da se odnosni častnik zove Filipović, dok se isti zove HAMDIJA ČENGIĆ, domobranski poručnik. U koliko se je moglo saznati isti je kao naš častnik bio na položaju Crni Vrh kod Stambulčića i da je sa položaja prebjegao četnicima i njima se stavio u službu, te je kao takav došao u Nevesinje gdje mu je povjereno organiziranje "Muslimanske narodne vojske".

Obaviješten sam, da je rečeni Čengić govorio muslimanima, da će on uvesti jugoslavensku komandu, da će ovdje zavladati Jugoslavija, da Hrvatska nepostoji i da je neće biti, X/X/X/ da u tu narodnu vojsku neće primiti katolike, jer se oni moraju izseliti i t.d. Pošto su muslimani na ovo protestirali, navodeći, da se oni od katolika neće odvajati, niti će primiti jugoslovensku komandu, niti trpe Jugoslaviju, već pristaju, da se naoružaju pod komandom talijanskom i hrvatskom kao saveznicom Italije, Čengić im je rekao, da ono što im je on rekao želo Talijani.

Povodom ovoga posjetio sam sadanjeg zapovjednika talijanske vojske podpukovnika g. Metelku i o prednjem ga obaviestio i molio ga, da spriječi ovakav postupak od strane rečenog Čengića, Dr. Popovca Ismeta i dr. i ako XX želo organizirati tu miliciju, jedino ju mogu organizirati bez uticaja gore rečenih, koji žele ponovno uskrsnuće Jugoslavije. Ta milicija trebala bi se zvati "Protukomunistička milicija" kako je to odredila i II. Armada, ista bi mogla biti pod vrhovnim zapovjedničtvom samoga Komandanta, a kao zapovjednici bi trebali biti samo i izključivo častnici hrvatskog domobranstva.

Dalje sam g. Komendantu skrenuo pažnju na zakulisan i štetan rad i nastojanja Dr. Popovca i ostalih, te da bi Čengića kao vojnog bjegunca saveznićke Hrvatske trebalo uhititi i predati našim vojnim vlastima.

G.I. pukovnik je sebi notirao prednje sugestije i reka da će o svemu povesti računa.

Prednje dostavljam, s molbom, da se poduzmu potrebni koraci, kako bi se Dr. Popovcu i ostalima onemogućilo produžiti ovakovim radom.

ZA DOM SPREMNI !

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA KOTARSKA OBLAST NEVESINJE

Kotarski predstojnik:
M. Tanović

"U koliko se moglo saznati isti je kao častnik bio na položaju Crni Vrh kod Stambulčića i da je sa položaja prebjegao četnicima i njima se stavio u službu, te je kao takav došao u Nevesinje gdje mu je povjereno organizovanje Muslimanske narodne vojske..." - pisao je 28. septembra 1942. kotarski predstojnik M. Tanović iz Nevesinja Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu obavještavajući o političkoj i drugoj aktivnosti dr I. Popovca i prebjeglog domobranskog poručnika Hamdije Čengića, koji će ubrzo biti prvi oficir muslimanske nacionalne vojne organizacije pod komandom generala Draže Mihailovića.

PREPIS!

REZOLUCIJA MISLIMANSKE NACIONALNE VOJNE ORGANIZACIJE

13/4-3
259

Rodoljubivi muslimani, koji su po svojim osjećajima i svojim pogledi nerazdjeljivi sa Srbima, donijeli su sliedeću rezoluciju.

R E Z O L U C I J A
MUSLIMANSKE NACIONALNE VOJNE ORGANIZACIJE
OBJAVLJENA 31 DECEMBRA 1942 GODINE

Pošto su saslušana izlaganja delegata i pretstavnika iz raznih krajeva o situaciji muslimana u našoj zemlji, a naročito u Bosni i Hercegovini, to je jednodušno donesena slijedeća:

R E Z O L U C I J A

I.

Muslimani Bosne, Hercegovine i svih krajeva naše zemlje su sastavni i nezdvojivi dio Srpstva, te se kao takvi smatraju porobljeni u ustaškoj hrvatskoj državi i pod drugim okupatorima, koje su sve tvorevine sa etičkog gledišta u našim krajevima neprirodne i nama silom nametnute.

II.

Najoštrije osudjujemo sve nečuvene postupke ustaških zlikovaca, koje smatramo za uzrok svakog zla u našem narodu i za početak svih nesporazuma i zala medju jednokrvnom braćom Srbima pravoslavne i muslimanske vjere.

III

Najodlučnije osudjujemo sve muslimanske otpadnike koji su pristupili ustaskom pokretu, ii time pokušali uprijati uvišenu tradiciju snošljivosti i saradnje medju jednokrvnom braćom.

IV.

Isto tako osudjujemo sve one, muslimane oficire i podoficire koji su prekršili zakletvu datu za vjernost NJEGOVOM VELIČANSTVU KRALJU PETRU II. KARADJORDJEVIĆU, i umjesto da se u narodnim redovima bore za slobodu služe izdajniku i krvopiji Paveliću.

V.

Muslimanske nacionalna vojna organizacija je sastavni dio četničkog pokreta pod Vrhovnom komandom Gospodina Ministra Vojske Mornarice i Vazduhoplovstva, armijskog gjenerala DRAŽE MIHAJLOVIĆA, i jedina je pravi pretstavnik muslimana u Bosni, Hercegovini i drugim krajevima naše zemlje.

VI.

Cilj našeg rada i borbe je čvrsta saradnja Srba obiju vjera udruženih u borbi za Kralja i oslobodjenje porobljene Otažbine, kako bi se stvorila narodna država na čelu sa narodnim Kraljem Petrom II. Karadjordjevićem, koja će biti organizirana na principima demokracije i socijalne pravde, u kojoj će muslimani biti pravnopravni gradjani.

Za izvršni odbor:
1/Dr. Ismet Popovac, s.r.
2/Fehim Musakadić, s.r.
3/Mustafa Pašić, s.r.

Ova rezolucija pada u dobar čas, t.j. baš u vrieme kada se je ova saradnja izmedju jednokrvne braće obje vjere i tražila, pošto je zaista krajnji momenat da se spase ono, što se može spasiti.

Mi ovu rezoluciju primamo, isto tako kao što u našu Otažbinu primamo sve rodoljubne i poštene gradjane Kraljevine Jugoslavije, a koji nisu bili u Pavelićevoj Hrvatskoj ili u partizanskim odredima, i bilo lično ili posredno uprljali svoje ruke srbskom krvlju.

Neka bude srečan početak ovaj, kako bi se jednom za svagda opriječilo uzaludno prolijevanje krvi, koje je srbskom narodu tako dragocjeno.

Muslimanska nacionalna vojna organizacija radi će u sastavu i okviru Četničke komande i izvršivaće sve ona zadatke, koje budu zahtijevali od nje Kralj i Otažbina.

====00000====

Rezolucija Muslimanske nacionalne vojne organizacije koju su u ime Izvršnog odbora potpisali dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić i Mustafa Pašić, 31. decembra 1942.

Drugo poglavlje

MUSLIMANSKI PROČETNIČKI "DOBROVOLJCI" U BICI NA NERETVI POČETKOM 1943

Osam bataljona (2500 boraca) "Muslimanske nacionalne vojne organizacije" • "Četničko - muslimanska komanda za oslobođenje Bjelimića" • Progoni i pokrštavanja na tromeđi • Antagonizmi, prebjezi i marifetluci • "Pravoslavna" i "nepravoslavna" antikomunistička dobrovoljačka milicija u rasulu • "Izvestite o uspehu lažnih pregovora" • "Doček" trinaestorice Muslimana sa Sutjeske • Kako su poginuli organizatori muslimanske pročetničke vojske Fehim Musakadić, Ismet Popovac, Mustafa Pašić i Hamdija Čengić

"Danas sam dobio hrvatske novine ("Hrvatski narod" od 23. januara 1943), koje donose u uvodnim člancima: Novu osnovu Velike Srbije, sa kartom koja se poklapa skoro sa onom gospodina Moljevića, uz članak o homogenoj Srpskoj državi. Siže članka: Vi prestavnik Velike srpske ideje koja potiče od Garašanina, održavaju Vas Kralj i Vlada velikosrpska i Englezi. Napadaju sve redom a čude se Hrvatima u londonskoj vladi koji pored svega ovog pozivaju Hrvate da Vam priđu. Predočavaju najgore stvari Hrvatima i muslimanima i Slovencima od velikosrpstva. Kažu da imaju još neka dokumenta. Sve ovo objavio Lorković u svojoj knjizi pred stranim pretstavnicima i štampom. Na karti koridor sa Češkom. Ne znam kako će ovo primiti Hrvati, ali među Srbima zapadne i istočne

Bosne napravili su nam ogromnu propagandu. Kukaju na 'Karađorđa'. Poslaću Vam ove novine po prvom kuriru. Branko".*

To je depeša koju je komandant "Istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini" major Zaharije Ostojić Branko (pod šifrom 222) poslao generalu Draži Mihailoviću 2. II 1943, koji je tih januarskih i februarskih dana, pripremajući pohod četničkih jedinica prema Sandžaku, svom prvom pomoćniku slao učestale poruke, depeše i pisma.

Zahtjevajući od majora Ostojića da se "o pokušaju Londona za mirenje nas sa komunistima" razvije propaganda da je to "naš i engleski marifetluk da komuniste malo uspavamo dok ih ne potučemo", da se "akcija ka Čajniču" priprema obostrano," vi otuda, mi odovud", da "tetkiće" (Talijane) "ucenjuju komunističkom opasnošću iz istočne Bosne", a da akciju prema Čajniču pripreme "politički kao da je protiv komunista", general Draža Mihailović je (28. januara) javio: "Udesićemo sa Pavlovim ljudima čišćenje cele Bosne. Ostvarićemo sve ono što smo ranije u pogledu letećeg korpusa govorili ... Preko Šantića (Milana, novinara iz Mostara, prim.M.S.) poslao sam 100,000 lira a preko Muse (Fehima Musakadića) 100,000 lira za rad sa muslimanima. Slažem se da Musu postavimo za komandanta muslimanskih četničkih jedinica Jugoslovenske vojske. Musa mora postati najveća veličina jer je Jugosloven i Srbin od glave do pete... Za vreme dok se raščišćava oko Čajniča dotle mi i vi da nastavimo - ispitamo situaciju u Bosni, na osnovu čega ćemo odlučiti da li napasti u pravcu Sovjetske republike, tj. da li izvršavati prvu fazu, ili drugu fazu, tj. gonjenje u celoj Bosni..."**

---

* Vojnoistorijski institut u Beogradu (VII), četnička arhiva (ČA), k. 293, f.1, d. 1 (knjiga depeša)

** VII, ČA, k. 299, f.1, d. 18 (knjiga depeša)

Upravo tih zimskih dana Vrhovni štab NOV i POJ obratio se proglasom četnicima ("Svima vama koji gledate a ne vidite, svima koji slušate a ne čujete..."), da bi shvatili svoje zablude, upućujući ih da pitaju svoje četničke vođe zašto su ih dovele u borbu protiv jedinica NOV, a zatim: "Znaju oni to - ali vam neće odgovoriti! Pitajte ih koliko su gradova i sela oslobodili 'jedinice' Draže Mihailovića... Oni ne oslobađaju, nego porobljavaju - oni su samo predhodnica okupatora". (M. Seferović "Istočno i zapadno od Neretve", str. 120)

"Mujezinova" rasuđivanja o Bosni i Srbiji

Iako nisu sumnjali u autentičnost karte, pitali su se u Zagrebu da li je njen autor general Mihailović, smatrajući "da se sastavljači tih bulletina ne nalaze daleko od Mihailovića", citirajući i njegovo naređenje komandantima četničkog odreda u Crnoj Gori (prvih pet tačaka). Odstupili su od teksta samo pod tačkom 3: "Borba za uključenje u naš državni život tih još neoslobođenih (slovenačkih izostavljeno, prim. M.S.) teritorija pod Italijanima (i) Nemcima (Trst, Gorica - Istra i Koruška, izostavljeno), kao i delova (ubačeno) Bugarske i severne Albanije (sa Skadrom, izostavljeno)".

Citiran je ili prepričan i sadržaj i ostalih pet tačaka uz komentar da karta nije nikakav generalov "izum, jer je njoj prethodio čitav niz sličnih programa i pokušaja tamo od Ilije Garašanina pa do pokušaja koji su poznati pod imenom amputacije iz godine 1928." i zaključak da ipak "u ovolikoj mjeri se srbski prohtjevi nikad još nisu bili ispoljili, tako da ih danas možemo nazvati velikosrpskim mahnitanjem", da sve to "još jednom pokazuje koliko je velikosrbstvo štetna pojava s međunarodnog gledišta", ali i da "nanosi ogromne štete samom srpskom narodu".

U tu "promidžbu", kritiku ili zaštitu "novih osnova velike Srbije", uključila su se i dva suprotstavljena muslimanska politička jezgra - proustaško i pročetničko.

Uže rukovodstvo muslimanske pročetničke organizacije razaslalo je "iz svoje kancelarije" poduži tekst u kojem se pored prepričanih idejnih usmjerenja iz ranijih programa svojim istomišljenicima ili potencijalnim saradnicima - detaljnije saopštavaju "uputstva za rad i taktiku opunomoćnicima naše organizacije", napominjući da je dužnost svakog pismenog muslimana da ovo prepiše i uputi povjerljivim ljudima, naročito u naša sela".

Upozoravajući da su ustaške vlasti u Zagrebu i Sarajevu, uz neposrednu saradnju "naših izdajica i nekih

hodža - šarlatana", napisali "neka pisma, koja stidljivo potpisuje nekakav anonimni 'mujezin'", da se iza "tri takva kompleta pisma" koja imaju "krije ustaško - Hitlerovska propaganda, sva tri krcata lažima", da "predosjeća 'mujezin' svoju propast i svojih poslodavaca", da "jauče sada ovaj nazovi mujezin i poziva u pomoć sve muslimane", da "iznosi laž kako Srbi neće sa muslimanima, kao da su muslimani gluvi i slijepi pa nisu slušali ni čitali toliko poziva u kojima ih Srbi i Vlada i sam Kralj pozivaju u narodno kolo, samo bez izdajica", Glavni štab Muslimanske nacionalne vojne organizacije podvlači opšta usmjerenja "svih" Muslimana:

"Temelj naše politike treba da bude ujedinjenje svih poštenih muslimana, izmirenje i puna saradnja Srba pravoslavnih i muslimana u cilju zajedničkog ravnopravnog učešća u stvaranju naše slobodne narodne države, a poslije toga i u njenoj izgradnji i njenom uređenju. Taj rad ne mora biti s puškom u ruci. On se može prema mjesnim prilikama manifestovati u svim oblicima i vidovima zajedničke saradnje (druženje, posjećivanje, obavještavanje, zdogovaranje o postupcima i slično). Muslimani ne smiju ni časa dalje čekati skrštenih ruku već se moraju krenuti naprijed u susret događaju i u borbi za slobodu, opstanak i bolji život..."*

"Mujezin", čija je pisma Glavni štab komentarisao, nije bio nedoučeni seoski hodža, već propagandist koji je svoje kazivanje zasnivao ne samo na neupućenom i zbunjenom muslimanskom, pretežno seoskom stanovništvu, već i na pojedinim saznanjima koja su se mogla izvući iz zaplijenjenih četničkih dokumenata.

Tako "Mujezin" pominje četnički generalni plan o uništenju Muslimana i njihov opšti pogled o toku rata i poslјeratnom uređenju države. Na osnovu zaplijenjenog "lista kapetana Jovanovića", iznose se "ciljevi... borbe kako ih je Ministar (Mihailović) formulisao 1941. godine u deset tačaka" (poput tačke 4: "čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata", i tačke 5: "Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i

*VII, ČA, k. 226, f.8, d.19

Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od katoličkog življa"). Pisac tog dokumenta, navodi dalje "Mujezin", piše nekom svom istomišljeniku koji je bio pomalo sumnjičav u mogućnost realizacije tako velikog plana, pa mu zato dalje kaže:

"Možda tebi i tvojim borcima izgledaju ovi ciljevi veliki i neizvodljivi? Setite se velike borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka. U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja, kao što i sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju nigde nećete naći niti jednog Turčina. Nećete naći čak nijednog njihovog groba (mezara), nijednog šiljka (nišana), jer svesni srpski narod još davno je zbrisao sa lica zemlje žive vekovne neprijatelje srpskog naroda, a isto tako dosledno i potpuno uništio i poslednji trag na mrskog Turčina, te je ostao čist i sposoban za velika dela balkanskog i svetskog rata, za oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja.*

To je najbolji dokaz i najveće jamstvo da ćemo uspeti i u ovoj današnjoj svetoj borbi, i da ćemo istrebiti sve Turke iz ovih naših srpskih zemalja. Nijedan musliman neće medu nama ostati. One koji su se ili ogrešili o naš narod, kao i one čaršijske politikaše, koji su menjali sve političke boje i godinama sisali krv našeg srpskog sveta iz Bosne i Hercegovine dodvoravajući se našim zaslepljenim i pokvarenim beogradskim političarima, uništićemo bez milosti. Seljake i ostali sitni svet preselićemo u Tursku. Naša vlada u Londonu posredovanjem Engleske savezničke i prijateljske vlade nastoji da postigne u tom smislu

* Iako Muslimani nisu uništeni 1941-1945, u "državi jastrebova" sa Pala, svugdje gdje je kročila Karadžićeva čizma, za dvije godine rata 1992-1994 zbrisani su svi muslimanski sakralni objekti, poput nesreće o kojoj je govorio rahmetli muftija banjalučki Ibrahim ef. Halilović u intervjuu u "Ljiljanu" (13-20. mart 1996): "Prije rata, Muftijstvo Banja Luke imalo je 224,000 Bošnjaka, a sada svega 13,000; Muftijstvo u kojem od 207 džamija, sada nema nijedne; i konačno Muftijstvo u kojem je bilo preko 200 imama, danas ih ima samo šest..."

pristanak turske vlade, pa je o tome Čerčil govorio u... (nejasno u originalu, prim. M.S.) s Inenijem. Sve katolike koji su se ogrešili o naš narod, u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, uništićemo nemilosrdno. Seljački svet i isto tako sitni radni svet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti u pravoslavlje.

Eto to su ciljevi naše velike borbe, i kad dođe odsudni čas mi ćemo ih ostvariti. Mi smo ih već u nekim delovima naše otadžbine i ostvarili!"

Pronicljivo i sa smislom za propagandni rat za pridobijanje Muslimana i njihovih duša, "Mujezin" dalje dokazuje i objašnjava zbivanja u BiH i šta bi Muslimani trebalo ubuduće da čine: "I dok ovo rade nad našim muslimanskim svijetom, dotle vrše propagandu da im taj isti svijet priđe, da s njima sarađuje, da 'okaje' neke navodne zločine koje je nad njim izvršio. Ima li veće podlosti od ove? Ima li krvavijeg ponižavanja od ovoga?"

"Mujezin" piše i o tome da su "23. I 1943. u 3 sata poslije podne četničke horde izvršile napad na muslimanska sela Ljuta i Bjelimiće, gdje su skupa sa pripadnicima i saradnicima dr. Popovca i drugih potukli našu muslimansku miliciju koja je branila ta sela. Da cinizam bude još veći nakon pokolja milicije ušli su u Bjelimiće pod našim vjerskim zelenim barjakom, a taj barjak ispred njih nosio je najveći krvolog muslimanskog svijeta ovih krajeva, na čijoj duši leži na desetine muslimanskog življa - Dušan Veljković".

A zatim se žestoko obrušava na jednu "šačicu ljudi" koji su "kukavički uplašeni, vođeni ličnom ambicijom, nedorasli da ispravno ocijene i razumiju današnje događaje", zapravo, na dr Ismeta Popovca, Fehima Musakadića, Mustafu Pašića i ostale koji su "otvoreno pristupili u srpske redove", zavodeći Muslimane "u četničke redove pod nazivom 'Muslimanske nacionalne vojne organizacije' ponizivši se da budu plaćenici tudih plaćenika".

"Čak se drznuše da u ime svih nas izdaju neku rezoluciju u kojoj ni manje ni više tvrde da su 'muslimani BiH sastavni i nerazdvojni dio srbstva' i da je ta njihova

organizacija sastavni dio četničkog pokreta pod vrhovnom komandom g. ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva đenerala Draže Mihailovića, koji je jedini predstavnik muslimana i ostalim krajevima naše zemlje", komentariše dalje "Mujezin", čudeći se takvoj drskosti da, eto, "ovi odrodi otvoreno priznaju za svoju braću krvoloke i ubojice naše braće muslimana iz istočnih krajeva, a svojim vođom i predstavnikom muslimana onog Dražu Mihailovića, koji je izdao nalog za masovna ubistva našeg svijeta..., onog Dražu koji je istovremeno, dok Popovca i ostale izrode k sebi privlači, izdaje svojim ljudima 'instrukcije',* kao u gore navedenom listu kapetana Jovanovića, u kojem

---

Kako je svojevremeno, ranije, izgledao progon Muslimana iz Srbije svjedoče i A. Musić i H. Suljkić studijom "Izgon Muslimana iz Užica 1862 - Narod pod tuđim imenom" (feljton u "Oslobođenju", prvi nastavak 28. februara 1991). Ukazujući na vrijeme "pravog egzodusa od prije 100 i više godina" i današnje "reflekse koji anahrono kruže na pregovaračkim stolovima", kako je "na očigled stranih garantnih sila (Francuske i Rusije na jednoj, i Austrije i Engleske na drugoj strani, te Pruske i Italije), koje su arbitrirale spor izmedu Turske i Srbije, prećutan jedan narod, kada su Muslimani preimenovani u Turke". Odnosno pominjući konferenciju garantnih sila i Turske, održanoj od jula do septembra 1862. godine u carigradskom predgrađu Kanidža, istraživači ovih događanja dalje pišu: Šta je odlučeno na ovom skupu? Prema potpisanom protokolu (12 članova) Turci su morali da izađu iz Srbije, da se sokolski i užički grad razori, te da turske posade ostanu još samo u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu. Političkom alhemijom muslimanski, autentični domaći islamizirani živalj, 'pretopljen' je u Turke. Da bude ironija veća Cigani - muslimani protokolom su dobili pravo da ostanu u Srbiji?! Zbog toga su jedan broj muslimanske sirotinje i nadničara u Užicu, Valjevu, Krupnju i Loznici odlučili da se nazovu Ciganima samo da bi ostali u rodnom kraju. Time nisu štitili svoja imanja jer ih uglavnom nisu ni imali. Međutim, u vrijeme izvršenja dogovora iz Kanidže tim očajnicima nije pomoglo ni to, pa su u bijegu preko Drine u posljednji čas spasavali gole živote".

I Tihomir R. Đordević (1868-1944), jedan od prvih članova Srpske akademije nauka i drugih naučnih institucija, u svojoj knjizi "Srbija pre 100 godina" (str. 183, 184, 188, 189), izmedu ostalog, piše: "...1739. godine Turska opet dobija Srbiju. Naseljavanje Turaka se obnovi. Od tog vremena Srbija je još u dva maha čišćena od Turaka: za vreme austro-turskog rata, 1788-1791, i za vreme Karađorđeva ustanka 1804-1813... Kad je reč o Turcima u Srbiji u XIX veku, valja odmah pomenuti da je među njima bilo vrlo malo pravih Turaka, ili, kako su ih onda zvali Turkušama... Turci su u Srbiji za vlade kneza Miloša, bili u strašno rđavom stanju... Od kraja XVII veka oni su četiri puta morali bežati iz nje... Svako raseljavanje lišavalo ih je svega što su imali i dovodilo do prosjačkog štapa. Francuski konzul u Travniku, Šomet-de-Fose, viđao je 1807. i 1808. godine u Bosni muslimane i muslimanke koji su bili izbegli iz Srbije za vreme ustanka pod Karađorđem. Bili su u bednom stanju i prosili su po ulicama i drumovima. Povraćeni u Srbiju 1913. godine, oni se nisu mogli lako oporaviti i podići..."

otvoreno nagovješćuje potpuno uništavanje svega što je muslimansko (podvučeno u originalnom dokumentu, prim. M.S.), po istom uzoru i na isti način kako je to već u Srbiji učinjeno".* Ime muslimanskog vjerskog službenika mujezin - koji pet puta dnevno sa džamijske munare oglašava sabah (zoru), podne, ikindiju (popodne), akšam (zalazak sunca) i jaciju (veče) - ovoga puta ušlo je u riječnik suprotstavljenih političkih predstavnika, jer se uistinu pokazalo da je postojala zaplijenjena "lista kapetana Jovanovića" kao i genografska karta Velike (Homogene) Srbije.

"Jedna poruka Muslimanima"

Sudbina Muslimana prije sto i više godina u Srbiji, i šta im se sve može dogoditi tokom Drugog svjetskog rata, kako je to već bilo inicirano projektom "Homogena Srbija", privlačila je pažnju i drugih "mujezina", pa je o tom preplitanju "starog" i "novog" u Srbiji i Bosni progovorio i "Izvršni odbor Muslimanske narodne organizacije za Bosnu i Hercegovinu" podužim tekstom naslovljenim "Jedna poruka Muslimanima".

Bio je to komentar jednog četničkog proglasa, "polemika" koju je Štab 430 (komandant Milorad Momčilović) poslao višem četničkom štabu (komandantu 800), uz obrazloženje: "Dostavljam prednje pismo i odgovor koji sam dostavio na njega. Mišljenja sam da bi ovo pismo moglo biti sudbonosno na definitivnu orijentaciju muslimana u Bosni te bi što brže trebalo odgovoriti od strane te komande i od strane Muslimanske vojne organizacije. Odgovor treba dostaviti preko ove komande kao i kanalom 401. S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu".

"Pod potpisom Komande četničkih odreda u Bosni upućena je jedna značajna 'Poruka muslimanima Bosne'.

* VII, ČA, k. 226, f.8, d.22

Ova poruka zaslužuje našu naročitu pažnju i ne smije ostati nezapažena, bez odgovora, iako je pisana tako neobjektivno da se može nazvati punim pravom deplasiranom" - počinje komentar jedne grupe političkih istomišljenika koja je kritički usmjerena prema dotadašnjem učešću Muslimana o tragičnim zbivanjima u BiH i Srbiji.

Zbog toga što se svaljuje "sva odgovornost za strašna nedjela koje su počnjele ustaše nad pravoslavnim Srbima, na nas Muslimane", kako su sastavljaći odgovora shvatili četničku poruku Muslimanima, jer im se "prebacuje da se nisu pokazali na visini u ovim teškim vremenima, da nisu zauzeli čestit stav prema srpskom narodu u doba njegovog najvećeg stradanja", da su "nošeni vjerskim fanatizmom bacili pod noge sve obzire čovječnosti, zatvorili oči pred principima pravde i spustili se do uloge svirepih ubica", komentatori ukazuju na to da sastavljaći "poruke muslimanima Bosne" spadaju "u onu grupu naših pravoslavaca koji se nikada nisu mogli da dignu na dostojnu visinu s koje bi mogli da sagledaju čitav naš kompliciran nacionalni problem, pa da prema nama muslimanima bude objektivan", potkrepljujući tako svoje viđenje i ovim kazivanjem:

"Jer da su Muslimani 'nošeni vjerskim fanatizmom', da su 'bacili pod noge sve obzire čovječnosti' i 'zatvorili oči pred principom Pravde, da su se spustili na uloge svirepih ubica...' danas ne bi bilo nijednog Srbina, ni uopće hrišćanina u Bosni, pa ni na čitavom Balkanskom poluostrvu. Nismo mi Muslimani trebali čekati na današnje ustaško doba da uništimo Srbe, mi smo to mogli učiniti prije 500 godina i kasnije, kada je vladao vjerski fanatizam u čitavom svijetu i kada smo imali čitavu vlast u svojim rukama. U ta vremena i prije toga su pali žrtvom muslimani Španije, Mađarske, Like i drugih krajeva, koje su Turci i Arapi napuštali."

Zatim se "priznaje(mo) također da je jedan dio Muslimana vjerovao da će hrvatska država, odnosno njena uprava biti bolja, odnosno objektivnija naročito u ovim teškim danima", ali da "su neposredni događaji brzo i potpuno uvjerili i taj dio Muslimana o protivnome, i duboko se

razočarali", da je to negodovanje našlo snažnog odjeka u poznatim "rezolucijama Prijedorskoj, Sarajevskoj, Banjalučkoj i Mostarskoj", da upravo te rezolucije "predstavljaju najjači potez protiv ustaških zločina", da su zbog toga "ustaški Hrvati nazvali ove rezolucije 'nož u leđa hrvatskoj državi' i da je 'bila izdana parola' Uza zid s inicijatorim, i potpisnicima...". Kada se je shvatilo da potpisnici tih rezolucija predstavljaju mišljenje 98% Muslimana BiH, preovladalo je obrazloženje onih razboritih koji su znali da bi proganjanje potpisnika rezolucija bilo pogođeno i izazvano cjelokupno muslimansko stanovništvo BiH", a zatim:

"Istina je doista da se je našao koji musliman neuravnotežen ili kriminalni tip, nahuškan od ustaša, koji su mu turili oružje u šake i koji je vršio nasilja i zločine zajedno sa ustašama, a bilo je i po koja manja skupina takvih, ali smo mi takve neljude javno osudili i iz naše zajednice isključili. Mi želimo da oni iskuse zasluženu kaznu bez obzira s koje strane dolazila. Ali ta kazna nije smjela da pogađa nevine i nenaoružane naše muslimanske mase, jer ste bar vi osjetili na svojoj koži šta znači takav postupak, takvo bezakonje i nasilje".

Na četničku poruku da Muslimani ne nasjedaju "komunističkoj propagandi tvrdeći da ta propaganda ima velikog odjeka u muslimanskim redovima", Izvršni odbor Muslimanske narodne organizacije uzvraća da većina Muslimana, koji su otišli u šumu "nisu komunisti i da su se priključili komunistima najviše radi vašeg četničkog krvološtva nad muslimanskim življem", jer dok su komunisti ubijali samo ustaše i stvarne krivce, dotle su tzv. četnici ubijali i posve nedužne naše ljude, pa i žene i nejaku djecu".*

---

* VII, ČA. k. 226, f.8, dok. 4; f.2, dok.1/6

"Mi znamo da su muslimani u nekim krajevima ni krivi ni dužni stradali i bili ubijani i pljačkani od pravoslavne braće, ali tako je istina, da ima krajeva gdje su to radili muslimani prema pravoslavnim i to nažalost prije nego što su to oni počeli prema nama raditi. Teško bi bilo danas u tom pogledu voditi raspravu i pronaći pravu istinu, ali svakako nam nije do toga da branimo razbojnike i pljačkaše bilo sa jedne ili druge strane..."

(Iz proglasa "Braći muslimanima Bosne i Hercegovine", članovi Štaba Muslimanske nacionalne vojne organizacije)

Pogromi i pokrštavanja

Oko tri hiljade četnika uništilo je u Bjelopoljskom srezu 33 muslimanska sela na desnoj obali Lima i ubili oko 1,000 žena i djece, a taj zločin, januara 1943, predstavljao je uvod u novi i još strašniji, mjesec dana kasnije. Pogrom se usmjerio prema muslimanskim selima u Pljevaljskom, Čajničkom i Fočanskom srezu.

Osmi dan nakon početka te genocidne akcije komandant Limskog - sandžačkih četničkih odreda Pavle Durišić je izvijestio Dražu Mihailovića da su "sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza potpuno spaljena tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav", da je "sva imovina uništena osim stoke, žita i sena, a potom: "Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. U ovoj akciji poginulo je oko 1,200 odraslih muslimana od kojih je jedan bio naoružan, a ubijeno je oko 8.000 žena, djece i staraca."

To je, nesumnjivo, jedan od najvećih zločina koje su počinili četnici u jednom mahu u toku rata."*

U to zlosrećno doba u selima Fočanskog sreza prisilno su pokršteni preživjeli Muslimani, kao u selu Potpeću (80 žena i djece). "Po završenom obredu morali su muslimnske djevojke obući pravoslavne haljine i igrati kolo", izvijestio je pukovnik Koloman Bilić, dozapovjednik 5. oružničke pukovnije. "Izdali su zapoviest da se svi muslimani izbjeglice vrate kući, gdje će se u najkraće vrijeme obaviti krštenje, a isto tako imadu se pokrstiti muslimani građani Foče". Svaki član pokrštene muslimanske porodice dobio je na ceduljici svoje novo ime i prezime, a na svaku kuću prikovan je drveni krst.**

---

* Mensur Seferović, "Krst i polumjesec u Božurovom Dolu", str. 129, 54-67; VII, ČA, k.132, f.3, dok.25

** ZB, IV/11, d.339; "Fočanska partizanska republika", Muzej fočanskog perioda NOB, Foča 1982. godine

U isto vrijeme bjelimićka akcija, pokrenuta pretežno iz političkih razloga, protekla je bez otpora, nakon čega je solunski borac i rezervni žandarmerijski major Fehim Musakadić od generala Mihailovića imenovan za komandanta svekolike četničke muslimanske organizacije na jugoslovenskom podneblju i u sastavu Jugoslovenske vojske u otadžbini (iako o tome, istina, nije sačuvana naredba). Musakadić je ostao u Bjelimićima sa svojom grupom od 100 Muslimana četnika, pored 150 Muslimana koje je vodio Jusuf Uzunović, bivši opštinski načelnik u Ostrošcu i rezervni narednik, kao i 50 boraca potporučnika Husnije Čengića. Zaplijenili su jedan puškomitraljez i 300 pušaka (od 600, koliko ih je, računalo se, bilo u Bjelimićima). Tu su organizovali stalni centar Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Zatim su neposredno formirali župski pročetnički muslimanski bataljon i ostale manje jedinice te svojevrsne vojnopolitičke organizacije.*

Zablude i zavade

Na toj krhkoj osnovi je dr Ismet Popovac - koji je svojevremeno kao ljekar u Konjicu bio poslanik na listi Jugoslovenske muslimanske organizacije - na izvorištu rijeke Neretve, na prostranom planinskom stočarskom kraju između Mostara, Konjica, Nevesinja i Kalinovika, bar donekle uspio da uvjeri generala Mihailovića i njegove vojvode Jevđevića i Baćovića da njegov trud na okupljanju Muslimana u muslimansku četničku vojsku nije ostao bez odjeka pošto su već bila začeta ili formirana četiri bataljona. S druge strane Neretve, na njenoj zapadnoj strani, nasuprot Konjicu, Ostrošcu i Jablanici, u prozorskom kraju nije uspio da okupi i angažuje nijednu grupu Muslimana za svoje političke ciljeve.

* VII, ČA. k.202, f.6, dok. 1

Takvo usmjerenje naroda pomogli su i proleterske brigade koje su iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka kretale od Zelengore ka zapadnoj Bosni. To nisu dopustili ni borci Prozorskog partizanskog bataljona, "gotovo svi Muslimani - omladinci, koji su dobrovoljno došli u partizane", pogotovo poslije oktobarskog pokolja koji su u tom kraju počinili hercegovački četnici, o čemu se govori i u izvještaju Trećeg krajiškog NOP odreda 'Simo Šolaja' 17. januara 1943. upućenom Prvom bosanskom NOU korpusu: "...Četnici su prošle jeseni pljačkali, palili i klali po ovim selima. Veći deo sela čine Muslimani koji su gotovo svi uz partizane. Hrvati iz tih sela ne učestvuju aktivno u toj borbi - oni su pasivni, ali je nimalo ne ometaju. Muslimanska omladina naročito rado ide u partizane, ali roditelji, koji su konzervativni, ometaju odlazak omladine u partizane. Ima slučajeva da omladinci pobegnu u partizane i protiv volje svojih roditelja".*

U isto vrijeme u "doglasnom izviješću "pukovnika Stjepana Jakovljevića, zapovjednika 6. oružničke pukovnije, se kaže: "Muslimanski dio pučanstva i dalje se organizira u tzv. dobrovoljnu antikomunističku miliciju pod vodstvom dr Popovca Ismeta i drugih. Pripadnici domobranstva koji dolaze kućama na dopuste ne vraćaju se u postrojbe nego se učlanjuju u tu miliciju i ostaju kod domova. U ovome imadu podršku italijanskih vojnih vlasti. Hrvatsko katolički dio pučanstva ovo sve gleda sa velikim iznenađenjem i strahuje od toga, budući da znade da je rad dr Popovca glavnog organizatora ove milicije usmjeren jedino protiv probitka NDH. Ovo se je osobito ispoljilo prilikom napada na selo Bjelimiće, zarobljavanje i ubojstva oružnika katolika..."**

Sudari suprotstavljenih vojski na raspuklim borbenim položajima donosili su mnoga iznenađenja, zablude i izmjene operativnih i taktičkih planova. Vođa Trećeg Rajha Adolf Hitler, uočavajući neposrednu opasnost od snažnih i za borbu osposobljenih protivničkih snaga usred Balkana, gdje su se ubrzo mogli očekivati i anglo-američke

* ZB, IV/9, dok. 77
** ZB, IV/9, dok. 201

armije poslije operacija u Africi, ustaškom poglavniku Anti Paveliću i general-pukovniku Aleksandru Leru saopštio odluku da uništi Narodnooslobodilačku vojsku, a slijedećeg mjeseca, decembra 1942. na savjetovanju vojnih i političkih predstavnika, Njemačke i Italije u Rastenburgu, u istočnoj Pruskoj, da vođenje zimskih operacija povjerava komandantu Grupe armija "E" generalu Leru, zahtijevajući da se za tu operaciju prikupe sve raspoložive snage sa jugoslovenskog ratišta i primjene najrigoroznije mjere odmazde, i tako razbije i sasječe cio partizanski front bez pozadine u srcu "evropske tvrđave".

Prostrana partizanska teritorija bila je kost u grlu i Štabu Vrhovne komande Draže Mihailovića. Zato su organizovane i zajedničke akcije sa okupatorskim jedinicama u operacijama "Alfa" (ka Prozoru), "Jajce" (u području Mrkonjić-Grada i Jajca) i "Beta" (Prema Livnu). One su uzalud protekle, a poznate su jedino po zločinima nad stanov-ništvom, čime su "donekle poremećeni četnički planovi o stvaranju koridora i 'velike operacije' tj. povezivanju svih četničkih odreda na cjelokupnoj italijanskoj okupacionoj zoni".*

Nova prilika za "uništenje Titove države" podstakla je generala Mihailovića da 2. januara 1943. izda direktivu komandantima korpusa za borbu protiv jedinica NOV i POJ na slobodnoj teritoriji zapadne Bosne, Like i Korduna (a sutradan i zapovijest o čišćenju Muslimana i pripadnika NOP-a u Čajničkom srezu), precizno navodeći svaki od pet angažovanih korpusa i njihove komande, organizaciju komandovanja i veze, zahtijevajući da se "svakoga dana podnose šifrovani izvještaji o situaciji dogovoreno vreme za radio-vezu", sve, opet, preko Istaknutog dela štaba Draže Mihailovića (majora Zaharija Ostojića, koji je trebalo da rukovodi cjelokupnim operacijama).**

Tako su se u spregu pet njemačkih i tri italijanske divizije, uz jake ustaško-domobranske jedinice, sa snažnom artiljerijom, nekoliko tenkovskih bataljona i bom-

---

* Milovan Dželebdžić, "Četnici - kontrarevolucija i nacionalna izdaja", Vojnoizdavački i novinski centar, str.109-110, Beograd 1988. god.

** VII, ČA. k.2, f.1, dok.1

bardersku avijaciju, u kolone od više desetina hiljada okupatorovih i kvislinških vojnika uključili i četnički korpusi, njihovi saveznici. Zametnula se i razgorjela, počev od 20. januara, na jugoslovenskom ratištu najveća bitka, sudar poznat kao četvrta neprijateljeva ofanziva, ratni žrvanj u kojem je dvadeset pet hiljada boraca NOV, sa brojnim ranjeničkim ešalonima i izbjegličkim zbjegovima, tražilo najprije puteve izbavljenja iz okruženja, a zatim su prešli u kontraofanzivu.

Neočekivano za četničkog generala, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine vojvoda Petar Baćović obavijestio je da u situaciji u Dinarskoj četničkoj oblasti "mnogo teža i mnogo kritičnija, nego što se uopšte moglo i pretpostaviti, da kod tamošnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svest te da su komunističke ideje naišle na plodno zemljište", da dosta veliki broj ljudi ovde nije načisto ko će pobediti - četnici ili komunisti" i da "zbog toga pokušavaju na sve moguće načine, da budu u dobrim odnosima i sa jednima i sa drugima", da je "već oko 1,500 ljudi prebeglo na stranu komunista, tek što su primili puške", da je bilo "prilično streljanja i batinjanja"* I vojvoda Dobroslav Jevđević je "podario" svom generalu nove gorke činjenice: kako je na tom dinarskom području "strahovit antagonizam izmedu pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne i Dalmacije sa druge strane", da "izgleda da su svi ti ljudi ili manijaci ili žive u svetu iluzija", da bi "bio greh ne reči vam istinu", tj. kako su "bolest Birčaninovu iskoristili nesavesni ljudi, da prave komedije, koje nam se mogu krvavo osvetiti", da se "sve radi u superlativima, genijalni vojskovođe, veliki vojvode, dvorske svite, reveransi kod primanja izgledaju vam neobični, ali su stvarni". Kako "Birčanin svakih petnaest dana obećaje drugom čovjeku da će mu biti nasljednik i tretira svoj položaj kao nasljedno suvereno pravo".

Možda se još sumornije moralno rastrojstvo četničke vojske predočava u pismu Milana Šantića, člana četničkog Nacionalnog komiteta u Mostaru i vještog propa-

* VII, ČA. k.170, f.1, dok.57

gandise, kojeg je, dok je pisao pismo, progonila misao: "Da je nebo hartija, a more mastilo, jade Crne Gore ne bih ti mogao opisati", očajan što ne može da "unese baš nimalo vedrine i optimizma", kome bi se njegova duša "tako rado predala".

Gruba stvarnost "i preteška srpska današnjica" nisu mu dozvoljavali da "dobro gleda u budućnost", ali ni na nevaljalstva oko sebe, na "lične zlobe i pakosti, nemoguće suete, bolesne ambicije, nezajažljive pretenzije i mnoga, mnoga ona zla koja nas dave, koja nas satiru i ne daju da slobodno gledamo u daljinu". Milan Šantić piše i o tome da "treba računati sa činjenicom da dalmatinski Srbi ni po svom karakteru i mentalitetu, ni po svojoj borbenosti i snazi duha, ni po srpskoj svetosavskoj nacionalnosti... nisu ono što su naši gorštaci, rasni i veliki u časovima najdubljeg poniranja i najvećeg stradanja", zapravo, "dalmatinski Srbi su, po svom tipu mediteranci, laki i kolebljivi, kompromisni i spremni da se mire sa svakim mogućim stanjem u koje zapadnu", pa otuda "ovi naši mediteranci liče na pjenušave talase morske, koji svakog časa menjaju i oblik i boju".

Nekadašnji novinar i urednik beogradske "Politike", Mostarac, posebno se okomio na komandante koji, "kao po pravilu, svi lažu, i to mnogo i bezdušno", da će "o borbenosti i junaštvu svaki ispričati prava čuda, a kad dođeš na teren lako se uveriti da od toga nema ni pomena, da "čovek i ne sluti kakvu mržnju i kakve surevljivosti izazivaju vojvodski činovi, koje je široke ruke mnogima obećavao vojvoda Birčanin (koji je nekoliko dana kasnije, 5. februara 1943, umro u Splitu, prim. M.S.), "možda zbog toga što svaki Srbin smatra da i sam treba da bude vojvoda, a kad on to ne može da bude onda ne ostaje ništa drugo do izliv jedne žučne mržnje i pakosti prema drugima."*

I u takvim rastočenim moralnim i borbenim vrijednostima svojih četničkih vođa, muslimanske samozvane vođe dr Popovac, Musakadić, Pašić i Čengić nastojali su da okupe svoje istomišljenike u vojne formacije i odbore, da

* VII. ČA. k.225, f.9, dok.8; ZB, XIV/2, dok.23

organizuju i pokrenu u borbu nevelika borbena jezgra, nekoliko skrpljenih bataljona Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Za to su s mukom pridobijani rijetki pojedinci iz muslimanskih gradskih sredina, zabrinuti i nesigurni šta se sve može dogoditi se krhkim četama seoskih momaka pod zelenim barjacima i jugoslovenskim zastavama, pod patronatom četničkih i italijanskih oficira.

Kako pokrenuti Muslimane iz "kamenjarskih ležišta"

Mada su ih zajedničke nevolje upućivale da budu saveznici, zapovjednik 6. oružničke pukovnije Stjepan Jakovljević je pet dana nakon što je pregovarao sa vojvodom Jevđevićem obavijestio Vrhovno oružničko zapovjedništvo i o tome da "dr Ismet Popovac i dalje nesmetano provodi svoju akciju na otcjepljenju Muslimana, pa je u posljednje doba u zajednici sa četnicima Draže Mihailovića iz oblasti Foče i Kalinovika odpočeo i vojničku akciju protiv naših snaga u oblasti Bjelimića, da je u "kotaru Mostar, Konjic i Nevesinje, pridobio većinu muslimana za svoju svrhu i sada prema primjenim podatcima živo radi na tom i u Gacku", kako je "posredovano kod italijanskih vojnih vlasti da mu se spriječi ovako po naše probitke štetan rad".

U nemogućonosti da proniknu u suštinu zbivanja otkuda i zasto se sve više građana i seljaka Hercegovine opredjeljuje za antifašistički narodnooslobodilački pokret, četnički i ustaško-domobranski štabovi su slali dezinformacije i sve više se zavaravali i zbunjivali, poput "izviešća" pukovnika S. Jakovljevića da je dr. Popovacu u nekoliko hercegovačkih srezova, među njima i u mostarskom, "pridobio većinu muslimana za svoju svrhu", a upravo u tom gradu nije pridobio gotovo nijednog omladinca, za vojsku doraslog građanina. Uzaludna su bila i nastojanja da za

svoje bataljone pridobije mladiće i u drugim hercegovačkim gradovima, kao u Gacku, što potvrđuje i pismo koje je dr Popovac poslao (9. februara 1943.) svom političkom predstavniku Abidu Prgudi u Gacko:

"Prema vašim usmenim saopštenjima mi smo smatrali da u Gacku postoji odbor Muslimana koji vodi politiku naše organizacije i da ta organizacija faktički postoji i radi. Kao takvima mi smo vam pomogli da dođete do dosta municije i bomba. Medjutim, ispostavilo se da, u stvari, umjesto naše organizacije postoji neka smješa između ustaške hrvatske milicije i nečega drugoga... Kako se takva situacija više ne može trpiti i kako je nama hitno potrebno da znamo ko je tamo protivu nas a ko sa nama, jer trećega nema, naređujem vam da u roku od pet dana popišete sve pristaše naše organizacije i da nam te spis-kove hitno dostavite na dalju upotrebu..."*

Iako je bio sve više zabrinut kako da pokrene iz njihovih "kamenjarskih ležišta" i krugova oko kuća "dobrovoljce" i s mukom skrpljene bataljone svoje milicije u Aladinićima i Blagaju, Kalinoviku i u konjičkom kraju, nekoliko slabo naoružanih bataljona sa starješinama bez vojne i političke osposobljenosti, dr Popovca nije napuštala nada da će ipak biti usvojen njegov prijedlog upućen Draži Mihailoviću da je na više sastanaka njegovih sljedbenika, muslimanskih političkih prvaka bila izražavana želja da i Muslimani dobiju jednog predstavnika u Vladi u Londonu koji bi bio dodijeljen i pridodat generalu Mihailoviću radi saradnje i rada i krajevima gdje Muslimani žive.

Predlagao je da ga u Londonu zastupa neka istaknuta ličnost kao što su Srđan (Budisavljević), Miša (Trifunović) ili Milan (Grol)", što bi sve skupa, smatrao je Popovac, razbilo sve intrige i smicalice, posebno od strane komunista, da "vlada u Londonu i Draža Mihailović nisu prijatelji muslimana".**

* VII, ČA. k.226, f.6, dok.5
** VII, ČA. k.226, f.8, dok.2

Priželjkivanje dr Ismeta Popovca da bude ministar i samouvjerenje četničkog generala da će se u novoj zametnutoj žestokoj bici napokon okončati partizansko suparništvo na jugoslovenskom podneblju, zamijenili su sve češći grčeviti zahtijevi komandanata četničkih brigada i korpusa za novim snagama i zapitanost kako spriječiti neočekivane prodore partizanske vojske iz zapadnih u istočne krajeve Bosne, ka zapadnoj Hercegovini i Neretvi. Očekivanja njemačke komande - koja je težište ofanzive usmjerila prema Bihaću i Bosanskom Petrovcu ubijeđena da će okružavanjem i presijecanjem partizanske teritorije ("Titove države"), a zatim postepenim stezanjem obruča na tom prostoru uništiti snage NOV nisu se ispunila, prije svega zbog snažnog otpora udarnih brigada na području oko Bihaća, Ključa, Podgrmeča i Korenice. Vrhovni štab NOV i POJ usmjeravao je tok borbi u njemačkoj ofanzivi prema svojoj stategijskoj zamisli, jer je - nakon što je sredinom februara njena prva etapa završila a da nijedna brigada ili divizija nije uništena - na neprijateljevu ofanzivu odgovorio kontraofanzivom svih svojih snaga, posebno Operativnom grupom od pet divizija, od kojih su dvije bile proleterske, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ta udarna grupa divizija je težište kontraofanzive glavnih snaga prenijela prema Neretvi i dalje ka istoku, Crnoj Gori i Sandžaku.

Tako su se i građani Prozora, gdje se ušančio izuzetno snažan i dobro utvrđen italijanski garnizon, našli u središtu žestokog napada Treće udarne divizije, čiji je komandant 17. februara poslao izvještaj Vrhovnom štabu: "Naše jedinice zauzele su Prozor i konačno okončale borbu jutros u 8 časova. Hercegovačka brigada nastavila gonjenje malih grupica niz dolinu Rame. Inače, neprijatelj je potpuno uništen..."

U toj borbi je poginulo 350 italijanskih vojnika a zarobljeno 150, koji su ostavili cjelokupno naoružanje i pune magacine municije i hrane (divizija je imala 23 mrtva i 117

ranjenih). U dolini rijeke Rame na nevelikom dijelu puta Prozor - Jablanica, kao i u varošici Rama na Neretvi, uništene su italijanske kolone u povlačenju. Tada je NOV od Ivan-planine i uzduž Neretve držala front od osamde-set kilometara, gdje je italijanska divizija "Murđe" (9,500 vojnika) izgubila gotovo trećinu boraca i bila pred teškim rastrojstvom.

To vatreno klupko koje se sručilo u dolinu Neretve dočekalo je više od dvanaest hiljada četnika rasutih na širokom planinskom prostoru s lijeve strane Neretve, pretežno prema Jablanici i oko Konjica, gdje se ponovo razgorila žestoka bitka, u narodu poznata kao četvrta ofanziva ili bitka za partizanske ranjenike, njih oko četiri hiljade. Pješaci i konjanici sa kokardama su se na antikomunističkoj osnovi privremeno udružili s italijanskim i njemačkim okupatorom protiv NOVJ radi očuvanja kontinuiteta monarhističkog poretka Kraljevine Jugoslavije.

Protiv četničke vojske, njemačke i italijanske "prethodnice", na Neretvi i istočno od rijeke nastavljena je beskompromisna borba, vođeni su okršaji protiv četničkih brigada i korpusa, među kojima su se našli i muslimanski pročetnički bataljoni.

"Krivi za krive" i "Pravi za prave"

U Bijelo Polje, selo u bližoj okolini Mostara, pored ranije okupljenih četnika, stiglo je i 100 Muslimana pripadnika Dobrovoljačke protukomunističke milicije dr Ismeta Popovea, prva grupa od četiri stotine očekivanih milicionera. U Mostaru je već bilo 2,000 nevesinjskih i drugih hercegovačkih četnika.

Građani su morali da se ponašaju onako kako je bilo naloženo italijanskim proglasom: da će "kuće iz kojih bi se pucalo na oružanu snagu ili građanske vlasti biti odmah porušene" i "na slučaj pobune u Mostaru, biti će bezuvjetno strijeljano 300 osoba iz Mostara, a koji se nalaze u koncetracionim logorima".

Pukovnik Šarnbek je na osnovu svega što se događalo u gradu zaključio: "Kod pučanstva uzbuđenje i krajnja zabrinutost jer četnici proturaju viesti da im je od strane Italijana obećan Mostari da će u njemu dobiti ista prava kao u istočnoj Hercegovini, pa čak preuzeti vlast. Tvrde da su samo pod tim uslovom pristali na borbu protiv partizana sjeverno od Mostara. Kod pučanstva ovo izaziva strah od obćeg pokolja pod lozinkom 'Krivi za krive' ali i 'Pravi za prave'...* Istakao je i to da "psihoza 'bolje partizani nego Italijani i ustaše' uslied ovoga, svuda naglo uzima maha".**

U okolnostima kada su na gradskoj desnoj (zapadnoj) obali Neretve ustaše smatrali da imaju vlast (iako nisu nosili vatreno oružje prema naredbi italijanske komande), a na lijevoj strani rijeke krstarili naoružani četnički odredi, i kada se u gradu i široj okolini razmjestilo, dolazilo i odlazilo kanjonom Neretve ka sjevernoj Hercegovini desetak hiljada hercegovačkih, crnogorskih i bosanskih četnika, tad, eto, u takvom ratnom vrtlogu i košmaru, vojvoda Dobrosav Jevđević (21. februara) se porukom obratio građanima Mostara:

"Došao je čas da se i vi oslobodite komunističke more i terora da prestane tortura ološa koji na očigled nesposobnih hrvatskih vlasti tiranizira pošten svijet. Obračunavajući se sa njihovim bandama mi ćemo obračunati i sa njihovim intelektualnim pomagačima. Posle pobedonosne završne akcije, naše oružane snage će da stave pod svoju kontrolu komunističko kretanje u našim zonama".***

Da vlast u Hercegovini neće biti četnička već ustaška, građani su već sutradan čuli preko razglasne stanice neposredno od ministra NDH dr Vjekoslava Vrančića (mimo znanja Italijana), koji je tvrdio da će za koji dan u grad ući njemačke i hrvatske oružane snage.
Slijedećeg jutra se vojvoda Jevđević ponovo oglasio letkom rasturenim širom grada.

---

* ZB, IV/10, dok.348
** ZB, IV/10, dok.349
*** Arhiv Hercegovine, Mostar, ZUD, UD/K2-74

"Hercegovci! Dok se naši ljudi bore i pogibaju, hrvatski vojnici spavaju zaklonjeni u svojim kasarnama. Hrvatski ministar Vrančić drži bedaste govore u Mostaru. Utvrdimo jednom zauvek da je za Mostar i njegovo područje odgovorni faktor talijanski general, komandant, i samo njegove izjave važe.

Mi imamo jasan sporazum sa italijanskim carstvom, pa zato nema uopšte nesporazuma. Vojnici će i ubuduće vršiti svoju dužnost a građani mogu biti potpuno mirni. Gospodin Vrančić bi mnogo bolje uradio kad bi došao u komandu četnika da vidi masu partizana zarobljenih od kojih su 90% Hrvati, pre domobrani. Delegat komande četnika Jevđeviće."*

Radiogramom je obavijestio i "Čika Branka", majora Ostojića, da je "sa njemačkim oficirima napravio sporazum da ne prelaze levu obalu Neretve, a da međusobno izbegavamo kontakt", da komunisti napadaju sa dvije divizije na prostoru Prozor - Drežnica i jednom ka Imotskom, da Talijani "sa pet bataljona idu sa Crnogorcima sa desne strane Neretve, a mi sa 800 tetkića (Talijana, prim. M.S.) sa leve da unište grupu u Drežnici".**

Major je odgovorio telegramom (naredbom) "da se pobiju komunisti u Mostaru", o čemu je obaviješten i četnički general što će donijeti nove neizvjesnosti i gorčine građana.

---

* Muzej Hercegovine, ZID/K 1-32

** "Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944", dok.30, Kolaboracija četnika u operaciji Veiss, izvodi iz četničkih operativnih telegrama.

Kako je u to vrijeme izgledao jedan opustošeni planinski kraj u istočnoj Hercegovini predočeno je i u izvještaju koji je Kotarska oblast Nevesinje poslala Velikoj župi Hum u Mostaru 13. jula 1942.

"Važno je napomenuti da se čitav taj kraj nalazi sada u rukama četnika. Džamija je u unutrašnjosti teško oštećena, a u njoj sada stoje konji čiji su vlasnici nepoznati. Pravoslavna crkva je uništena iznutra, puna paljevine, dok je sama zgrada relativno čitava. U njoj nema konja. Usred sela nanovo je podignut, na svom starom mjestu spomenik jugoslovenskog ex-kralja Aleksandra. Karakteristično je da četnici nisu razvalili na raskrižju puta koji se iza Kifinog Sela odvaja za Gacko u Ulog, spomenik palim hrvatskim domobranima. Na tom su spomeniku jedino izbrisali slovo 'U' iznad hrvatskog grba. Visoravan Morina na kojoj je običnih godina paslo približno 60,000 sitne stoke sada je posve pusta. S jedne i druge strane puta leže konjski kosturi i ostaci razbijenih automobila. Čitav kraj pruža utisak potpune obamrlosti. Sve su kuće usput spaljene." (VII, fond NDH, k. 157, f.7, dok. 44)

General Mihailović: "Muslimane upotrebiti protiv komunista da polože ispit"

Ka dolini Neretve i Ivan planini, uzduž željezničke pruge Sarajevo - Mostar, užurbano su pristizale nove četničke, gotovo sve raspoložive jedinice, među kojima i nekoliko krhkih i nepouzdanih bataljona Muslimanske nacionalne vojne organizacije.

Na prostranom području sudara udruženih njemaško-ustaških i italijansko-četničkih jedinica koje su nastupale od Bugojna i Sarajeva, Mostara i Konjica, i divizija Operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ pod neposrednom komandom Josipa Broza Tita, koje su vodile borbe oko Konjica, na Makljenu, Raduši i, naročito, Vilića-gumnu, gdje se protivnapadom spriječavao prodor njemačko-ustaških regimenti od Gornjeg Vakufa i branilo četiri hiljade ranjenika u prozorskoj kotlini, a zatim se ponovo okrećući ka Neretvi i prodoru ka istoku, zatekla se i vojska pod zelenim barjacima i ponekom zastavom Kraljevine Jugoslavije. Bile su to isključivo seljačke šarolike i slabo naoružane čete muslimanske pročetničke vojske, vjerovatno najneobičnije oružane formacije na Balkanu, ukoliko se tako mogu nazvati, pomoćne četničke (antikomunističke) snage kolaboracionističke, italijanske zaplašene prethodnice. Politički i moralni, vojnički i nacionalno uveliko razgrađene vojske. Bio je to ipak sastavni dio Jugoslovenske vojske u otadžbini na koji je u kriznim okolnostima u bici a Neretvi računala i četnička vrhovna komanda.

Upućujući snage iz Sandžaka - koje "usput čiste

teren i idu ka Ostojiću","čisteći Turke* u Sandžaku moraju ići ilegalno a ne kako smo predviđali", ali da će "stići na vreme za definitivno čišćenje Bosne od komunista" - general Draža Mihailović je majoru Ostojiću uputio poruku da "muslimane i domobrane još više pridobijaju", da je sa Fehimom Musakadićem Musom "vrlo zadovoljan" i da umjesto Muse u sarajevsko područje kod Milorada Momčilovića Pašalije ide Husnija Čengić, pošto Musa mora ostati pored njega, ali da i "raspoloženje muslimana u istočnoj Bosni treba iskoristiti" i da im treba, "što se tiče Čajniča, objasniti da su oni nas napali, i da to nema nikakve veza sa ostalim muslimanima koji prilaze četnicima".

Slijedećih dana je zahtijevao da se produži "rad prema muslimanima i domobranima što energičnije", pošto se mogu "koristiti protiv ustaša i Nemaca ako pođu

* U kontekstu razmatranja zabluda o istorijskim uslovnostima u razvitku pojedinih naroda i narodnosti, radi aktuelnosti teme i u našem vremenu, navodim citat iz članka akademika prof. dr Asima Pece (koji je objavljen u "Borbi" 22-23. decembra 1984, str.2): "Ne pita se ko se kako krsti". Objašnjavajući da su "naši preci bili, svi, pagani", da su religijska učenja dolazila sa strane i da se prihvatanjem religije, ipak, nije prihvatalo i nacionalno ime, deslovenizacija i promjena jezika, dr A. Peco dalje piše: "Prihvatanjem ove ili one vjere, dakle, nije se napuštalo jedno od bitnih obilježja narodnosne pripadnosti - nije se napuštao jezik slovenski. Sve to govori da je u našem slučaju jedino ispravno za sve navedene termine upotrebljavati termin islamizacija. U prilog ovog mišljenja išao bi i jedan čisto lingvistički momenat. Iz tvorbe riječi u našem jeziku znamo da glagoli izvedeni prefiksom po - znače, 'učiniti onim sto znači riječ - u osnovi prostoga glagola'. Prema tome glagol pohajdučiti se znači - postati hajduk. Idući tom stazom dolazimo do saznanja da poturčiti se znači - postati Turčin. Pošto u našim krajevima islamizacija nije za sobom povlačila i deslovenizaciju nemaju opravdanja, ni lingvističkog ni istorijskog, termini kao poturica, poturčenjak i poturčiti se, kada su u pitanju širi narodni slojevi (pojedinci su i ovdje pojedinci), isto onako kao što ne bi imalo opravdanja mišljenje da prihvatanje pravoslavne vjere znači pogrčivanje ili katoličke vjere znači poromanjivanje. U svim ovim slučajevima riječ je samo o prihvatanju posebnih religioznih učenja, a ne i o odnarođavanu".

Bošnjački narod ostao je neshvaćen i otomanskim carskim dužnosnicima već XVIII vijeka i u kasnijim sukobljavanjima Bošnjaka (Turci su ih tako nazvali "kako bi se napravila jasna razlika izmedu autohtonog bosanskog stanovništva, koje je primilo islam, i prvih Turaka", odnosno, "ime Bošnjak je staro ime, turcizirani oblik imena Bošnjanin koje odavnina označava čovjeka iz Bosne") sa sultanovom vojskog u njihovoj težnji da imaju svoju autonomiju u Carevini. Imajući pred sobom starosjedilačke Bošnjake slovenskog porijekla, narod drugog jezika i imena, turski državnik i pisac istoričar Dževdet paša Ahmed (1822-1895) zapisao je da je "šteta što mi te ljude nismo poturčili".

u naše zone", da treba organizovati "što jaču propagandu kod muslimana da ne idu putem Čajniča" i da će "dobiti letke uskoro za muslimane", odnosno "Musa neka radi što jače", da Šejkoviće treba likvidirati", zahtijevajući:

"Muslimane upotrijebiti protiv komunista da polože ispit, Pavle poučava svoje da budu ljubazni prema muslimanima, a i Vi nastavite na vaspitavanju. Kažite im da se glavom ne šale da naprave kakav skandal".*

Vjerujući da su komunisti "potučeni napustili sovjetsku republiku", da major Ostojić "zatvara sve pravce koji preko Neretve vode u Hercegovinu počevši od Bjelašnice pa na jug duž Neretve" i da će "izvršiti udar kako je zamislio", da su njegove "prethodne depeše" dale novi plan da vojska vojvode Baćovića "udari komunistima s leđa" dok se četnici uzduž Neretve bore s fronta, četnički general nije zaboravljao ni bataljone kojima je komandovao Fehim Musakadić, pitajući majora Ostojića 19. februara: "Da li su to muslimani Musakadića što su se odmetnuli".

Njegov prvi pomoćnik sutradan je odgovorio da su odmetnuti Muslimani iz Muslimanske nacionalne vojne organizacije, ali i to da su se "Bjelimići dobro pokazali" i da im "dobro vrede".

Kapetanu Poleksiću depešom je zabranio da na pravcu kretanja ne pljačkaju i ne ubijaju Muslimane, da se prema njima treba drugačije postupati "jer i oni učestvuju s nama protiv komunista i ustaša u borbi". Svom ministru vojske javio je da Pavle Đurišić i njegovi komandanti nisu shvatili da se na Neretvi brani Crna Gora i da "Crnogorci opet ubijaju Turke pri kretanju ovamo", da će mu "pokvariti ceo trud na pridobijanju muslimana", čime je upotpunio svoje ranije poslate depeše o "Turcima", tj. kako je "stvar sa Čajničem uređena" sa Musakadićem, da ga je ubijedio da su Muslimani krivi i da je izvršio komparaciju sa Bjelimićima, kao i to da će sa "Hercegovcima protiv komunista uputiti 300 muslimana".

Nakon što je obavijestio generala da su "komunisti zauzeli Prozor, Drežnicu, Ostrožac i Gorance, a Talijani izgubili 2,000 ljudi", da "komunisti napreduju ka Konjicu i

* VII, ČA, kut. 299, f. 1,d. 19

Mostaru", da je "iz Blagajskog bataljona pobeglo 50 ljudi i ceo muslimanski bataljon", a sutradan da na liniji Bjelašnica - Konjic grupiše 400 muslimana i 400 četnika, na prostoru Konjic - Ostrožac 450 četnika i 400 muslimana, major Zaharije Ostojić je 20. februara izvijestio:

"Forsiranim uključivanjem snaga uzetih sa raznih strana i muslimana meštana zgrabljena je Bjelašnica ispred nosa komunistima koji su već 18. II zauzeli Bradinu... Sa muslimanima na otseku ima 1,300 ljudi... Fazlagića Kulu zavaravamo pregovorima dok se ovo završi a posle ćemo joj prirediti sudbinu Čajniča... Domobrani i muslimani prilaze sve više. Posle komunista srušićemo nezavisnu (NDH) vrlo brzo pridobijanjem domobrana i muslimana i uništavanjem ustaša".

Umjesto očekivanih izvještaja o ofanzivnim djejstvima Dinarske četničke divizije, četnički general je toga dana dobio radiogram da su se odnosi izmedu vojvode Đujića i Baćovića ponovo pogoršali, da je "zakulisna borba za vlast počela odmah posle smrti vojvode Birčanina", da se "ta borba u kojoj učestvuju svi komandanti i nacionalni poverenici, tajno i zakulisno" vodi, da je to poznato Italijanima i oni je i "raspiruju svesni" da su četnici "bezopasni" kad su nesložni i pocepani", pa je očigledno da će "rad ovih bezumnika upropastiti... sve što je do danas postignuto", da će sukobi "dati maha strastima koje su srušile Jugoslaviju", da se "isti ljudi i isti karakteri sa ranijim metodama ne biju za slobodu Otadžbine niti za dobro naroda,već za položaje i buduće ministarske fotelje", a to znači "narod i vojska uvideće ovu prevaru i izdajstvo pre ili posle, čime će naša stvar biti dovedena u krizu".

Tri uzastopna napada udarnih i proleterskih brigada na Konjic ostala su bezuspješna, dobrim dijelom i zbog djejstva četničkih jedinica na bokove i pozadinu borbenog rasporeda brigada, što je uslovilo da je bitka na Neretvi ušla u nove složene okolnosti jer tim pravcem ranjenici nisu mogli preći preko Neretve ka istoku.

Očiglednu krizu četničkih "korpusa" na borbenim položajima pratio je i pukovnik Viijem Stenli Bejli, šef Britanske vojne misije pri Štabu Draže Mihailovića, pogo-

tovo kada je oko 20,000 boraca Operativne grupe Vrhovnog štaba prešlo na lijevu obalu Neretve u području Jablanice prodirući sjevernom Hercegovinom.

To se upečatljivo potvrdilo u raspletu borbi na Neretvi, a u njima i sudbina nevelike vojske majora Fehima Musakadića koja je, u toj opštoj nevolji, znatno precjenjena u odmjeravanju njene borbene moći.

Titov štab je tih dana dobio i zaplijenjenu naredbu Gorskog štaba br. 457 od 10. februara 1943. upućena komandantu IV bataljona "Bajo Pivljanin":

Postupajte i dalje već prema izdatom naredenju. Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i decu. Držite i dalje svoj određeni položaj i sporazumno s Radom Leovcem i ostalim četnicima držite patrole i zasede. Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje najviših starešina, i to moramo izvršavati. Radite i samo radite ovih dana, to je naša svetinja ovih dana. Radite i držite zasede i ubijajte sve što vam dođe do ruke. Sada nastaje čišćenje do kraja. S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu".*

"Dragi moj doktore, stanje je nesnošljivo"

Depešama koje su jedna za drugom stizale u štabove četničkih jedinica zahtijevalo se da se "sa muslimanima stupi u vezu, prime na saradnju i odmah pošalju na položaj kao zasebne jedinice", da se "muslimani uzmu iz Konjičke Župe i da se i u Hercegovini odmah mobiliše 1,000 ljudi (iz Mostarske brigade 150, Stolačke 150, Trebinjske 100, Bilećke 100, Nevesinjske 300 i 200 muslimana...)" koji "moraju u svakom slučaju poći", da se angažovanjem dr Ismeta Popovca "nateraju muslimani po

* V. Dedijer, Dnevnik, II dio, str. 200, Državni izdavački zavod Jugoslavije 1946. godine

svaku cenu u borbu i zapreti im preko radio-stanice", da će Vukasović "posesti Bjelašnicu sa 400 muslimana od Umčana i svojima, da Musakadić ode u Bjelimiće da pokrene sve muslimane na položaj oko Konjica".*

Sve to u jednom februarskom danu! I dalje su se plele dvoličnosti četničkih komandi prema Muslimanima i njihovim pročetničkim "dobrovoljcima", perfidna igra koja se stalno dograđivala savršenijim prevarama.** I kao što je komandant Konjičke grupe četničkih odreda kapetan Vojislav Lukačević očekivao da će svojim jedinicama "i muslimanima koji su kod Uzunovića" zaposjesti i čuvati prolaze preko Bjelašnice pa do Zlatara,*** da će taj musli-

* Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. 1, 13. februar 1944.

** Sagledavajući sudbinu Muslimana "izmedu čekića i nakovnja" u Bosni i Srbiji, kroz istoriju na balkanskim raskršćima, dr Atif Purivatra u tekstu "Muslimani su svoji na svome" iznosi dokumentarni podatak da je car Karlo VI - kada se Austrija spremala za osvajanje BH, "u pismu kršćanima Bosne" - poručio i muslimanima da svi oni "koji htjednu prihvatiti kršćansku vjeru mogu slobodno ostati u posjedu svoga imanja, a oni koji ne htjednu, nek se sele kud im se svidi".

Stradanja i velika opasnost koja se nadvila nad Bosnom bila su i "odlučujuća u velikoj bici pod Banjalukom 1737", kada su "Muslimani pobijedili nadmoćnu vojsku Austrije", o čemu dr Purivatra dalje piše: "A da se ta bitka izgubila, izvjesno, Muslimani bi bili zatrveni u Bosni i Hercegovini. Isto kao što im se dogodilo u Srbiji poslije ustanka Karađorđa i kneza Miloša. Pisac takođe piše: "Pa, zar nije genocidan sporazum Cvjetković-Maček 1939. o stvaranju tzv. Hrvatske banovine? Tada je BH prepolovljena kao lubenica. Muslimane niko ništa ne upita. A izvještaji sreskih i kotarskih načelnika svjedoče kako se i koliko uvredljivo mislilo o Muslimanima. Bili smo u praksi građani drugog reda. Išlo se na njihovo pretapanje u Srbe muslimane, odnosno Hrvate muslimane. To bi bila i prva faza 'povratka djedovskoj vjeri'..." ("Islamska misao", februar 1991, izdavač Mešihat Islamske zajednice BH, Sarajevo).

Uoči potpisivanja tog sporazuma, pisac i "okorjeli bosanski Hrvat", fra Josip Markušić 9. februara 1939. poslao je pismo ministru saobraćaja i muslimanskom prvaku Mehmedu Spahi: "Ja mislim da je Bosna srce Jugoslavije, pa ako ovamo bude stavljeno sve u red, eto općenite poboljšice... Nije ni Hrvat, ni Srbin, niti Slaven (ovim su apostrofirani Muslimani) koji dopusti da se krti Zemlja Bosna. Ona djelokupna jedini je pouzdani vezioc rukoveti koje su bogom određene da budu jedna državna cjelina, jedan snop... Kud se inače, po strašnoj našoj, ne daj bože, Bosna podijeli, tuda će udariti pukotina cjeline kao šeper posred kuće i ognjišta... Nedaj da se Bosna dijeli ili krnji ni za jedan pedalj zemlje, ni za jednog čobanina - ni za kakve izglede, prilike, pazare, obećanja. To bi bila izdaja povjesti, naše duše, a ujedno prva (a moguća je jedina) klica temeljna slabljenja države...".

Mensur Seferović,"Krst i polumjesec u Božurevom Dolu", ("4 jul", Beograd 1986.). Jedno od četiri poglavlja moje knjige nosi naslov "Zemlja Bosna fra Josipa Markušića" (str. 167-265; citat je na str.174).

*** ZB, XIV/2, d. 52.

manski nacionalni bataljon pod komandom narednika Jusufa Uzunovića, bivšeg načelnika Opštine u Ostrošcu, biti čvrsta borbena jedinica, tako je i major Zaharije Ostojić obavijestio potčinjene komande na lijevoj obali Neretve da na desnom krilu borbenog rasporeda kapetan Lukačević ima u svom sastavu 1,000 muslimana,* a svog generala: "Sa desnog krila dobio sam izveštaj od Voje, Muse i Vukasovića. Piše: stanje uglavnom stabilizovano ...Musa u Odžacima dočekuje naše i ispraća ih, a muslimane tera na položaje..."**

Očekujući Višegradsku brigadu major Ostojić je zatražio od kapetana Nikića da "hitno produži skupljanje bar 200 muslimana" i da "ne zaborave da ovamo imamo najveću krizu i da od brzine dolaska pojačanja zavisi da li ćemo održati front".***

Obratio se i vojvodi Jevđeviću: "Što mi ne odgovaraš na depeše? Ja još nemam pregled situacije... Spalite koju kuću onih koji su pobegli u šumu i pozovi Hercegovce da održe i odbrane se od crvenih. Sad polažu ispit za svoje domove, Kralja i Otadžbinu. Muslimani takode. Priteži Popovca neka dokaže bratsku saradnju kao Bjelimići i Planina koji su dobri... Vojo Lukačević... doveo je 2,000 Bosanaca, ali ima i 1,200 muslimana..."**** Popovac neka poruči muslimanima iz Hercegovine da se povedu primerom Bjelimića i Planine koji su zajedno sa četnicima na položaju. Neka počne pregovore sa Kulom Fazlagića za pristupanje sa nama kao Bjelimići i nek ih zamajava dok mi svršimo posao sa boljševicima a posle ćemo im prirediti Čajniče. Samo ovo Popovac ne mora znati."*****

Šta činiti sa Fazlagića Kulom dobio je instrukcije i komandant Gatačke četničke brigade, koji je dotadašnjim neprikladnim mjerama mogao dati "povoda Turcima" da pređu u napad prije nego što to učine četnici, koji za to nisu bili spremni "usled situacije sa partizanima, pa otuda

* ZB, XIV/2, d. 45.
** ZB, XIV/2, d. 48.
*** Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/214
**** Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/214
***** Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/224

i poruka komandantu da "preko pogodnih ljudi stupe u vezu sa Turcima" i povedu "pregovore o izmirenju" i tako ih "zavaraju dok se glavni posao ne svrši", tim prije što je "njihova sudbina rešena, a dani odbrojani". Očekivao se i izvještaj "o uspehu lažnih pregovora", kako je rečeno u depeši Draže Mihailovića.*

Dva muslimanska bataljona dr Ismeta Popovca, u Aladinićima i u Blagaju, antikomunističke dobrovoljačke milicije, kako su ih Italijani označavali (u ovom slučaju "nepravoslavne", jer postojale su pretežno "pravoslavne"), ** vojvoda Jevđević nije mogao da pokrene u bitku na Neretvi jer su saradnici antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta uspjeli naprosto da rastroje njihove čete. Ipak je Fehimu Musakadiću uspjelo da - pored bataljona u konjičkom kraju i u Kalinoviku - u području Nevesinja organizuje muslimanski bataljon, koji je poslije prvih okršaja iz sela G. Zimlje prebačen u selo Podporim.

Nevesinjski muslimanski bataljon bio je pod komandom generalštabnog majora Borivoja Radulovića.

Tada je u Konjičkoj Župi (883 borca) bilo i 200 boraca muslimana iz Bjelimića i 200 iz Župe. Istaknut je i zahtjev: "Odnos prema muslimanima za vreme akcije ima biti u svemu najkorektniji. Muslimanski živalj ne dirati i veštom propagandom okrenuti muslimane u borbu protiv komunista. Muslimane iz Muslimanske nacionalne vojne organizacije, kao i druge koji se dovedu ili prijave dobrovoljno za borbu protiv komunista, iskorišćavati odmah u borbi. Pri prolazu kroz muslimanska sela najstrožije se zabranjuje svako zlostavljanje stanovništva ili ma kakve pljačke".***

Muslimani iz nevesinjskog kraja su sa ostalim četnicima vodili borbu protiv Prve dalmatinske i Desete hercegovačke NOU brigade, bolje reći 80 boraca koje je

* Dokumenti o izdajstvu.., d. 327.
** ZB, XIII/3, d. 8.
*** VII. ČA, k. 2, f. 19. d. 18 (VK-V-57)

major Radulović uputio na Djevojački kuk.*

Agonija četničke vojske bivala je iz dana u dan sve dramatičnija. Tako je major Ostojić javio i vojvodi Jevđeviću: "Lukačević na levoj obali imao svega 700 pravoslavnih i 700 muslimana. Muslimani se razbegli posle prve borbe, te ostali samo naši".**

Borbenost "muslimanskih četnika" odmjeravali su i njihovi saveznici pod drugim zastavama, kao oružnički pukovnik Jakovljević i satnik Ilić da je "400 muslimana - protukomunističke milicije organizirane po Talijanima - pod vodstvom Uzunovića iz Ostrošca i Bektaševića Zije iz Konjica, koji su svojedobno razoružali oružnike u Bjelimiću", a u Konjicu, iščekujući napad partizana, "obkolili oružnike sa puškama i uperenim strojnicama sa zahtevom da oružnici polože oružje".

Zapovjednik italijanske posade u Konjicu major Fezzi je potom naredio da se oružnicima vrati oružje,

---

* U vrijeme bitke na Neretvi Vrhovni štab NOV i POJ je 30. marta 1943. obavijestio 1. bosanski korpus da su četničke snage na sektoru Mostar-Konjic nanijele "najviše muke" jedinicama NOV, a zatim: "One su brojale oko 12,000 i zaposjele su sve visove sa lijeve strane Neretve, tako da smo bili sa sviju strana opkoljeni u dolini rijeke i samo blagodareći nevidjenom u historiji ratnom herojstvu naših boraca mi smo strahovito razbili Nijemce kod Vakufa, Talijane, Nijemce, ustaše i četnike kod Konjica i spasili 4.000 naših ranjenika".(ZB, tom. II/8, d. 216)

- Kao i druge rijeke i planine, gradovi i sela, i Neretva se svojatala u strastima opšteg satiranja naroda - fizičkog istrebljenja Srba u ime "hrvatske Bosne", a muslimanskog i hrvatskog u ime "srpske Bosne". Otimali su se o bosanske granice i ljude, čije je šta, odakle dokle, zabijajući nove međe i međice. "Neretva je hrvatska" - naslov je brošure Nikole Zvonimira Bjelovučića, objavljene 1903. godine i prodavane po 30 filira, a "čist prihod namijenjen je nastradalim Hrvatima u proljeće 1903", posvjećene "Junačkim Hrvatima neretvanske krajine", čija prva rečenica glasi: "Gosp. Ljubo Vlačić pokušao je odgovoriti u 'Dubrovniku' na naš osvrt u 'Osvitu' na njegovu knjižicu o tobožnjem srpstvu Neretve. Je li uspio? Nek pomnjivi čitatelj prosudi. Eno brošure 'Zar je i Neretva srpska', eto Vlačićeva odgovora..." Pa onda deset pitanja gospodinu Vlačiću.

** Dokumenti.., br. 537/241

- U pismu komandanta oružanih snaga Slovenija - Dalmacija od 13. januara 1943. ministru vanjskih poslova NDH o organizaciji, popuni i zadacima M.V.A.C. (Milizia Volontaria Anticomunista - Antikomunistička dobrovoljačka milicija) obavještava se da je, pored obaveza" i za nepravoslavnu M.V.A.C. pravoslavna Antikomunistička milicija organizovana po bataljonima, koji su formirani u skladu sa naredjenjima italijanskih vojnih vlasti, koje naravno odredjuju i komandante uz bitnu činjenicu, a to je da se pomenute formacije navedu na efikasnu borbu protiv partizana - kao što se do sada uvek dešavalo..." (ZB, 13/3, d. 8)

nakon što je posumnjao da će Uzunovićevi vojnici koji su "izdvojili muslimane oružnike od katolika u nameri da se oružnici muslimani priključe miliciji" i da "pomoću četnika zauzmu vlast u Konjicu".

Takva vojska, muslimansko-pročetnička, prvi napad partizanskih snaga na grad, 19. februara naveče, dočekala je na prigradskim položajima zvanim Repovica i nije "opalila nijednog naboja protiv partizana, već su se razbjegli, a dijelom priključili partizanima s povikom: 'Zdravo drugovi, mi smo saveznici!'...", a umjesto njih, borbu su "prihvatili domobrani, oružnici i Talijani", da bi im se u slijedećim borbama u odbrani Konjica i sjeverne Hercegovine priključile njemačke i četničke jedinice.*

Opšti varoški košmar zaplašio je i mještanina Hadžića, saradnika Ismeta Popovca, čije pismo predočava krajnju zabrinutost i dezorganizaciju vojske koja se batrgala po položajima i ubrzo rasula na sve strane.

"Moj dragi doktore, nemoj mi zamjeriti što istom odgovaram na pismo", piše zbunjeni Hadžić. "Ove prilike i metež toliko djeluju i tako su me rastresli da nisam mogao sjesti za mašinu da ti odgovorim. Međutim, sad smatram za dužnost da te upoznam sa stanjem ovdašnjim nastalim poslije napada partizana na Konjic. Stanje je teško, nesnošljivo. Ja nemam riječi da ti opišem što ćutim na duši, nego ću samo da se ograničim na samu stvar.

Slučaj konjičke milicije i njezinog držanja prilikom napada na Konjic diskreditirao nas je kod Talijana potpuno. Sada nam više ni oni ne vjeruju nego misle da smo svi komunisti. Straža je postavljena na ćupriji i koja je

* ZB, IV/11, d. 329 i 343, U Gornjem nevesinjskom polju, gdje je formiran jedan muslimanski pročetnčki bataljon (kao i jezgro drugog), ima 23 sela (bivša opština Kruševljani), u kojima je bilo 2,320 Muslimana, 2120 Srba i 360 Hrvata, mahom siromašnih seljaka, stočara, izolovanih između planina Velež, Crvanj, Crna gora i rijeke Neretve. Mobilisani borci muslimanskog proče-tničkog bataljona bili su u Kombinovanom korpusu majora Boška Petrićevića sastavljenom, kako piše njegov komandant 12. marta 1943, "od Gačana, Nevesinjaca, Crnogoraca i muslimana" i toga dana imao je 810 boraca. Sutradan, 13. marta, Komanda Nevesinjskog vojno-četničkog korpusa poslala je "bratu Petrićeviću" 4,260 obroka suve hrane za njegovo ljudstvo uz napomenu: "Pod vašim ljudstvom podrazumijevaju se i muslimani koji se nalaze u vašem sastavu". (VII, ČA, kut. 202, f. 2, d. 43,44)

imala zadaću da spriječi prelaz partizana preko mosta, povukla se je i ostavila položaj ne ispalivši nijednog metka. Tako isto i grupa Homoljaka koja je bila u bunkeru na Repovici ostavila je položaj i udaljila se ne ispalivši nijednog metka na partizane. Mene je juče poručnik Titi vidio pa mi sa velikim negodovanjem rekao da je razočaran držanjem muslimana i da je naredio da se od sve milicije pokupi oružje. Zvali su prije dva dana i Muderiza Kršlakovića u komandu pa su mu u komandi kazali da su razočarani postupkom muslimana. Osim toga, dodao je major i naglasio da će Konjic - muslimanski dio sravniti sa zemljom od prve navale partizana na grad.

Ovaj slučaj došao je dobro našim komšijama s desna i s lijeva, da nas prikažu što crnjim, pa su to učinili jer se to vidi po držanju Italijana prema nama ovdje.
Što se tiče Uzunovića i njegovog držanja ne mogu ništa o njemu kazati jer mi nije poznato..."

Drugi muslimanski oficir Zijo Bektašević stalno je pio "i svoju dužnost niti je shvatio niti je želio da je shvati", a isto tako, "i još gore", i komandant muslimanskog bataljona u Podorašcu Deško Ramušović, koji je također lumpovao i bančio pa se zato i nije trebalo čuditi što su njih dvojica "bila na položajima i oni su sve upropastili".
Nalazeći ipak neko opravdanje za opštu bježaniju i rasulo muslimanske pročetničke vojske saradnik dr Popovca prigovara Italijanima što su slabo naoružali miliciju, što u nju nisu "izmiješali i svoje vojnike", kako se sa malo metaka i starim puškam "nije ni moglo oprijeti partizanima koji su imali svaki ručni mitraljez". Uz to su bili iznenađeni i partizanskim varkama, jer su se "partizani preobukli u odijela italijanske vojske pa su nesmetano došli do položaja i tako su mogli branjene tačke osvojiti".

Ponovo se obrušavajući na komandante (Ziju i Dešu) što su razoružali žandare (katolike) na Repovici, pa je i "Kršlaković sa ovim likvidiran" i da više nema "potrebe da o njemu šta govori", da za obnavljanje muslimanske milicije u Konjicu prije svega treba naći valjane oficire,

Hadžić svom dr Popovcu šalje "bratski mahsuz selam". *

Nedugo iza toga je u selu Bužanima, udaljenom sat i po hoda od Glavatičeva uz Neretvu, sa četiri vojnika "zatečen komandant Župskog bataljona - muslimanske nacionalne vojne organizacije Jusuf Uzunović iz sela Seonice, srez konjički, bivši predsjednik opštine Ostrožačke", kako je pisao Štab Druge proleterske divizije o organizaciji muslimana pročetnika u Konjičkoj Župi.

Uzunovićev bataljon je imao 400 boraca, a naoružanih samo 200 (oružje su seljaci sami kupovali i plaćali svaku pušku od 3 do 5 hiljada kuna), kako je svjedočio Uzunović. Kupovali su i municiju jer su od četnika dobijali samo po tri, a od Italijana po pet metaka, uz nešto hrane koju su dijelili samo svojim saradnicima.

Jusuf Uzunović je ispričao i to da muslimanska pročetnička organizacija "ima za cilj izmirenje muslimana i pravoslavaca, tijesnu saradnju sa četnicima i Italijanima u borbi protiv partizana". Zatim, o njenim vođama, da je u tu organizaciju ušao prije četiri mjeseca i da je održavao vezu sa političkim komesarom Konjičkog (Mostarskog) i Prozorskog partizanskog bataljona, Ibrom Šatorom i partijskom organizacijom u Mostaru, da je prenosio poštu, da je prebacio Svetozara Vukmanovića Tempa, člana Vrhovnog štaba NOV i POJ, iz Mostara u prozorski kraj ujesen 1942. Potom, da je organizovao spasavanje i prebacivanje crnogorskog ustanika Momira Jakića, a što se brzo i lako provjerilo, pored ostalog i svjedočenjem samog Momira Jakića, koji je privremeno bio u Pratećoj četi štaba Druge divizije, i koji je "izjavio da mu je on život spasio i da ga je oteo od četnika" (kasnije je nekim čudom ostao živ, a svoje rane zaliječio u kući hodže Hasana Rozića).

Bio je to "čovjek kome se može vjerovati i koji želi da pomogne našoj narodnooslobodilačkoj borbi", pa je zato sa Ibrom Šatorom trebalo da "prikupi odbjegle muslimane iz njihovog bataljona, da eventualno nešto ljudstva mobiliše i da ga uklopi u naše redove".**

* VII, ČA, kut. 172, f. 2, d. 30

** ZB, IV/11, d. 91

Jusuf Uzunović je pristupio Mostarskom partizanskom bataljonu 1943. godine, a 10. marta 1945. poginuo je kao načelnik štaba 17. krajiške (Ramske) NOU brigade. Inž. Fazlija Alikalfić, Moj prvi susretu sa drugom Titom, Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu, Skupština opštine Mostar 1989, str. 539,540.

Vojska se rasula kao zrna kukuruza iz raspukle vreće

Bila su to nerealna očekivanja, jer ni Konjičkom (Mostarskom) partizanskom bataljonu nije uspjelo da za godinu i više dana bjelimićki Muslimani prihvate program narodnooslobodilačkog pokreta, da seoski mladići uđu u neku od šest bataljonskih četa u kojima su bili, pored seljaka Srba, i mnogi građani Muslimani, Srbi i Hrvati. Pod uticajem proustaških seoskih posjednika i varoških trgovaca, među kojima je bio i Ferhat-beg Kurtović (usred Konjica ubio ga je mostarski radnik i partizan Meho Taso, koji je kasnije poginuo), u tom planinskom kraju ušančila se milicija, naoružani seljaci, neko ih je zvao i "zeleni kadar", oko kojih su se otimali ustaški i četnički politički i vojni glavari i pregovarači. Imali su okršaje i sa partizanima prve ustaničke zime, izolujući svoja uboga sela od svih vojski, a u isto vrijeme su uzimali oružje od svakog ko bi im ga ponudio. Razoružavali su svakog nepoznatog koji bi naišao, sarađivali sa jačima, najčešće i najduže se oslanjajući na vlast NDH, na logornike i tabornike kojima su za oružje i novac izručivali zalutale i razoružane partizane.

Bjelimići su planinska visoravan za šesnaest rasutih sela, među kojima se izdvajaju Odžaci (sa jedinom područnom četvororazrednom osnovnom školom i žandarmerijskom stanicom zvanom Bjelimići), gdje je naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ inženjer Fazlija Alikalfić postavljen za komandanta Konjičkog vojnog područja sa sjedištem u Bjelimićima, a Jusuf Uzunović Komande mjesta u Bjelimićima. Partizan Alikalfić je bio dobar poznavalac ljudi sa ovih pašnjaka i livada naslonjenih na masiv planine Visočice (1967 m.)

U ta jezgra izolovanih i prema prilikama prevrtljivih stočara bilo je teško zaći i pregovarati , jer je bilo naoružano oko 650 milicionera. Ističući opasnost da će ih u tim rasutim naviljcima seoskih koliba, kuća i torova

uništiti okolne četničke jedinice, tokom druge ratne zime formirana je šarolika seljačka vojska dr Popovca, ponesena i vjerskim i "državnim" barjacima, svojom "odbrambenom pjesmom" kojom je na području Konjica komandovao Zijo Bektašević, a oko Glavatićeva i Bjelimića Jusuf Uzunović. Pored Župskog muslimanskog pročetničkog bataljona, rasuta su i tri ostala bataljona koje su vodili Zijo Bektašević, Bešo Ramušević i Hamdija Čengić. Njihovo formiranje je pripremio i sproveo dr Popovac, uz Fehima Musakadića, a razvio je bio takvu djelatnost na širem području Hercegovine. Do polovine januara 1943. godine u Konjičkom srezu organizovana su četiri bataljona muslimanske protukomunističke i pročetničke milicije pod zapovjedništvom Italijana. I u nevesinjskom kraju je polovinom februara 1943. Ćatićeva milicija pristupila Muslimanskoj nacionalnoj vojnoj organizaciji. "Ovo pristupanje je bilo nužno da se spasi živalj od četnika", zaključilo je Krilno oružničko zapovjedništvo u Mostaru. Najprije su povučeni oružnici iz Kruševljana i Postoljana, a zatim je izvršen upis Muslimana u pročetničku organizaciju, čiji je jedan bataljon odmah krenuo u sastav kombinovanog odreda kojim je komalndovao Petrićević u predjelu Veleža, sukobljavajući se na Porimu sa Desetom hercegovačkom i Prvom dalmatinskom brigadom.

Muslimanski nevesinjski pročetnički bataljon, koji je imao 230 boraca, sa ostalim četničkim jedinicama brzo se strmoglavio niz padine Veleža, pa je i u tome vojvoda Jevđević pronalazio odgovor zašto su partizani prodrli tako brzo do Nevesinja.

Strmoglavljivali su se četnici i na drugim planinskim grebenima i sjenokosima. Kada je vojvoda Vojislav Lukačević kod Konjica sreo "celu Bojovićevu brigadu u paničnom bekstvu" poslao je izvještaj majoru Zahariju Ostojiću: "Jedva sam ih zadržao, možes misliti šta sam im sve radio. Pokrenuti ih napred nisam mogao. Oko 9.h u Ostrošcu sam zatekao samog Kasalovića, uopšte nije umeo da nam objasni šta se događa. Sa kose gledao sam kako

grupice četnika beže bezobzirice prema Konjicu..."*

U Konjičkog grupi kapetana Lukačevića bilo je i 1,200 pripadnika Muslimanske nacionalne vojno-četničke organizacije, slabo naoružani bataljoni sa konjičkog sreza - iz Župe (Glavatićeva), Konjica, Podorašca i Čelebića, zatim Kalinovički muslimanski četnički bataljon.

Kombinovanom korpusu majora Boška Petrićevića priključen je i muslimanski bataljon bivše "Ćatićeve milicije" iz nevesinjskog sreza, seljaci koji su prišli dr Popovcu. U Blagaju i Aladinićima, južno od Mostara, bili su po jedan muslimanski bataljon, potpuno paralizovani i rastrojeni. Tih osam bataljona - oko 2,500 boraca činili su cjelokupnu snagu komandanta Fehima Musakadića.

Njihovo borbeno sučeljavanje sa Glavnom operativnom grupom Vrhovnog štaba NOV i POJ svodilo se uglavnom "na relaciji Džepi, Bradina, Repovci i Gobelovina", kao i na (Zimljima), gdje su "doživjeli potpuni poraz". Povukli su se u Grušću i Dužane, gdje su ih opet napale jedinice Prve proleterske divizije. Neki su se predali Drugoj proleterskoj brigadi na položaju Borašnica, više sela Borci, neki su zarobljeni ili "zatečeni" (kao komandant Župskog bataljona Jusuf Uzunović s pratnjom u planinskim kućama i kolibama).**

"Blagajski bataljon se pobunio i otkazao poslušnost... Blagajski muslimanski bataljon na poziv mobilizacije pobegao u šumu, ne verujem ni Konjičkom mnogo", radiogramom je javio vojvoda Jevđević majoru Ostojiću, a sutradan: "Večeras tek u Blagaj došlo 80 muslimana, više niko ni od kuda". A koji dan kasnije, 23. februara: "Konjički muslimanski bataljon (predao se) partizanima".

Četnički general je obaviješten i o tome da se muslimanski bataljon u sastavu Kombinovanog korpusa osuo i borci razišli kućama, mada ni "srpski osvetnici" nisu daleko odmakli od svojih ognjišta. Na to je general depešom odgovorio majoru Baćoviću: "Zaprepašćen sam očajno slabim otporom trupa koje su branile prodor ka

* ZB, XIV/2, d. 81

** Mr Momčilo Radović, Revolucionarni radnički pokret i NOB u konjičkom kraju, str. 165-166, Opštinski odbor SUBNOR Konjic 1986.

Nevesinju. Tačne podatke ne znam, ali iz Bajove depeše vidim da su njegove trupe odstupile za oko 20 kilometara ka jugu... Tražite hitno pojačanje od Italijana... Zahtevajte što češće bombardovanje danju i noću..."*

Opšte rasulo četničke vojske upozoravalo je Dražu Mihailovića da preispita slabosti svojih jedinica i njihovih komandanata u rukovođenju, pa je njegov prvi pomoćnik Zaharije Ostojić obavijestio i komandanta Drinskog korpusa kapetana Baju Nikića: "Od sutra menjamo taktiku. Prelazimo na formiranje letećih brigada. Jačina ovih brigada je 400 ljudi, naoružanje puške i samo puškomitraljezi bez teških oružja i ikakve komore. Ove brigade moraju biti sastavljene od najhrabrijih oficira i vojnika. Zadatak im je: iznenadni i brži pokreti poglavito noću, u pozadinu crvenih, napadati i uništavati komunističke štabove i odeljenja. Napade vršiti na bokove i duboku pozadinu crvenih, a potom iznenada iščeznuti..."

Muslimani se pozivaju da "prime srbsku nacionalnost"

Gorčine koje su pratile četnike možda su bile podnošljivije od onih koji su trpile iznurene ranjeničke partizanske kolone, koje su su snabdijevale hranom i lijekovima pretežno otetim od italijansko-četničkih i njemačko-ustaških jedinica, kao što su otimali i oružje, uz to tučeni avijacijom i artiljerijom. Široki otkosi pjegavog i trbušnog tifusa odnosili su stotine oboljelih. U Centralnoj bolnici je bilo 3,793 ranjenika i bolesnika, pored 700 ranjenika u divizijskim bolnicama i brigadnim ambulantama.

Dok su se u sjevernoj Hercegovini četničke brigade povlačile prema Crnoj Gori, Drini, Pivi i Tari, u hercego-

* ZB, XIV/2, d. 75, depeše 193, 202, 245; Tajna i javna suradnja četnika i okupatora 1941-1944, str. 62

vačkoj pozadini su djelovali njihovi propagandisti. U Gacku su "pošteni Srbi pravoslavci", kako su potpisali letak "Muslimanima Bosne i Hercegovine", pozivali zemljake u zajedničku borbu, a drugim letkom se odbor Muslimanske nacionalne vojne organizacije, upućen muslimanima sreza gatačkog, obara "na muslimane Kule Fazlagića, što su odbili da pristupe organizaciji dr Ismeta Popovca".

U Trebinju su sredinom marta rastureni leci kojima je vojvoda Jevđević pozivao muslimane "da prime srbsku nacionalnost i da pristupe organizovanju svojih nacionalnih borbenih jedinica.

Mnogi trebinjski trgovci i privatnici našli su letke četničke organizacije "pričvršćene čavlima" na ulaznim vratima svojih kuća, poput kotarskog predstojnika M. Mamića, kome je "zakovana" rezolucija Muslimanske nacionalne vojne organizacije i "Vidovdan" br. 2, četnički polumjesečni glasnik za istočnu BiH.

Muslimanima Trebinja je takođe ukazano da će srpskoj jedinici buduće jugoslovenske države biti pripojene, pored ostalih krajeva, "i svi oni krajevi koji su naseljeni muslimanskim življem", da na "ovu činjenicu muslimani treba da računaju i da prema tome podešavaju svoje držanje", da oni, Muslimani, "nemaju nikakva stvarnog razloga da strahuju zbog ove činjenice", jer, "borba za sve krajeve kao srpske i sa srpskom tradicijom je vrhovni cilj srpskog nacionalnog pokreta kojem na čelu stoji general Draža Mihailović." Otuda i neophodnost da sami Muslimani "za navek likvidiraju sa idejom autonomističkog uređenja buduće države", tj. "država će biti uređena po plemenima Južnih Slovena", da "muslimani ne čine posebno pleme", jednom riječi, "da srpskoj tradiciji i državnoj ideji je strana misao o autonomističkom organizovanju države".*

* VII, FNDH. kut. 259, f. 3, d. 13/4

"Posljednja večera" u Mostaru

"Preko naših obavještajnih organa saznali smo da se u gradu Mostaru sprema organizovani napad na nacionalni dio stanovništva od strane mostarskih partizana i komunista", pa "pošto je u pitanju život i odbrana dobara našeg stanovništva kao i vojnih vlasti italijanskih, predlažemo da se hitno pohapse slijedeća lica", pisao je četnički Komitet nacionalne omladine u Mostaru komandi karabinijera dostavljajući spisak 94 Mostarca i Mostarke iz svih nacionalnih sredina, među kojima su neki bili u partizanima već prve ustaničke godine, s napomenom da se "ovi ljudi uklone jer ukoliko se situacija u nacionalnom pogledu pogorša, ovi su ljudi spremni da udare nož u leđa i nama nacionalistima i samim Italijanima". Među njima nije bilo nijednog pripadnika Ustaške mladeži, jer za njih su oni bili neophodni saveznici, odnosno denuncirali su omladinu - i Muslimane i Srbe i Hrvate za koje su znali da su se ujedinili u borbi protiv okupatora i njihovih saradnika.

Bio je kraj februara 1943. kada je komandant karabinijera Giuseppe Lasttretti sa spiskom 90-ce Mostaraca došao kod upravnika gradskog redarstva Mate Roka s odlukom da ipak "neće hapsiti navedena lica jer bi se mogli izazvati neredi u gradu, a u tom haosu bi četnici mogli preuzeti vlast u Mostaru".

General Dragojlov pohranio je "u otseku za ratnu povjest" Ministarstva domobranstva u Zagrebu i tajna obavještenja o martovskim događajima:

"10.mart... četničke vođe su u Mostaru: Tomo Guzina, dr Ismet Popovac i dr Muja Bašić (sudija Mustafa Pašić, prim M.S.) pozvali nekoliko desetina muslimana i Srba na sastanak. Tomo Guzina rekao je otprilike sliedeće:

"Kucnuo je 12-čas i ako sad ne priđete četničkim redovima biti ćete poklani sa ostalim Mostarcima. U Mostaru se ima sve pobiti, makar u njemu ostala samo dva čoveka, ali i ti će biti Srbi.

Oko Mostara ima nas 12,000, a ostalih 30.000 drže područje od Dinare do Višegrada, na kome osim četnika ne može niko zapovedati. Za nekoliko dana očekujem dolazak naših boraca sa Dinare sa kojima ćemo zajedno u Mostaru prirediti 'poslednju večeru'. I dijete u majci mora se ubiti, ako mu je otac ustaša ili partizan, jer je i ono zaraženo.

Partizanski pokret vode u stvari ustaše pod kontrolom bečke internacionale, koju Hitler plaća svojim lažnim markama. Partizani će biti uništeni a ustaše pobijeni, makar se moralo po njih i u Zagreb stići. Iz Mostara ne može niko umaći, a u Mostar ne može niko doći. Što se tiče Talijana, njih ima manje nego nas, pa ćemo za nekoliko dana Mostar potpunoma očistiti. Ustašama koje se skrivaju u zapadnom logoru i Srbima nikogovićima koji se kriju po Bjelušinama (kraj iznad stožera divizije), ovo ništa neće pomoći.

Ja ne pretim, ali sve će biti poklano i jedva zbog malo obzira suzdržavam se da mojim isprobanim borcima već sada izdam nalog za opći pokolj.
Neretva će dobiti svoj obol.

Srbija je od Dinare do Višegrada sa Sandžakom, Crnom Gorom, Albanijom i celom predratnom Srbijom..."

Četnički prvaci su na tom skupu Mostaraca, među kojima je bilo i nekoliko sa spiska za hapšenje, iako su prijetili opštim pokoljem ako ne prihvate poziv Tome Guzine, doživjeli teško iznenadenje - mladi ljudi su kolektivno odbili da priđu Ravnogorskom pokretu.*

Jednu od posljednjih zajedničkih akcija Italijana i četnika u Mostaru bilo je u noći izmedu 29. i 30. aprila, kada je izvršeno "hapšenje i premetačine kuća u kojima stanuju osobe koje se vode u očevidnosti kao komunizmu naklonjene". Iako je među 37 uhapšenih bilo i 13 Hrvata i Srba, zapisano je da je hapšenje među muslimanskim građanstvom izazvalo "veliko uznemirenje i mržnju prema Italijanima i četnicima", pogotovo što je bilo zasnovano na spisku koji je komandi karabinijera dostavio četnički Komitet nacionalne omladine u Mostaru, a neki njegovi članovi učestvovali su i neposredno u hapšenjima.

* D.K. Miletić, "Hercegovina", br. 7-8, str. 142

Vezani i u pratnji karabinijera i trojice četnika uhapšeni su pjevali borbene pjesme na željezničkoj stanici i na taj način se oprostili od okupljenih građana na njihovom putu za Dubrovnik do zatvora u tvrđavi "Sveti Lovrijenac" (gdje se danas Hamlet prikazuje), zatim su neki odvedeni na suđenje u Šibenik, a većina u koncentracioni logor na Prevlaci u Bokokotorskom zaljevu, potom u koncentracioni logor Visco di Udine u sjevernoj Italiji.

General Lukić, zapovjednik 3. domobranskog zbora, u "dnevnom izvješću" zapisao je da su "17. o.m. postrojbe 4. lovačke brigade ušle u Kalinovik i zarobile 530 četnika, među njima dr Ismeta Popovca i zastavnika Tafru, koji je svojevremeno pobjegao iz 7. p.p..." Doktor Ismet Popovac i njegovi saradnici su pušteni na slobodu, ali ovog puta potpuno zbunjeni događajima na jugoslovenskom ratištu.*

Iskopnili i vojska i njeni komandanti

Kada je sa jarbola italijanske komande u Mostaru spuštena italijanska a podignuta njemačka zastava 4. juna 1943, na medama Sutjeske se rasplamsavala žestoka bitka Glavne operativne grupe VŠ NOV i POJ i jedinica njemačke komande Jugoistok (4 njemačke i 3 italijanske divizije, bugarski borisovski puk i domobranska lovačka brigada, nekoliko pukova artiljerije i tenkovskih bataljona, 12

* ZB. IV/13, d. 281 ; VII, FNDH, kut. 54, f. 14, d. 3/1, d. 292, 299.

U izvještaju četničke komande sreza mostarskog od 30. novembra 1943, komandi Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, komandant Vukašin Perović piše da je "krajem 1941. osnovan u Mostaru Srpski nacionalni komitet koji se sastojao od nekoliko lica Srba iz Mostar" i koji se "pojavio pored Srpske pravoslavne opštine kao nosioci srpskog nacionalnog interesa u Mostaru", a zatim: "Komitet nije imao ni prava ni mogućnosti da svoju akciju proširi van Mostara niti se je u mjestima hercegovačkim mogao pojaviti kao predstavnik ovog ili onog interesa jer nije imao nikakve legitimacije pred narodom. Sav komitet se bio pretvorio u intendantsku kancelariju četničkog štaba u Nevesinju ili je izvršavao naredbe materijalne prirode koje su mu dostavili kuriri ovoga štaba po naređenju četničkog vojvode Jevđevića. (VII. ČA, k. 225, reg. br. 39, 9-1, BH-P-646)

eskadrila avijacije, 127 hiljada vojnika protiv 16 hiljada boraca, 3,500 ranjenika i bolesnika), gdje se spriječavao prodor NOVJ u Crnu Goru, Sandžak i dalje u Srbiju i spremao konačan obračun u uglu rijeka Pive i Tare, na ogoljelom, gladnom i opustošenom planinskom području.

U to novo vatreno grotlo operacije zvane "Švarc" nije upao nijedan od osam formiranih i ubrzo rasutih bataljona Muslimanske nacionalne vojne organizacije, nijedna njena četa nije prekoračila istočnu hercegovačku granicu, iako su se neki dijelovi nevesinjske muslimanske vojnočetničke milicije privremeno bili odvojili od svojih sela. Ponovo su se našli oko svojih kuća, skriveni po katunima, nepovjerljivi i potpuno izolovani, sve više i neprijateljski usmjereni protiv svakog koji bi s oružjem naišao na njihova sela.

Trinaestorica partizana iz prozorskog kraja, potpuno iscrpljenih i slabo naoružanih, vraćali su se sa Sutjeske i stigli su do prvih bjelimićkih kuća. U spletu planinskih koliba razoružali su ih seljaci milicioneri, za koje su se ustaške a potom četničke komande otimale da bi ih prodobili i njima rukovodili. Posljednji put je to uspjelo muslimanskom pročetničkom prvaku dr Popovcu, pošto su bili i u opasnosti da ih četničke jedinice ne unište, pa su se tako u konjičkom srezu i formirala četiri bataljona muslimanske vojnočetničke organizacije. Rasuli su se oko svojih kuća, u svoje zabiti, zabrinuti kako da izvuku glavu a da ne ratuju. Bjelimićka seoska milicija, mahom bez ikakvih oznaka, ušančila se u svoju samozaštitu, ukopana u zabrane, razoružavajući one koji bi na njih naišli. Tako su dočekali i na prevaru, nudeći im hranu, razoružali i trinaestoro Prozorčana.

Razoružan, zagledan u bjelimićkog milicijskog predvodnika, partizan Muhamed Beganović Hodžica prepoznao je Zejnila Bibera, hodžu iz Bjelimića, koji je s njim u starijem razredu učio Medresu u Konjicu. Utvrdilo se da je tada bio zamjenik komandanta muslimanske milicije u Bjelimićima. Hodžica je pomislio, može to biti dobro, ali i ne mora. Gledali su jedan drugog i ćutali. Nisu očekivali da će se tu susresti.

"Muhamede, zar i ti - komunist?", promrmljao je

Zejnil i Hodžica je odgovorio da ne moraju svi partizani da budu komunisti. "Nego ko?", opet će on i Hodžica je odgovorio da su partizani patrioti, da ih ima svih vjera i nacionalnosti, profesora i obućara, da se nigdje na bijelom svijetu nije okupio tako šarolik antifašistički usmjeren svijet, svi koji se bore protiv ubijanja čestitog svijeta, jer ta vojska čuva i muslimanska sela. I upravo tada ga je Zejnil prekinuo i zapitao: "Jesu li svi ovi tvoji - Muslimani?" Hitro je odgovorio da jesu. Baš svi! Tako mu se otelo, jer znao je da je među njima jedan katolik iz Dalmacije i jedan pravoslavac iz okoline Livna, Hrvat i Srbin. I kao da mu je kost zastala u grlu kad je to rekao, ali se nije moglo nazad. Strahovao je šta se sve može dogoditi ako muškarcima iz te grupe nevoljnika i povratnika sa Sutjeske narede - sinula mu je u glavu - skinu gače, kao što su to radili četnici, ili možda narede da svi prouče neku suru iz Kur'ana, šta onda?

Tako se i dogodilo. Zejnil je dočekao: "A znaju li da klanjaju?", i ne čekajući odgovor, uperio je prst - srećom! - u Ibrahima Grčića i zapovijedio mu da prouči 'rabijesil', molitvu koja se uči prije uzimanja jela. I Ibro, mada je bio član KPJ, to lijepo prouči, jer je to u mejtefu učio. Zejnilova ruka se ponovo ispružila i označila Fatimu Gorančić. Naredio je da uči 'kulhuvalahu', molitvu bogu u svim prilikama, pa i Fatima to valjano prouči. Njegova ruka se još jednom ispružila, pa još jednom, valjda su učili Ahmet Muminović ili Salih Grčić, Fatima ili Šefika Hadžić, jer neki su sami požurili da prouče neku molitvu, svakako svi skupa zabrinuti, preplašeni, da se ruka naoružanog hodže ne zaustavi na Hrvatu ili Srbinu, koji su, za živo čudo, sa smiješkom sve to gledali i slušali. Biće da nisu ni shvatali šta se sve to oko njih zbiva i šta se sve moglo rasplesti da su samo progovorili. I kao da je Allah uslišao molbu Muslimana partizana, u pravi čas je prekinuto propitivanje i prozivanje, učenje dova i sura. Oružje su milicioneri zadržali, a povratnicima sa Sutjeske su dali hranu i vodiča do Neretve.*

* M. Seferović, Istočno i zapadno od Neretve (o 10. hercegovačkoj NOU brigadi), str. 258-260). NIU "NA" Beograd 1981. god.

Hodžica i njegovi drugovi su sačuvali glavu, kao i više drugih povratnika sa Sutjeske koji su zašli u bjelimićka sela, dobrim dijelom zahvaljujući Jusufu Uzunoviću, koji je poslije odlaska partizanskih snaga ostao u Bjelimiću radi daljeg političkog rada i spriječavanja ponovnog povezivanja bjelimićkih sela sa vlastima Nezavisne Države Hrvatske ili četnicima. Tako se i dogodilo da se muslimanska vojnočetnička organizacija rasula, a njeni "dobrovoljci" nisu postali zarobljenici njemačkih jedinica, kao što je to bio slučaj u mostarskoj kotlini i stolačkom srezu.

Kada su u maju u Mostar ušle njemačke trupe, rasturili su i inače nedovoljno učvršćene čete Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Veći broj naoružanih njenih pripadnika, zajedno sa sudijom Mustafom Pašićem, Nijemci su uhapsili i odveli u zarobljenički logor u Zenici. Poslije mjesec dana vratili su ih u Mostar, uz obavezu da stupe u SS jedinice. I sudija Pašić je također dopremljem u Mostar, uz obavezu da formira SS diviziju. Ta zamisao je bila velika zabluda Nijemaca, jer tako politički orijentisanih Muslimana nije bilo ni za četu, a kamo li za diviziju. Nijemci su smatrali da neuspjeh Pašića nije odraz stvarnog stanja, nego njegovog otpora, pa su ga uskoro uhapsili i predali ustašama, a ovi ga otpremili u koncentracioni logor, gdje mu se gubi trag. Sudiju Mustafu Pašića su ustaše ubile u koncentracionom logoru.

Usred Mostara, 19. maja 1943, ubili su i poručnika Hamdiju Čengića, "oficira za vezu" Muslimanske nacionalne vojne organizacije, inače čestog sabesjednika vojvode Jevđevića, dr Ismeta Popovca i pukovnika Stjepana Jakovljevića, zapovjednika 6. oružničke pukovnije. Upravo u njegovoj kući, dok se pukovnik nalazio u Zagrebu, dva oficira NDH su noževima iskasapili Čengića, odbjeglog domobranskog oficira, kasnije prvog oficira muslimanske vojno-četničke organizacije, koji je izdahnuo pored pukovnikovog ordionansa Zahida Pitića.

Ubice Čengića su pripadnici Domobranske dobrovoljačke pukovnije pukovnika Simića (Dom-Do) i to ustaški poručnik Čorić i domobranski zastavnik Putica. "Istraga

koju je povela domobranska komanda u Mostaru nepobitno je utvrdila da je jedan od učesnika ubistva Čengića predratni radnik Tvornice duhana Zvonko Mišetić, poznat kao ustaša, a tada, u vrijeme atentata, oficir u Šimićevoj Dom-Do pukovniji. A četiri dana prije italijansko-njemačke predaje vlasti, Italijani su zvanično raspustili M.V.A.C. (Dobrovoljačku antikomunističku miliciju), četničku i muslimansku. Prvi će uskoro vaskrsnuti u saradnji sa Nijemcima, drugi, uprkos nastojanju Nijemaca i bivših rukovodilaca, nisu mogli da sastave niti jednu četu a kamo li brigadu, kako su Nijemci tražili od njih". *

Tako su već u maju sa političke pozornice sišla dvojica organizatora muslimanske vojnočetničke organizacije sudija Mustafa Pašić i poručnik Hamdija Čengić. A kakva je sudbina komandanta Fehima Musakadića i političkog organizatora dr Ismeta Popovca?

Kada je na obroncima planine Treskavice Deseta hercegovačka NOU brigada spala "na jedan osrednji bataljon", a u petu ofanzivu ušla je sa 1,240 boraca, kad je "u izvjesnoj mjeri kod masa vladalo uvjerenje da je naša vojska na Zelengori, Sutjesci i kod Foče razbijena, usljed čega su bili skloni pasivnosti i naši simpatizeri, kao i stari borci iz brigade", kako je zapisao Štab Brigade, pogotovo što joj se priključio veliki broj bolesnih i ranjenih iz drugih jedinica i zbog toga "više ličila na neki ešalon nego na borbenu jedinicu", kresnula je iznenada, neočekivano, borbena snaga i malaksalih, onih s otečenim stopalima: tražila se četa dobrovoljaca za specijalni zadatak, i ona se začas postrojila.

Dobrovoljci su bili iz Petog bataljona. Njih četrdeset i nekoliko sa političkim komesarom brigade Čedom Kaporom i komandantom bataljona Danilom Komnenovićem zaputilo se na vrtoglav, iscrpljujući marš od četrdeset kilometara sa Gvoznog polja do sela Oblja, gdje se bio razmjestio veći dio četničkog štaba za istočnu Bosnu i Hercegovinu, prvi saradnici vojvode i komandanta Petra Baćovića.

Nisu svi smogli snage da stignu do zaseoka Piskavice, nedaleko od Uloga, a onima koji su u prvo svitanje opkolili pojatu u kojoj je, bez straže, spavalo 13 četnika, bilo je dovoljno nekoliko mitraljeskih rafala da se akcija okonča. Poginuo je jedan četnik, a iz pojate su izašla

* D.K. Miletić, iz rukopisa koji je poslao autoru knjige.

dvanaestorica.

Stali su jedan pored drugog: major Jovan Pantić, zamjenik vojvode Baćovića, Milivoje Jojić, bivši sreski načelnik i četnički viši sudski savjetnik, Fehim Musakadić, komandant nekoliko muslimanskih vojnočetničkih bataljona i jedan od trojice prvih muslimanskih političkih prvaka koji su krajem 1942. organizovali Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju; Đuro Stanišić, narednik, vodnik i četnički "vrhovni blagajnik"; Boško Raguž, žandar i beogradski agent; dva bivša narednika iz Slovenije i stražari, a pored njih i dva domobrana sa ruksacima prepunim peškirima i kolutovima konca koje su zamjenjivali za hranu tražeći od Sarajeva do Uloga partizane, kako su rekli, a nabasali na četnike.

"Otkud vam ove funte?" pitao je Čedo Kapor majora Pantića kada su u pojati nađene 484 zlatne funte sterlinga (jedna funta-oko 19,000 kuna, kako se u to vrijeme procjenjivalo, a Štab Brigade izvijestio Vrhovni štab 9. avgusta 1943, zatim 13,190 dinara, 93,645 lira (jedna lira - 7,50 kuna) i 311,350 kuna. Pantić je odgovorio da su te pare dobili od Engleza da bi platili mjesečnu ratu Mihailovićevoj "vojsci u otadžbini", prešutavši otkud u blagajničkoj arhivi priznanice na milionske svote koje su primali od Italijana i davali svojim starješinama.*

Nakon što se izvukao iz zarobljeništva u Kalinoviku, poslije smrti Fehima Musakadića (strijeljan)**, dr Ismet

---

* Čedo Kapor, španski borac, živi u Sarajevu; Danilo Komnenović, general-potpukovnik u penziji, u Beogradu.

** Fehim Musakadić je zarobljen 19. juna 1943. i istoga dana strijeljan. Pored izvještaja 10. hercegovačke brigade, o tome piše i Uglješa Danilović ("Sjećanja...", knj. 3, str. 346-347). Politički komesar 5. bataljona 10. hercegovačke brigade Živko Jošilo (penzioner u Beogradu), čiji su borci zarobili članove četničkog štaba, poznavao je Fehima Musakadića iz Sarajeva i pokušavao da s njim razgovara, da sazna kako se našao, dosta kasno, među četnicima, pa i pod pokroviteljstvom italijanskih jedinica, kakva su njegova objašnjenja o formiranju Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Bilo šta što bi, možda, doprinijelo njegovoj odbrani. "Međutim, otćutao je sva moja pitanja, čak ne izgovorivši ni svoje ime ni prezime. Tako je ćuteći, rekoše, dočekao i svoje posljednje trenutke", sjeća se Živko Jošilo. Danilo Komnenović, opet, pamti i to da je u drugoj polovini 1943. godine jedna muslimanska milicijska jedinica u sjevernoj Hercegovini nosila ime strijeljanog Fehima Musakadića, što ja kao autor ove knjige nisam mogao potvrdti nijednim dokumentom ili sjećanjem učesnika u ratnim događajima.

Popovac se povukao ka jugu u Dubrovnik, neodlučan i zbunjen događajima u koje je neočekivano upao.

U "dnevnom izvješću" zapovjednika Oružničkog krilnog zapovjedništva u Dubrovniku, nadsatnik Zvonimir Soporčić zapisao je da je "21. kolovoza 1943. u 13,30 sati na mjestu Krušćica kod sela Duži kotar Trebinje (6,5 km od Trebinja) u jugozapadnom pravcu, na cesti Trebinje - Duži - Dubrovnik 5-6 naoružanih ljudi zaustavilo samovoz Danila Trklje iz Bileća, nastanjenog u Dubrovniku, koji su išli prema Dubrovniku, u kojem se nalazio dr Ismet Popovac, vođa muslimanske četničke organizacije, Mile Milutinović i Mile Šantić, trgovci iz Mostara", da su ih "napadači legitimisali i pri legitimisanju dr Popovac je rekao da je on 'dr Ismet Popovac, Srbin, musliman, vođa muslimanskih četnika, našto mu je jedan od napadača rekao: "Ti si srpski ustaša, tebe i tražimo, bacaj što imaš'", da bi zatim "napadači Popovcu digli sve što je imao, poveli ga 20-30 metara udaljeno od samovoza i iz puške ubili".

Nadsatnik Šporčić je izvijestio i to da su "napadači bili mladi ljudi obučeni u građanska odijela", da je "mrtvo tielo dr Popovca prenešeno u Trebinje i sahranjeno na muslimanskom groblju u Gorici (jedan kilometar istočno od Trebinja), da je "na sprovodu bilo oko 50 bivših četnika i 20 ostalih građana, sa kojim se je na groblju prigodnim govorom oprostio bivši sudija Tošo Perović, koji je istakao da dr Popovac "neće nikada biti zaboravljen i ostaće zabilježen u povijesti'..."*

Iako su se bataljoni hercegovačke muslimanske vojnočetničke organizacije potpuno rasuli i njihova četiri vojna i politička prvaka i organizatora poginula, ipak se tada nije okončala Muslimanska nacionalna vojna organizacija. Njene nove stranice ispisane su na drugim stranama i sa drugim ljudima na prostranom jugoslovenskom prekopanom ratištu.

Tog ljeta 1943. i partizanska vojska se poslije bitke

* VII, FNDH, k. 192, f. 12, d. 40.

na Neretvi i Sutjesci s teškim ožiljcima kretala na svoja stara ratišta na bosanskohercegovačkim stranama. Mostarski partizanski bataljon (Treći bataljon 10. hercegovačke NOV brigade, koja je prorjeđena krenula u istočnu i južnu Hercegovinu) grabio je, nakon juriša na Tjentištu 13. juna, ka Boračkom jezeru i Veležu planini, bliže Mostaru, ali ne zadugo: najbrojniju grupu Mostaraca gatački četnici vojvode Milorada Popovića iznenada su opkolili i razoružali u uvali na Čemernu, iznad Gacka.

Četnici su u to vrijeme, zakratko, također bili u nevolji, jer su ih Nijemci u Hercegovini i Crnoj Gori razoružavali i pojedine grupe upućivali u logore bojeći se da četnici ne ojačaju i, koliko sutra, ne pruže neposrednu pomoć savezničkim armijama na Balkanu, pa otuda i suzdržanost prema partizanima i njihov bijeg ka Mostaru.

Tako su borci desetkovanog bataljona, uglavnom bez oružja, u mostarskim mahalama liječili rane i čekali bolje dane, izbjegavši i raciju i okupljanje među žicama hiljadu i po građana.

Uskoro su se ponovo oglasili na Boračkom jezeru.*

---

* Dok su borci sa Sutjeske bili u gradu, potpuno je razbijen tek formirani Omladinski bataljon južno od Mostara, poginulo je dvadeset i više omladinaca, drugi su zarobljeni i dovedeni u Mostar.

Tog jutra se iza bodljikave žice zatekla i jedina žena-partizanka Raca Ivanišević, borac sa Sutjeske. Bila je u dugačkoj bijeloj spavačici, visoka, sa opuštenom bujnom kosom. Iza nje su išla tri njemačka oficira. Imala je svega dvadeset i dvije godine.

Hiljadu očiju je bilo uprto u radnicu sa Bjelušina, koja je poznavala rijetke dovedene partizane, mnoge ilegalne radnike u gradu.

Išla je duž polukruga hiljadu i po građana podignute glave, korak po korak, dok su joj se niz lice - ljudi su to vidjeli - kotrljale suze. Kao da nikog nije vidjela i kao da nikog više nije čula.

I nikog nije izdvojila u sredinu polukruga. Odjeknuli su šamari, djevojka se izgubila u udarcima feldžandara, a onda je okrvavljena lica, ponovo krenula duž stroja, i ponovo nije nikog izdvojila.

Talas tihog ushićenja je prostrujao redovima uhapšenih.

Poslije dva dana na Mostarskom blatu je strijeljano četrdeset Mostaraca. Među njima je bila i Raca Ivanišević.

(M. Seferović, "Partizanski kolopleti" str. 66-67, Narodna armija, Beograd 1964.)

Faksimili dokumenata (fotografija)

Karta "buduće federativne Jugoslavije" koja je objavljena u glasilu Hrvatskog ustaškog pokreta "Hrvatski narod" 23. januara 1943. sa legendom: "Ova karta je napravljena prema izvorniku nađenom kod četničkih odmetnika Draže Mihailovića. Izvornik je u ćirilici i objavljen je u 'Spremnosti', a mi ovdje objavljujemo crtež s tekstovima u latinici napravljenom prema izvorniku".

Uz kartu je objavljen i članak sa naslovom "Nova osnova Velike Srbije"!

NOVA OSNOVA VELIKE SRBIJE!

Velikosrbska mahnitanja ne prestaju ni danas dajući nove »osnove« čije bi ostvarenje značilo trajan sukob sa svim narodima Srednje Europe

LIST »SPREMNOST« JE OBJAVIO NOVE DOKUMENTE O POLITIČKIM CILJEVIMA I TEŽNJAMA »JUGOSLAVENSKE VLADE« U LONDONU

HRVATSKI NARODI

GLASILO HRVATSKOG USTAŠKOG POKRETA

ZAGREB, SUBOTA 23. SIEČNJA 1943.

ČIJENA 4 KUNE

ŽIVO ZDANJE

Zagreb, 22. siečnja.

Novi broj »Spremnosti« objavljuje pod naslovom »Nova osnova velike Srbije« i s podnaslovom »Otkriveni novi dokumenti o političkim ciljevima i težnjama t. zv. jugoslavenske vlade u Londonu« članak pročelnika Novinskog ureda I. Bogdan. Uz članak je objavljen značajan dokumenat, a to je karta budu[će] Jugoslavije, zapravo velike Srbije, kako ju zamišlja predstavnik »jugoslavenske vlade« u Londonu.

Pisac članka se najprije bavi razprama medju »udruženim narodima« o budućem uredjenju svieta, te upozorava, da je u vrtlog tih polemika zahvaćen i prostor, koji u najvećoj mjeri zanima nas Hrvate, te iznosi pozadinu i doseg nedavne krize jugoslavenske vlade« u Londonu krajem 1942.

Upozoravajući na djelatnost Draže Mihajlovića pisac članka najprije utvrdjuje njegov odnos prema vladi u Londonu, te kaže:

»Ono što radi taj »ministar vojni« londonske nazovi vlade [...] je i te kako značajno za provodjivanje političkih smjernica i težnja te »vlade«, u kojoj sjede gg. Krnjević i Šutej. Sa Dražom Mihajlović nije nikad osobno predstavnik te »vlade«. Njemu Petar Karad[...]ć i Slobodan Jovano[...] šaljedane poruke i od[...]a« u Londonu pak [...]sve hrvatskim vojnicima, da [...]ija Jukić »r[...]enskog mi[...]stova« pozivlje[...] radnju s Mihaj[...] četničkim četnicim[...]ma i Hrvata na njih[...]ti, što je očigledna neis[...]mo ne smijemo zaboravi[...]e te upute i pozivi šalju prv[...]o britanskoga državnog kru[...]ovala. K tome Mihajloviću kao predstavniku »jugoslavenskog naroda« i »srbskog odpora« šalju pozdrave i predstavnici an[...]loamerikanskih oružanih snaga u Africi.

Iz svega toga proizlazi, da se sve ono što radi Draža Mihajlović odobrava i podupire sa strane »vlade« u Londonu kao i sa strane njezinih engiezkih podržavaca.«

[...]znatne jedinice Hrvatska i Slovenija. Ta Velika Srbija imala bi se proširiti u prvom redu na štetu Hrvatske, koja bi skoro izčezla, ali i na štetu Madjarske, Albanije, Bugarske i Rumunjske. Sama pak »nova Jugoslavija« bi se za razliku od bivše Jugoslavije imala proširiti još na zapad i sjever na područje Posebno je zanimljivo da velikosrbi žele ostvariti čuveni »koridor« koji bi ih povezao s Česima. Ta proširenja bi — kako se vidi na priloženoj karti — išla u korist Slovenije. Po karti sudeći neznatni dio madjarskog područja imala bi dobiti i miniaturna Hrvatska Medjutim sudeći po različiti[...] tekstovima i to bi podr[...] imalo pripasti Srbima ta[...] bi koridor povezivao [...]vačku i Veliku Srbij[...] tome držimo, da je [...]netočno prikaza[...] nespretnog crta[...]

»O autentič[...] ne može bit[...] može post[...]nju sm[...] četnič[...] jugo[...] n[...]

[...]na [...]ajan [...]arte i [...]gi doku[...] [...]a ostalim [...]a zanimlji[...] »instrukcije« [...]e četničkih od[...]enske vojske Str[...] 370« upućenih za[...]ma četničkih odreda [...]Gori, a podpisanih po [...]a Draži Mihajloviću. U instrukcijama se govori o [...]diljevima naših odreda«. Ti ciljevi su pored ostaloga i ovi:

»1. Borba cjelokupnog naroda pod skiptrom Nj. V. Kralja Petra II.

2. Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke.

3. Borba za uključenje u nad državni život i svih još neoslobodjenih teritorija pod Italijanima, Nemcima kao i delove Bugarske i severne Albanije.

4. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina nenacionalnih elemenata.

5. Stvoriti neposredne [...] ničke granice izmedju S[...] Crne Gore kao i izm[...] bije i Slovenačke Sandžaka od m[...] življa te Bosne [...]jeva od hrvatsk[...] skog življa.«

U točkar[...] se o klar[...] i svih [...] nju [...] Srb[...] bi

[...]nog [...]je će [...]merom [...]a i inte[...] [...]urati Srbi[...]t i nad ostat[...]rvatske u okvi[...]goslavije«, stvar[...]rbije.

[...]vemu tome se Draža [...]ć i njegovi ministar[...]ege u Londonu opajaju [...]ada nevidjenim veliko[...]skim prohtjevima. To je do[...]uše stari politički program Srbije, ali u ovolikoj mjeri se srbski prohtjevi nikad još nisu bili izpoljili, tako da ih danas možemo nazvati velikosrbskim mahnitanjem.«

Iza toga pisac članka u »Spremnosti« upozorava, da ova karta Draže Mihajlovića nije nikakav njegov izum, jer je njoj predhodio čitav niz sličnih programa i pokušaja tamo od Ilije Garašinina, pa do pokušaja koji su poznati pod imenom amputacije iz godine 1928. Pisac svoj članak završava upozorenjem na okolnost, da ovoga puta velikosrbi ne nastupaju samo protiv Hrvata, nego i protiv svih naroda Jugoiztoka i skoro svih naroda srednje Europe, te zaključuje ovako:

»Ovo još jednom pokazuje, koliko je velikosrbstvo štetna pojava s mjedjunarodnog gledišta. Velikosrbsko mahnitanje se ne zaustavlja pred pomišlju, da bi ostvarenje velikosrbskih težnja značilo trajan sukob skoro sa svim narodima Srednje Europe i Jugoiztoka i da

[...]time velikosrbstvo nano[...] ogromne štete samom srbsko[...] narodu, koji je i u posljedn[...] [...]e godine radi velikosrbsk[...] [...]verijalizma morao doži[...] [...]hovite udarce, koje j[...] [...]m sebi pripremio.«

[...]me borba proti [...] koje borbe j[...] prošlosti snosi[...] [...]i hrvatski naro[...] [...]rvatska stvar. To je [...] gledajući, stvar skor[...] [...]aroda Srednje Europe [...]pskog Jugoiztoka Ali ak[...] stvar gledamo s višeg sta[...] [...]ovišta kulture i predaja za [...]jedničkih svim narodima za [...]padnjačkog kulturnog kruga tada ćemo doći do zaključka da borba Hrvata protiv ve[...]likosrbstva ima i viši europsk[...] značaj. To su uočili čak i mno[...]gi Englezi. Spomenut ćemo sa[...]mo englezkog publicistu Ro[...]berta Birkhilla (Douglas Lock[...]hadrdt), koji je proučavajuć[...] prilike Srednje Europe u svojo[...] knjizi »Seeds od War: A Poli[...]tical Study od Austria, Hun[...]gary, Czechoslovaka, Roumani[...]ano Yougoslavia« (Londo[...] 1922.) iznio kao granicu izmedj[...] Srba i Hrvata upravo današnj[...] istočnu granicu Nezavisne Dr[...]žave Hrvatske. Englezki pisa[...] je uočio, da je prisilni — kak[...] on kaže — brak sa Srbima i[...] god. 1918. bio messalianca, d[...] su Hrvati spoznali, da Hrvati [...]njihov surovi partner lišav[...] kulturne nadmoći »a to je — [...]doslovce kaže Birkhill — on[...] što se zove balkanizacia zapad[...]ne Europe«. On se pozivlje i n[...] Stjepana Radića, koji mu j[...] kazao, da u probitku Europ[...] Srbiju treba izolirati od Sred[...]njoeuropske zajednice«.

Čini se, da su Englezi na t[...] mišljenje, koje u posljednja dv[...] desetljeća nije bilo ni medj[...]njima osamljeno, zaboravili il[...] se radi svojih probitaka pre[...]tvaraju kao da su na to zabora[...]vili te velikosrbske težnje pro[...]tiv Hrvata usvajaju kao svoju [...]službenu politiku. Tome se [...]onaj tko pozna sustav englezke [...]politike neće čuditi, ali se mo[...]ramo čuditi, da na to mogu za[...]boraviti Hrvati, pa makar se [...]oni zvali Juraj Krnjević, Ju[...]raj Šutej, Ivan Šubašić i Ilija [...]Jukić«.

Major Zaharije Ostojić, komandant Istaknutog dela Vrhovne komande, pod šifrom 222 poslao je 1. januara 1943. radio depešu Draži Mihailoviću: "Muslimani Vam šalju pozdravni telegram. Još su kod mene, i pišu rezoluciju. Pored ovog prijateljstva, ja istovremeno radim detaljan plan za uništenje Turaka u čajničkom srezu. Ovo bi bila vrlo interesantna složena operacija i trajala bi četiri dana.

Takođe je poslao depešu Draži Mihailoviću 2. februara 1943. da su hrvatske novine donijele "u uvodnim člancima: Novu osnovu Velike Srbije, sa kartom koja se poklapa skoro sa onom gospodina Moljevića uz članak o homogenoj srpskoj državi", da je general Mihailović predstavnik "Velike srpske ideje koja potiče od Garašanina..."

Poglavnik NDH Ante Pavelić u fesu

U svrhu političkog pridobijanja Muslimana u Zagrebu je u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske otvorena džamija (koju je ranije namjeravao da podigne dr Vladko Maček). Tim povodom je 1943. godine objavljena brošura "Džamija u Zagrebu - u spomen otvaranja", u kojoj su citirana i kazivanja Ante Pavelića o Muslimanima izrečena u raznim prilikama:

•"Muslimani Hrvati nisu samo dio hrvatskog naroda; oni su jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda. Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska, središte i težište hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske.

• Dogodilo se, da su mi u razgovoru naši ljudi, a i stranci rekli: 'Gospodo, vi imate više unutrašnjih pitanja. Vi imate muslimansko pitanje. Država koja ima kolonije, imaju i muslimansko pitanje. U tim kolonijama ima i naroda muslimanske vjere, koji nisu ista krv i tiela sa narodom u materi zemlji. Muslimanska krv naših muslimana jeste hrvatska krv. Ona je hrvatske vjere, jer su na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi.

• Ne može vjera razdjeljivati ono, što je jedno te isto. Vjera jest izraz poštovanja prema Svevišnjem, Gospodaru svega živog i mrtvog, a mi njegovi stvorovi svi jednaki pred Njim, a kad smo iste krvi, onda smo jednaki među sobom.

• Na vas, na Hrvate muslimane, polažem ja, polaže Nezavisna Država Hrvatska veliku nadu, jer ste snažni, viteški, jer ste u prošlosti dovoljno pokazali svoju snagu i neslomljivost protiv svakoga, koji je htio ili pokušao posegnuti za vašim dubokim svetinjama.

- Ja sam prva slova naučio u mektebu, koja mi je pokazao starac hodža, pred kojim smo u prvom razredu na podu sjedili, tridesetak djece, svi muslimani osim mene!"

ОПЕРАТИВНИ ШТАБ
ЧЕТНИЧКО-МУСЛИМАНСКЕ КОМАНДЕ
ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ БЈЕЛИМИЋА

744

БРАЋО МУСЛИМАНИ БЈЕЛИМИЋКОГ КРАЈА,

Мисмо више пута покушавали да Вас окренемо на прави пут муслиманске слоге и братске сарадње са браћом Србима Православне вјере. Ми знамо да је већина муслимана тога краја за братску слогу и да већина муслимана живи под притиском малог броја аликоваца и Хрватских жандарма, који су својим поступцима опрнили све Вас. Позивајући Вас у редове наше организације, ми смо имали намјеру да Вас ослободимо од зла и опасности, која би и Вас и све околне муслимане могла сваки час снаћи.

Како ви са својим властитим снагама нисте успјели да се ослободите аликоваца који сметају да се покаже права народна воља и народно расположење, то је одлучено, пошто се такво стање више не може трпити да са војском од 5000 четника Православних и Муслимана заузмемо тај крај који спада у нашу зону и тамо успоставимо нашу власт, а то ће бити и власт свих поштених Бјелимићана. У колико не будете давали никаква отпора и одазовете се нашем братском позиву и ступите у нашу братску организацију, ми вам гарантујемо са својом часном ријечи да и учествовањем наше и ваше браће муслимана у овој операцији, да се неће никоме ништа догодити и да ће ваша имовина остати нетакнута и да ће се браћа православни четници повући из вашег краја, а да ће тамо остати муслиманска власт у којој ће те и ви учествовати.

Ми молимо становништво да остане мирно код својих кућа и непокушава бјежати, јер нема чега да се боји, а не може ни побјећи јер су сви пролази запосједнути.

Жандари муслимани нека не напуштају свога мјеста, јер ће опет бити задржани у служби и немају се чега бојати.

Ми недолазимо да вас убијамо и палимо, већ да вас ослободимо и сачувамо ваш крај од пропасти. Ми вам пружамо братску руку, прихватите је у вашем и братске слоге интересу.

КОМАНДА ОПЕРАТИВНИХ ШТАБОВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ВРХОВНА НАЦИОНАЛНА ВОЈНА ОБЛАСТ ШТАБ КАЛИНОВИК

Operativni štab četničko - muslimanske komande za oslobođenje Bjelimića" pokrenuo je početkom 1943. "5,000 četnika Pravoslavnih i Muslimana" da bi zauzeli taj kraj i uspostavili novu vlast.

CG-V-75

(1)

Ш Т А Б

Лимско-Санџачких четн.одреда
Стр.Пов.Број
13 фебруара 1943 године
Положај.

Br. Reg. 77/3
132

НАЧЕЛНИКУ ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ.

Акција у Пљевљанском,Чајничком и Фочанском срезу противу муслимана извршена је.

Операције су изведене тачно по наређењу и издатој заповести.Напад је почео у одређено време.Сви команданти и јединице извршиле су добивене задатке на опште задовољство.

Отпор непријатеља био је од почетка до краја слаб.Једини већи отпор био је на Требешком брду,који је трајао 4 часа,али и он је брзо савладан.

Наши одреди 7.овог месеца у току ноћи,већ су избили на р.Дрину,те су борбе закључно са тим даном биле у главном завршене,а затим је настало чишћење ослобођене територије.Сва муслиманска села у три поменута среза су потпуно спаљена тако,да ниједан њихов дом није остао читав.

Сва имовина је уништена сем стоке,жита и сена.Наређено је и предвиђено прикупљање људске и сточне хране у одређеним местима,за стварање магацина резервне хране и исхрану јединица,које су остале на терену ради чишћења и претресања терена и шумовитих предела,као и ради спровођења и учвршћавања организације на ослобођеној територији.

За време операција се приступило потпуном уништавању муслиманског живља без обзира на пол и године старости.

Жртве.-Наше укупне жртве су биле 22 мртва од којих 2 несретним случајем и 32 рањена.

Код муслимана око 1200 бораца и до 8.000 осталих жртава: жена,стараца и деце.

За време почетних операција,муслимани су се дали у бегство ка Метаљци,Чајничу и р.Дрини.На Метаљци је нашао склониште мали део становништва.У Чајничу се рачуна да има до 2.000 избеглица,а један део је успео да умакне преко Дрине пре него што су одређене јединице извршиле пресецање могућих одступних праваца на том сектору.Све остало становништво је уништено.

Обезбеђење и заштита прелаза преко Дрине и Лима.-Да би се спречио сваки повраћај муслимана са леве на десну обалу р.Дрине и са десне на леву обалу Лима,наредио сам овако поседање обале:

-од с.Дорића до ушћа Лима у Дрину једна чета Бишеградске бригаде;

-прелаз код Мођеђе:Заборачки батаљон;

-прелаз код Устипраче:Пренћански батаљон;

-прелаз код Устипраче до западне ивице с.Копачи,један батаљон Чајничке бригаде;и

-прелаз код Горажда батаљн Фочанске бригаде.

У селу Дубац постављен је један батаљон Милешевске бригаде,а у селу Бучје један батаљон Чајничке бригаде са задатком да као резерве притекну у помоћ у правцу где би муслимани евентуално покушали прелаз.

Поседање ослобођене територије.- За команданта зоне и свих јединица на истој до извршења организације одредио сам капетана I класе Лукачевића-Војина.

У селу Подблаће на реону од села Поникве смештен је један батаљон Прибојске бригаде,до села Трпиње(3)три батаљона Пљеваљске бригаде;и

БЛ 292 7-

"... Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Žrtve: Naše ukupne žrtve bile su 22 mrtva od kojih 2 nesretnim slučajem i 32 ranjena. Kod muslimana oko 1,200 boraca i do 8,000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece..." (Iz izvještaja Štaba Limsko-Sandžačkih četničkih odreda koji je poslat načelniku Štaba Vrhovne komande 13. februara 1943)

Major Zaharije Ostojić (lijevo), komandant Istaknutog dela Vrhovne komande, zamjenik Draže Mihailovića, koji je na Neretvi rukovodio četničkim jedinicama u borbi protiv NOVJ, i šef Britanske vojne misije pri štabu Draže Mihailovića, pukovnik Viljem Stenli Bejli (spustio se padobranom na planinu Sinjajevinu u Crnoj Gori 25. decembra 1942. i ostao do proljeća1944), u vrijeme tzv. četvrte ofanzive kod Gornjeg Lipova početkom 1943. godine.

U borbama protiv Operativne grupe VŠ NOV i POJ učestvovali su i naoružani pripadnici Muslimanske vojne organizacije, o kojoj je major Z. Ostojić saopštio svoje mišljenje Vrhovnoj komandi radiogramom 4. januara 1943: "Mislim da je cilj ove organizacije samo da sačuvaju muslimane i da što više izvuku od Vas sada i ubuduće, a za neko zalaganje i zajedničku borbu ne misle. Jedini pošteni ljudi su Musa i Pašić. Moraćemo se zadovoljiti samo razdvajanjem muslimana. Ako se uspe nešto više to će biti zasluga Muse i Pašića" (Fehim Musakadić je zarobljen i strijeljan od 10. hercegovačke NOU drigade 19. juna 1943, a Mustafa Pašić je ubijen u ustaškom koncentracionom logoru krajem 1943)

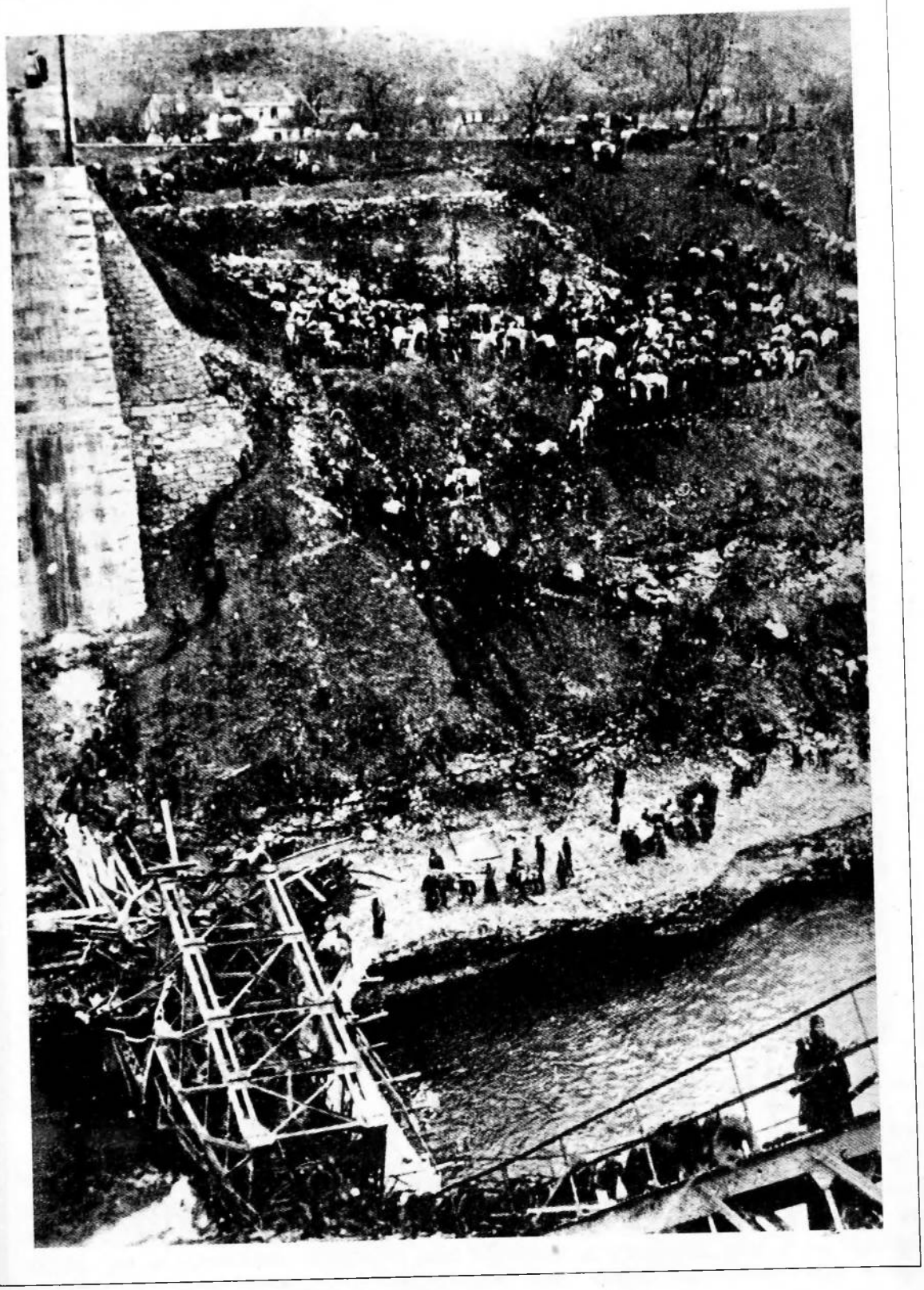

Ranjenici i jedinice NOVJ i POJ prelaze preko srušenog mosta na Neretvi u Jablanici marta 1943.

Feljton 'Muslimani pod kokardom' (odlomci iz III poglavlja rukopisa 'Vojska za jedno ljeto') objavljen od 3. do 21. februara 1992. u nezavisnom glasilu 'Borba' (kasnije 'Naša Borba', koju je velikosrpski režim ukinuo)

● KAKO se u toku drugog svetskog rata menjala taktika četnika prema muslimanima
● KAKO se — kao zrna kukuruza iz raspukle vreće — rasulo osam bataljona Muslimanske nacionalne vojne organizacije bliske Ravnogorskom pokretu

Muslimani pod kokardom

(10)

● KAKO se izgubio svaki trag Muslimanskoj i četničkoj brigadi
● KAKO su „Turci sedeli na tri stolice"
● KAKO se radala, borila i nestajala grupa muslimanskih „korpusa" Jugoslovenske vojske u otadžbini
● KAKO da se „u tom strašnom času pogledamo"

Piše: Mensur Seferović

Islam nije kriv za mržnju

Ni u jednom zakonodavstvu sveta nema presedana da se državnim zakonima utiče na ukus pojedinca šta će ko jesti, a šta ne. Ni u turako vreme hrišćanima nije zabranjeno da jedu svinjetinu — odgovorio je Mustafa Mulalić Živku Topaloviću koji je tražio da se Muslimanima u novoj državi zabrani apstiniranje od upotrebe svinjetine u ishrani

— Vi prijatelju — nastavio je **Mustafa Mulalić** na četničkom narodnom zboru u Požeškoj Kamenici krajem januara 1944. odgovarajući na pitanje o odgovornosti „bosanskih Turaka" za srpski poraz na Kosovu — imate sasvim pogrešnu predstavu o Kosovu. Bosanski muslimani — na njima želite da osvetite Kosovo — nisu uopšte bili uzrokom kosovske tragedije. Kad se kosovska bitka odigrala, bosansko-hercegovački muslimani nisu ni bili „Turci", tj. muslimani. Oni su tada bili bogumili. Ako ste skloni da verujete istini koju sadržavaju naše knjige, nisu ni došli sa Turcima. Naprotiv, može da je i moje pretke poslao bosanski kralj Tvrtko u pomoć knezu Lazaru i borili su se sa njim protiv Turaka. Tek posle pada Bosne 1436. godine, gotovo posle jednog čitavog veka, naši bogumilski preci primili su islam, jer se njihova verska kon-

„ARANŽMANI ZBOG MUNICIJE": Četnici i Nemci na Neretvi, 1943.

Ako vaš organizam podnosi, vi, gospodine Topaloviću, možete da u tome uživate bez imalo moje zavisti, a ako bi i vi iz zdravstvenih ili bilo kojih razloga tu upotrebu apstinirali time nimalo nećete biti slaviji pravoslavac, kao što ni ja nisam ništa slabiji Jugosloven što to ne jedem. Ako vi, na primer pušite, a ja ne pušim, otkud je vama to pravo da mene primoravate da i ja pušim!"

Gloženje pod čizmom

Živko Topalović je shvatio da u tim okolnostima iznošenje takvog problema nije cjelishodno, ali se odmah prihvatio „novog problema" — ukidanje činjata i naslijeđenih zvanja.

„Nećemo dozvoliti da u našoj zemlji vladaju dupli zakoni. Pored državnih za-

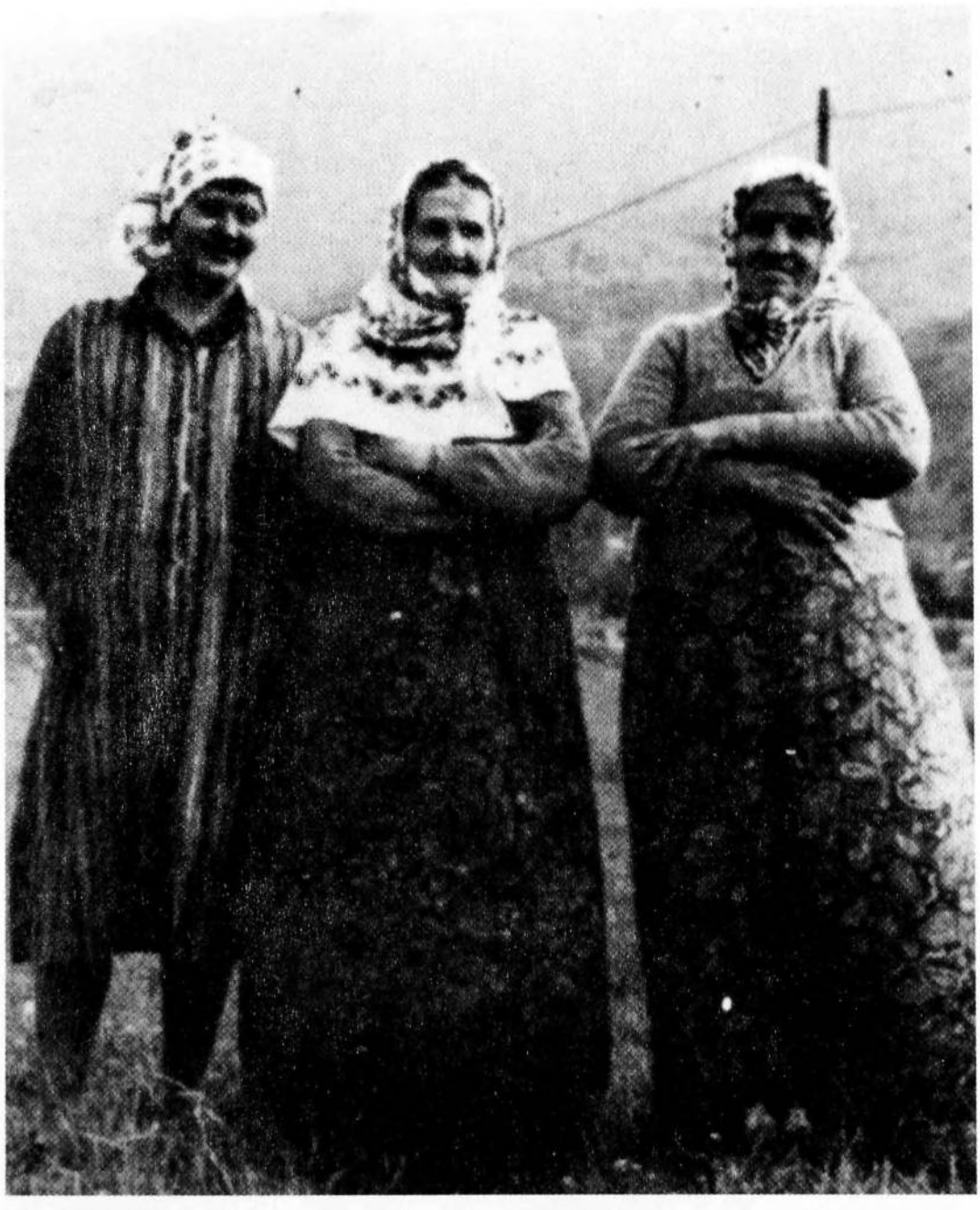

Mevla i njena majka Mevzuna Hadžavdić (u sredini), pokrštene kao Milena i Darinka Jovanović, i Šefika Zukanović, pokrštena kao Ljubica Petrović, na Tjentištu ljeta 1981 (snimila Selena Seferović), kojom prilikom se 80- godišnja Mevzuna prisjećala događaja iz februara 1943: "... Da nas ne bi satrli, pobili sve redom, po zajedničkom dogovoru naš ovdašnji pravoslavni pop Jovo Radović pokrstio nas je sa ostalima u Božurevom Dolu, iznad Pive, i tako nas spasio džehenema, noža, samo toliko da bacimo maglu u oči zlotvora četnika, koji su sve muslimansko čistili u pohodu tamo prema Neretvi protiv partizana. Znali smo da će to pogano ratno vrijeme otutnjati a mi ponovo slobodno disati..." (O sveštenicima antifašistima, popu Jovu Radoviću, fra Jozu Markušiću, kaluđeru Milunu Nikiću Mironu i hodži Muhamedu Beganoviću autor je objavio knjigu 'Krst i polumjesec u Božurevom Dolu', 1986. godine)

Zahid Havić, hodža iz Foče, muslimanski vjerski referent Prve proleterske divizije NOVJ i POJ (Poljice, početkom aprila 1943), koji je stekao i zvanje hafiza (pošto je napamet znao Kur'an). Uskoro je veoma iscrpljen svratio u kuću svog školskog druga u selu Filipoviću ne znajući da je pripadnik ustaške milicije. On ga je 'gostoljubivo' zadržao do dolaska njemačkih vojnika iz obližnje Ustikoline. Ubijen je u koncentracionom logoru Sajmište (Beograd)

Saveznici - Italijanski vojnici i četnici Draže Mihailovića, 1942.

Antikomunistička dobrovoljačka (pravoslavna) milicija (MVAC) sa oznakama na kapi "ardita"(tal. ardita, vojnik jurišnih odreda, naoružan bombom i kamom)

Konjički (Mostarski) partizanski bataljon na Boračkom jezeru aprila 1942. U bataljonu je do 25. maja 1944. kada je ušao u sastav 13. hercegovačke NOU brigade (poznate kao Mostarska), bilo ukupno 827 boraca od kojih je 445 poginulo, među kojima 270 Muslimana (Bošnjaka). Od 86 žena poginule su 43.

Treće poglavlje

RAVNOGORSKI "ĐENERAL ĐERĐELEZ"* BEZ VOJSKE 1944-1945

Kako ponovo okupiti Muslimane pročetničke orijentacije • Mustafa Mulalić na Ravnoj gori • "Preko 2,5 miliona narodnih manjina moraće napustiti našu zemlju" • Velika Srbija, velika Hrvatska i velika Jugoslavija • Izmijenjena četnička taktika prema Muslimanima • Muhamedbeg Preljubović, "đeneral Đerđelez", komandant "Muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini" • "Ravna gora - uskrsnuće nove Jugoslavije" • "Osvećenje" Kosova • Glasilo ravnogorskih Muslimana "Istok" ("Mašrik") • "Muslimani prišli crvenima definitivno" • "Sa predsjedničke stolice srušio se kao svijeća udaren srčanom kapljom" • Kralj Petar II: "Živela Narodnooslobodilačka vojska i junačka Crvena armija..." • Štabovi i komande bez vojnika • Vrijeme raspleta • Gorke spoznaje i rasuđivanja

U vrijeme kada vojvode Petar Baćović i Dobroslav Jevđević nisu imali nijednu naoružanu četu istomišljenika u muslimanskim sredinama, kada se osam bataljona "Muslimanske nacionalne vojne organizacije" uzduž lijeve obale Neretve rasulo kao zrna kukuruza iz raspukle vreće, četničke i partizanske jedinice na gladnom i bezvodnom

* Đerzelez Alija. 'Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini', sabrao Kosta Hörmann 1888-1889; priredila i predgovor napisala Đenana Buturović, II izdanje, str. 714, 'Svjetlost', Sarajevo 1990.

hercegovačkom kršu bile su "gotovo u ravnoteži", jer "ogromna većina stanovništva je bila u stavu iščekivanja ne priklanjajući se ni na jednu ni na drugu stranu".

U okolnostima malodušnosti i rastrojstva četničkih jedinica, koje ih je zahvatilo poslije vojnih poraza na Neretvi, komanda njemačke 7. SS-divizije "Prinz Eugen" i delegat četničke Vrhovne komande Dobroslav Jevđević sklopili su tog ljeta sporazum o zajedničkoj borbi protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske*, a Draža Mihailović je svojim klonulim i depresivnim komandama i pojedincima izložio procjenu da se, čak i u tim teškim prilikama, ravnogorskom nacionalnim pokretu ipak otvaraju perspektive vojne i političke pobjede. Sve češćim radio-depešama nastojao je da okuraži starješine i vojnike, da im ukaže na nova svjetska događanja kao snažan podsticaj ponovnog zbijanja svojih uzdrmanih redova, i na potrebu da još odlučnije krenu u obračun sa komunistima i njihovom partizanskom vojskom.

Istoga dana kada je primio vijesti o raspuštanju Kominterne (30. maja 1943) poslao je raspis svim komandantima o značaju tog svjetskog događaja. U šest tačaka naveo je kvalifikative o djelovanju Kominterne u svijetu, o tome da bi "u pogodnom času izveli svetsku revoluciju, zaveli diktaturu u svim zemljama". Zatim, da su se jugoslovenski komunisti "radovali - slomu Jugoslavije", da ih tih ratnih dana "vode Jozef Broz, zvani Tito, i Moša Pijade". Malo kasnije objavio je i letak "Srbima partizanima", da su "posle ove Staljinove odluke međunarodni komunizam i ideologija mrtvi", da "kao što je Kominterna bila smetnja Rusima za uspešno vodenje rata protiv neprijatelja, pa je morala da bude razjurena, tako su i vaši politički komesari najveća smetnja za uspešno vođenje naše srpske oslobodilačke borbe", kličući: "Tresnite što pre o zemlju političke komesare i komandante, jer što pre, to bolje po vas..." Ukoliko Srbi partizani to ne učine i ne pridruže se "svojoj srpskoj braći četnicima", upozoreni su, "istorija... će im ne samo udariti žig Brankovića, već žig

* Vojnoistorijski institut (VII), kut. 264, fas. 1, d. 14 (M-269)

izdajnika svoga srpskog naroda i srpstva", da će biti "u isto vreme i Juda i Efijalt, izdajice Boga i izdajice srpskog naroda". Narod će ih "pregaziti i osuditi".*

Delegat za Muslimane

Iako bez vojske i svojih političkih i vojnih prvaka, oglasio se tog ljeta i Glavni štab Muslimanske nacionalne vojne organizacije slanjem "Uputstva za rad i taktiku" svojim punomoćenicima, očekujući da će njegov glas stići i do širih muslimanskih sredina. Muslimani se podsjećaju da je njihova muslimanska organizacija sastavni dio Jugoslovenske vojske u otadžbini, da radi pod Vrhovnom komandom kralja i generala Draže, da je toj organizaciji "glavni cilj povezati sve muslimane neustaše i poštene snage, radi njihovoga upućivanja pravim i spasonosnim putem".

Istaknuto je i to da "mnogi katolici, a i njihovi popovi, svim silama nastoje da uvjere braću pravoslavne da su za sve zločine nad njima krivi samo Muslimani i niko više", da su se "od velike brige za Muslimane pojavila i neka pisma, koja stidljivo potpisuje nekakav 'mujezin'..." Na kraju saopštavaju: "Čuveni hrvatski pukovnik J., koji se pravi veliki prijatelj muslimana, a sada veliki propagator SS trupa u koje se zavode samo muslimani, dok katolike ostavljaju po strani, prije više od pola godine imao je sastanak sa nekim četničkim, glavarima i tada im je priznao da im je predao muslimanske krajeve i gradove Višegrad, Goražde, Čajniče, iako ih je mogao održati i braniti".**

Javio se i "delegat za muslimane pri Komandi Operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke". Delegat sugeriše da je "jedino grupisanje muslimana i

* Nikola Milovanović, Draža Mihailović, Centar za informisanje i publicitet, Zagreb 1985, str. 420-421.

** VII, Četnička arhiva (ČA), k. 226, f. 6, d. 6.

saradnja sa braćom pravoslavnim Srbima" pravi put kojim treba ići, da "svaki onaj pojedinac ili organizacija koja ima drugi cilj je na krivom putu, miriše separatizmom i vodi do propasti". Zato se i pozivaju sve muslimanske lokalne organizacije, koje nisu u vezi sa Muslimanskom nacionalnom vojnom organizacijom, da se "prilagode" gornjem principu, da stupe u vezu sa jedinicama "te organizacije radi zajedničke saradnje u primanju instrukcija".*

Među pedeset četnika koji su se bili okupili u selu Dramiševu (21 km sjeverno od Nevesinja) nalazio se i "Halil Čolakhodžić iz Presjeke, a pod vođstvom Novice Glogovca iz Dramiševa, koji su pozivali muslimane da sa njima stupe u saradnju". Ovom prilikom pročitana je naredba vojvode Petra Samardžića da se i Srbi i Muslimani odmah naoružaju, kao što su to učinili u šumi kod sela Kovačića, njih oko dvije stotine.**

Beogradsko muslimansko prosrpsko jezgro

U Srbiji istog ljeta, beogradski pravnik dr Đuro Đurović postavljen je za rukovodioca novinske agencije "Demokratska Jugoslavija", propagandnog centra Ravnogorskog pokreta i Štaba Vrhovne komande generala Mihailovića. General je izdao Đuroviću uputstva u četiri tačke. Njegova prva obaveza bila je da "poveže predstavnike nacionalnih muslimana, prvenstveno 'gajretovce', i da ih dovede u vezu i tesnu saradnju su predstavnicima nacionalnih muslimana koji aktivno rade u ravnogorskim organizacijama". Ta saradnja trebalo je da bude zasnovana na tome da "muslimani i manjine u povezanoj akciji", u okviru Ravnogorskog pokreta, "imaju sami da kažnjavaju svoje krivce i tako sami očišćeni, i borbom u našim redovi-

* VII, ČA, k. 226, f. 6, d. 7.
** VII, FNDH, k. 157, f. 10, d. 29.

ma, dokažu privrženost njegovom Veličanstvu Kralju Petru II i Jugoslaviji".

Pošto se sa Dražom Mihailovićem sastao u selu Brekovu, Đurović je u svom prvom štampanom letku "Neće biti kao što je bilo" na kraju napisao: "Na srpskoj zemlji živjeće samo Srbi, i niko drugi, jer smo videli i celom svetu dokazali da kod nas samo Srbin zna da živi i mre za svoju nacionalnu slobodu i državnu nezavisnost".*

U agenciji "Demokratska Jugoslavija", koja se tokom rata nalazila u ljubićkom srezu, radio je u njenom početku i Mustafa Mulalić, preko kojeg je dr Đurović uspostavio saradnju i sa dr Abdulahom Hodžićem - u težnji da beogradske i druge Muslimane priključi organizaciji Draže Mihailovića. Mulalić je predano radio u redakciji do kraja septembra 1943, kada je general poručio Đuroviću da u njegov štab pošalje Mulalića, "ako mu nije preko potreban". Mulalić se dva mjeseca kasnije našao u Štabu Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini.

Publicist između dva posljednja svjetska rata, Livnjak i Hercegovac, kao član Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) postao je poslanik gračanskog sreza 1935. godine. Od 1941, "s obzirom na svoje velikosrpsko raspoloženje", prebacio se u Beograd, gdje je do odlaska na teritoriju pod kontrolom četnika, tavorio kako je znao i mogao, pripadajući grupi beogradskih Muslimana istog političkog određenja. Na jednom skupu tog nevelikog beogradskog muslimanskog "ravnogorskog jezgra", kome su prisustvovaili imam Abdulah Hodžić, upravnik "gajretovog" studentskog doma u Beogradu Muhamed Ćemalović, profesor Beogradskog univerziteta dr Mehmed Begović i činovnik Saveza činovničkih nabavljačkih zadruga Ahmet Kemura. Mustafa Mulalić je izabran da u ime Muslimana ide na Ravnu goru, u komandu generala Mihailovića. Zaključeno je da je korisno biti u njegovoj blizini i uticati da četnički komandanti, poput Pavla Đurišića", vrše

* Dr Đurović je kasnije postao član Centralnog nacionalnog komiteta, a sredinom 1944. izabran je za sekretara. Osuđen 1945. na dvadeset godina robije, umro 1983. (N. Milovanović, Rasulo, str. 84-84)

masovno istrebljivanje muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, bilo gdje.*

Tako se nakon rasula hercegovačkih muslimanskih pročetničkih i antikomunističkih bataljona i gotovo nestanka sa ratne pozornice političkih i vojnih muslimanskih predstavnika u Ravnogorskom pokretu sa hercegovačkog podneblja, publicista i narodni poslanik Mustafa Mulalić priključio pokretu Draže Mihailovića. Na taj način nagovijestio je mogućnost da Ravnogorski pokret i dalje istrajava u namjeri da u borbi protiv svojih protivnika angažuje i Muslimane i Hrvate, domobrane i ostale snage koje bi im mogle poslužiti za ispunjenje svojih radikalnih ciljeva.**

Ratno nevrijeme je donosilo i nove neočekivane

---

* Avdo Humo u svojoj knjizi "Moja generacija" (str. 787-789, Svjetlost, Sarajevo, Vojnoistorijski izdavački zavod - Beograd, Prosveta, Beograd,1984. godina), objašnjavajući kako je u okupiranom Sarajevu u jesen 1942. razgovarao sa Uzeiragom Hadžihasanovićem, koji je ("u svoje vrijeme bio desna ruka Mehmeda Spahe, građanskog vođe Muslimana") pričao: "Poručio sam Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab da bi otupio četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Mi sada radimo na organizaciji i naoružavanju muslimanske milicije, i to će sa Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga naše politike... Možda ćete i vi partizani biti neki faktor kad se bude stvarala nova država, ali nikad glavni. Ja bih volio da budete nešto, jer biste pomogli nama Muslimanima da dobijemo što veća prava u državi ..."

U prvom nastavku feljtona "Muslimanski prvak u štabu Draže Mihailovića", koji je objavljen u "Oslobođenju" od 13. do 22. septembra 1990, publicist i novinar Džavid Husić piše: "O Mustafi Muliću se kod nas dosad šutjelo ili je pominjan kao krajnje negativna ličnost. I dok je bio živ, a doživio je duboku starost od 86. godina, niko se za njega i njegov slučaj nije interesovao: u sivilu i pristrasnosti partijske propagande, Mulalić je ostajao 'niko', bezvrijedan da se o njemu piše. Dotakao ga se književnik i akademik Derviš Sušić u svom polemičkom spisu 'Parergon' (Bilješke uz roman o Talu) 1980. godine. Sušić je pisao: 'U istorijski tragičnom, a personalno često tragikomičnom traganju nekih Muslimana za svojim nacionalnim identitetom u srpskoj ili hrvatskoj nacionalnosti, iz čaršijski politikantskih ili iskrenih pobuda, svejedno, Mustafa Mulalić predstavlja veoma ilustrativan primjer... Mustafa Mulalić ostao je dosljedan predstavnik onih koji su, umjesto Paveliću, služili Draži, odnosno kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu. Draža nije imao doglavnika ni poglavnika pobočnika, ali je imao Nacionalni komitet. Mustafa Mulalić bio je jedan od njegovih potpredsjednika...".

Mulalić je rođen u Livnu 1. januara 1898, a umro je u Sarajevu 28. decembra 1984.

(N.Milovanović, "Rasulo", 83-84,193)

** Dr Rasim Hurem, koncepcija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, Prilozi br. 4. Istorijske pretpostavke Republike BiH, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo 1968.

zaplete. Tako je Ministarstvo inostranih poslova Velike Britanije 7. decembra 1943. obavijestilo svog ambasadora u Vašingtonu "da Mihailović ne samo da nije ni od kakve vojne pomoći za saveznike već je postao izražena prepreka bilo kakvom obliku jugoslovenskog jedinstva","da je Mihailović toliko opsjednut opasnošću od komunizma da je otvoreno priznao da više voli da brani Nedića i Nemce nego da se podčini partizanima".*

Zapadno od Kopaonika - partizani, istočno - četnici

"Za građanski rat u zemlji nisam kriv ja već komunisti... Oni su u Crnoj Gori i Hercegovini pobili na najgrozniji način oko pet hiljada, ponavljam pet hiljada, ljudi i žena i čistih nacionalista", javio je depešom general Mihailović predsjedniku Jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu 1. juna 1943. braneći se od sve češćih prigovora saveznika da u zemlji ne vodi politiku u skladu sa ciljevima zemalja antifašističke koalicije, da se ne bori protiv njemačkih i italijanskih trupa, a zatim:

"Sa najvećim čuđenjem posmatram zahtev da idem ja lično u istočnu Srbiju... da sa odanim oficirima i vojnicima idem u izgnanstvo na Kopaonik... Mali je Kopaonik da primi i deset, ponavljam i deset hiljada boraca, gladnih, golih i bosih i bez municije, koji sada u Hercegovini brane svoje domove... Jugoslovenskoj vojsci se daje oblast ograničena na Istoku bugarskom granicom, na Sever do Dunava, na Zapad do velike Morave i Ibra, a na jug do Skoplja. Ostala oblast Jugoslavije ima da se poveri komunistima pod komandom obijača Josipa Broza zvanog Tito. Zahvaljujem na ovakvoj ponudi... Poručujem da moji borci i ja nismo priznali kapitulaciju koju nam neprijatelji nameću, a još manje da ćemo primiti kapitulaciju od

* ZB, III/3, str. 901

strane Saveznika... Izjavljujem da nam ne treba nikakva Savezničkа pomoć koja bi nam se davala pod uslovima ovakve vrste."*

Sukobi sa britanskom vladom i njenom vojnom komandom potekli su znatno ranije. Na to ukazuje i strogo povjerljivi izvještaj šefa Britanske vojne misije o govoru Draže Mihailovića 28. februara 1943, u kojem se tvrdi da su u kući "mesnog predsednika opštine. Mihailović i njegov štab, četnici i činovnici iz Kolašina, seljaci iz okolnih sela bili prisutni" kada je general Mihailović održao "jednu nezvaničnu, veoma ogorčenu tiradu protiv Britanaca i Amerikanaca i protiv saradnje sa saveznicima uopšte, da je tirada (kako piše u prvoj tački od više njih), "trajala skoro 30 minuta i da je tekla ovako":

"Srbi su sada potpuno bez prijatelja, opkoljeni unutarnjim i spoljnim neprijateljima, a sramno zanemareni od svojih tzv. saveznika. Radi svojih strategrijskih ciljeva Englezi guraju Srbe bez ikakve namere da im ukažu pomoć ni sada ni ubuduće. Englezi se bezosjećajno bore u Jugoslaviji do posljednjeg Srbina, a bez ikakve štete po sebe. Oni se trude da kupe srpsku krv po cenu neznatnih pošiljki oružja. U isto vreme oni pokušavaju da slabe Srbe i odvrate ih od njihove stravične borbe protiv unutrašnjih neprijatclja. On, M., neće nikada pristati na 'ovu sramnu trgovinu tipičnu za englesku tradicionalnu perfiju'. Sa oružjem koje je do sada primio od Britanaca, rekao je, ne bi mogao naoružati ni 200 ljudi. Britanska finansijska pomoć, kao i druge potpore su isto tako beznačajne".**

General nije mogao da se suzdrži u neodmjerenoj kritici nekih svojih najboljih saradnika, pa je tako i svog vojnog zamjenika u bici na Neretvi majora Zaharija Ostojića "teško uvredio i kao čoveka i kao oficira", kako je major odgovorio.***

Radio depeše prepune gorčine stizale su i u druge komande, poput depeše od 2. jula, kojom je gcneral

* ZB, III/3, str. 157.

Moja istraživanja ukazuju na to da je u Hercegovini do juna 1942. ubijeno i strijeljano oko 500 četnika i njihovih saradnika.

** ZB, XIV/2, str. 976, Dokument Velike Britanije

*** ZB, XIV/2, str. 161

Mihailović obavještavao komandante o obrazovanju nove jugoslovenske vlade u Londonu, da je on i dalje zadržao svoje staro mesto, da su "političke prilike naterale" kralja Petra II da prilagodi svoj posljednji govor, da "Rusija ucenjuje i Engleze, što bi bio udar".

Nešto određenije je javio komandantu Rasinskog korpusa: "Englezi često vode nezgodnu propagandu preko radija Londona. Zbijmo naše redove i budimo čvrsti. Njih se naš narod ni najmanje ne tiče, pa se tako i ponašaju. Za njih je ovo Afrika, a mi Crnci. Ja držim situaciju u našim rukama, a sva njihova podjarmljivanja su propala. Na vama je da me u tome potpomognete i sledite. Zapamtite, oni će pokušati da kupuju naše ljude i to je razdor u našim redovima, a da nas podčine sebi, a za svoje, a ne naše račune. Ovo poverljivo saopštite svim starešinama a isto i susedima..."*

A onda je usred ljeta, 7. avgusta, general napokon mogao da odahne i da "raspisom svima" saopšti kako je u junu i julu bio prinuđen da odlučno istupi i prema "saveznicima Englezima", da je njegova poruka "bila oštra, puna gorčine i prekora" i da je takav njegov stav bio neophodan i plodonosan, jer je dan ranije dobio "priznanje kako Britanske vlade tako i od Britanske Vrhovne komande sa obećanjem da će četničkim jedinicama "i dalje davati materijalnu i moralnu potporu na cjelokupnoj teritoriji" gdje njegove jedinice "budu u stanju da preduzimaju operacije protivu Osovine", sve, opet, "blagodareći komandantima i vojnicima koji su čvrsto stajali uz Vrhovnu komandu".**

---

* ZB, XIV/2, str. 171

** ZB, XIV/2, str. 187

- U svom prvom susretu sa Dražom Mihailovićem stekao sam pojam o njemu kao o Don Kihotu. To se moje mišljenje potvrdilo kada su ga napustili saveznici i pošto su ga karijeristi skrenuli sa njegove prvobitne linije. tad me je jako razočarao. 6. septembra 1943. nadali smo se da će nam se kralj spustiti da sa nama proslavi svoj rođendan. U tom cilju uredili smo u Brajevićima privremeni aerodrom. Kako kralj nije došao. Draža mi reče:

'Znaš, Mustafa, ja sam ti jugoslovenski Kemal!'

Po tim riječima prozrio sam da mu se počele vrzmati po glavi buba, da zbaci "Maloga" i da svu vlast prigrabi u svoje ruke. A "Mali" ga je u svojim pismima tako nježno oslovljavao: "Čika Dražo!"

Kako osvojiti "duše" Muslimana

Savezničke komande je trebalo uvjeriti da je srpski narod jedinstven i okupljen oko Jugoslovenske vojske u otadžbinu, da se u njenim redovima sve više bore i Muslimani, pa je radi toga Gorski štab br. 200 Komande JVO u avgustu poslao svim komandantima i ravnogorskim narodnim predstavnicima letak "Narodu istočne Bosne i Hercegovine", gdje se napominje da je "rat ušao u svoju završnu fazu" i da je "na pomolu pobeda" koja se dugo očekivala, a potom:

"...U istorijskim časovima koji dolaze narod i vojsku istočne Bosne i Hercegovine čeka vrlo važnu uloga. Naši krajevi su spona svih srpskih zemalja, naši prvi ciljevi su Sarajevo, Mostar i Dubrovnik. Oni će biti ostvareni bez mnogo žrtava i bez po muke samo onda... ako bude discipline".*

Moglo se očekivati da će šire uključivanje Muslimana u Ravnogorski pokret potrajati i dugo i teško, pogotovo što se uoči bitke na Neretvi i neposredno poslije njenog završetka začelo i rastočilo nekoliko bataljona Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Na to su ukazivali i događaji koji su potvrdili da na političko usmjerenje Muslimana, na njihove "duše", djeluje i uticaj Narodnooslobodilačkog pokreta. Zatim, ustaški, njemački i talijanski upliv, kao i starih i novih političkih stranaka, pa i onih "neutralnih" i "samostalnih", onih koji su se "u svojim šumama borili samo za sebe", nigdje i nikom ne prilazeći, iščekujući oko svojih ognjišta rasplete događanja i kraj rata.

Tada su u slivu Drine, na području Goražda, bili dijelovi Druge proleterske brigade NOVJ. Komandant četničke Goraždanske brigade potporučnik Mil. Vučković je 3. septembra obavijestio komandanta Drinskog korpusa o neuspjeloj mobilizaciji za četničke jedinice, da "nema(m)

* VII ČA (BiH-P-119)

sile u ruci da ih mobiliše(m)", da je "veliki broj naklonjen partizanima i sada kada su partizami u blizini neće ni da čuju za četnike", da su naprosto "cela čaršija u Goraždu i Srbi i muslimani partizani" i da "prenose paniku kroz sela o nekim velikim partizanskim snagama i o predaji grada partizanima, pa se i naši seljaci uplašili". Zatim o raspoloženju Muslimana:

"Što se tiče Turaka oni sede na tri stolice, jedni su za nas, drugi za partizane, a treći za ustaše; oni ni jednima definitivno ne prilaze već samo pokazuju izraze svojih simpatija. Sa njima protiv partizana ne može se za sada ništa učiniti kao i sa našima jer ih većina veruje u pobedu partizana zato što partizani stalno krstare po ovim krajevima".*

"Srpski nacionalni front"

Osobenost letka sa naslovom "Srpski nacionlni front", pronađen u Mostaru, vjerovatno je u tome što je "opšti srpski narodni blok" organizovan "sa svrhom da se u svim nacionalnim pitanjima današnjice i sutrašnjice zauzme jedno opšte srpsko gledište i da se ujedinjenim srpskim snagama to gledište obezbedi, sprovede do kraja, pri rešavanju državnih pitanja, koja se tiču srpskog naroda", da u taj front ulaze i Srbi izvan Srbije, naročito sve izbeglice, "tako da i prostorno ili teritorijalno samo jedno srpsko mišljenje i jedno srpsko pravo bude izgrađeno i ostvareno". Otuda i potreba da se "uspostavi neka vrsta primirja među svim partizanima, grupama, ili partijskim organizacijama, sve dok ne budu rešena i uređena nacionalna pitanja koja imaju životni značaj za srpski narod".

Okupljanje svih Srba zasnivalo bi se na tome što će poslije rata obnovljena Kraljevina Jugoslavija isključiti svako miješljenje stranih sila, "specijalno u pitanju odnosa

* ZB, XIV/2, d. 196, d. 199.

između Srba i Hrvata", pogotovo što su "Hrvati ne samo politički izdali svoju nacionalnu državu Jugoslaviju nego što zbog zločinstva na Srbima, moraju podnet odgovornost za to primernim i osetnim odmazdama odgovornih izvršilaca i podstrekača", pored kazni Srba i Slovenaca za koje se utvrdi da su učinili zločine."

Pored toga što će prva vlada u oslobođenoj zemlji imati zadatak da ukine Banovinu Hrvatsku, da "sa Slovencima Srbi žele da ostanu u državnoj zajednici", da "vladajući kralj sleduje primer kralja Petra I", šta i kako treba da rade vlada i skupština, kakve socijalne mere valja sprovoditi, program Srpskog nacionalnog fronta je predvidio i to da "sve srpske zemlje i svi Srbi imaju biti ujedinjeni u Srbiju; svi Hravati iz srpskih zemalja imaju iseliti u Hrvatsku" (tačka 5), a "kad srpski narod bude ujedinjen sa svim srpskim zemljama na svom narodnom teritoriju onda će slobodno izabrana srpska narodna skupština imati da odluči da li hrvatski narod zaslužuje da se primi u širu jugoslovensku državu, ili pak da se ostavi da sam stvara svoju posebnu državu, odnosno, "ako srpska skupština odluči svojom običnom većinom, da se zadrže Hrvati u zajednici državnoj, ona će izgraditi i utvrditi jednovremeno i uslove pod kojima se ima nastaviti državni život sa hrvatskim narodom..."*

Muslimani nisu pomenuti jer je njihova sudbina već bila određena koncepcijama "homogene (velike) Srbije" dr Stevana Moljevića, Dragiše Vasića i Draže Mihailovića, tj. beogradske grupe ravnogoraca.

---

* VII, FNDH, k. 157, f. 11, d. 4.

- Istoričar Mehmedalija Bojić o rukopisu"Vojska za jedno ljeto" (naslov bi radije naznačio "Muslimani i Ravnogorski pokret"), napisao je autoru, pored konkretnih sugestija, da se "kroz ovaj tekst - kako svojim sadržajem, tako i načinom obrade - po prvi put u jugoslovenskoj istoriografiji iz Drugog svjetskog rata govori o strategiji, političkoj i vojnoj, te o taktici uništavanja ali i pridobijanja Muslimana od strane Ravnogorskog pokreta D.M.", zatim da su, "premda su sva kazivanja odnose na zbivanja prije pedeset i neku godinu, zahvaljujući nacionalističkim strankama, partijama i pokretima, mislim na Srbiju, veoma aktuelna, jer se sve nacionalističke stranke zasnivaju uglavnom na Ravnogorskom pokretu, odnosno, 'Vojska za jedno ljeto' upečatljivo ukazuje na otvorene težnje, ambicije, aspiracije prema BiH, rekao bih sve do naših dana.

"Iseljavanje iz Srbije"

Ukazujući "kritičkim okom na greške koje se čine u četničkom nacionalnom pokretu i u borbenim jedinicama Gorski štab br.15", u tekstu pisanom 15. juna 1943. i naslovljenim "Četnicima intelektualcima" konstatuje da je "zaista došlo vreme kada naše intelektualne snage treba da upregnu sve svoje snage, ne štedeći se da bi nadoknadile izgubljeno vreme i u kraćem roku postigle željene rezultate".

Uputstva su saopštena u 13 tačaka. Počev od (1) da je "potrebno odmah u svakom selu obrazovati propagandnu intelektualnu trojku ukoliko ona već ne postoji" do (13) da "sve odluke moraju biti saobrazne stvarnoj situaciji, ako se želi imati pozitivnih rezultata", tj. da se ova situacija može dobiti samo preko dobre obavještajne službe. U tački pet se kaže:

"Mi tražimo čistu nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje i suviše, jer će preko 2,5 miliona narodnih manjina morati napustiti našu zemlju.

Ta zemlja će se svakako podeliti u prvom redu onima koji se danas zalažu za ostvarenje naše slobodne države. Komunisti ne žele čistu nacionalnu državu jer oni priznaju za ravnopravne i sve narodne manjine, samo neka su komunisti. Kad niko ne napusti zemlju odakle onda poboljšanje života seljaku. Svakako se iz komunističkih pobuda neće Arnauti odreći svoje zemlje u korist Srbima". U tački 6 nacionalna borba je dalje razrađena: "Naša borba ima za cilj, ne samo da ostvari mogućnost gole egzistencije života seljaka, već da mu pruži mogućnost uživanja u svim kulturnim tekovinama današnjice".

Četničkim intelektualnim trojkama je pored uputstva da "stalno obilaze kuće na selu, najbolje je to uveče", da redovno izdaju radio-vijesti i da "prate raspoloženje našega naroda prema našoj organizaciji", naloženo i to da prikupljaju podatke o "neprijateljima, muslimanima i našim izrodima - špijunima". Na kraju Gorski štab kaže da

očekuje da sve to što je napisano neće "ostati samo mrtvo slovo na hartiji".*

Bilo je to, zapravo, primjenjivanje opštih uputstava o budućoj homogenoj i velikoj srpskoj državi na lokalne seoske prilike, na uprošćena ali seljaku neposredna objašnjenja šta ga očekuje, šta će dobiti ako se aktivno uključi u posljednji obračun četničkih jedinicana njihovom borbenom maršu ka zapadnim stranama Jugoslavije. Sve ovo su već prve ratne godine koncipirali "prijatelji iz Beograda i drugi sa Ravne gore", dograđujući koncept naslovljen "Današnji položaj i uloga pojedinih srpskih oblasti u stvaranju homogene srpsice države" i uz priloženu kartu "Velika Srbija".

U legendi karte pod naznakom "Iseljavanje iz Srbije" (granice su zahvatile i dijelove nekih susjednih država; karta u prilogu knjige), izložen je broj pripadnika nacionalnih manjina i naroda koji će se iseliti - Hrvata 1,000,000, Nijemaca 500,000, Mađara 440,000, Rumuna 330,000, Slovaka 60,000, "Turaka" (Muslimana) 250,000, Italijana 5,000, Grka 80,000, Bugara 50,000, ukupno 2,675,000. Pod naznakom "Useljavanje u Srbiju" saopšten je broj Srba koji će se useliti u Srbiju - iz Hrvatske 300,000, iz susjednih država 450,000, iz kolonija 400,000 Lužičkih Srba 160,000, ukupno 1,310,000.

Predočen je i cjelokupan broj Srba, Hrvata i Slovenaca u svijetu, zatim iseljenih i useljenih u Jugoslaviju uz napomenu: "Otkup imanja zamenom ili na račun ratne štete. Iz Srbije sele se sve manjine do poslednjeg čoveka. Iz Hrvatske i Slovenije manjine koje nisu slove-načkog porekla do broja useljenih Hrvata i Slovenaca u njihove države.**

Dr Stevan Moljević je, takođe, zapisao:
"Što se tiče granica prema susedima, to će pitanje da se reši mirovnim ugovorom, iako bi i tu bilo najbolje stvoriti svršen čin pre nego pregovori i počnu; ali nam za to nedostaje vojnička snaga koja je ludo upropašćena".

---

* VII, ČA, k. 144, fus-nota 4, d. 32-1
** VII, ČA, k. 7, f. 2, d. 36

Na marginama tog pisma, pored podvučene rečenice, dopisano je: "Ako se reši pitanje komunista, a pomoć stigne na vreme, bilo bi snage i za ovo. Tim pravcem treba raditi".

U tom tekstu se govori da "preostale muslimane treba iseliti u Tursku", a na kraju je dopisano: "ili Albaniju".*

"Najveće zlo - velika Jugoslavija"

Iako je italijansko carstvo tog ljeta bilo neposredno pred opštom kapitulacijom, diplomate i vojnici su i dalje kovali svoje planove i snove. Tako je razgovor koji je komandant italijanske okupacione armije general Robotti vodio sa italijanskim ambasadorom u Zagrebu Luidi Petručijem o odnosima sa Nezavisnom Državom Hrvatskom, u Ronkiju 11. avgusta 1943, počeo ambasadorovom tvrdnjom "da mu se čini" kada je riječ o četnicima, "da još uvek postoji veza sa ovima, iako italijanski ministar inostranih poslova uverava da sa četnicima nema više sporazuma".

A što se "tiče represalija" da Talijane "otuđuju od Hrvata" sagovornici samo to konstatuju, a zatim se izlažu tri teze o budućoj Jugoslaviji "koju Englezi obećavaju kralju Petru": (100% antiitalijanska - imala bi u planu da se proširi do Udina), o stvaranju "jedne velike Srbije koja bi obuhvatala Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju, možda do Splita", a "takva situacija bi bila nešto povoljnija" za Italijane, kao i o "stvaranju jedne velike Hrvatske koja bi bila najmanje štetna" po Italiju, pa bi se stoga trebalo "dejstvovati sporazumno s Nemcima, a to izgleda izvodljivo", da "treba obrazovati novu vladu" i, što se tiče Dalmacije, "izvršiti ustupke sa naše strane".

* VII, ČA, k. 12, f. 1, d. 32/2

Prepričavajući dalji tok razgovora general Robotti navodi ambasadorove riječi "da će svi Hrvati biti protiv Italijana ukoliko Italijani ne uspiju da zadobiju bar malo simpatija vršeći ustupke (aludiram na Dalmaciju)", a zatim umjesto zaključka (ili upravo suprotno), general Robotti navodi "Primjedbe Obaveštajnog odeljenja" koje se ovdje navode u cjelini zbog lucidnog i izuzetno konciznog odmjeravanja stvarnih događaja o kojima su razgovarali.

"Eksel. Petruči posmatra situaciju sa zagrebačkim naočarima. Njemu je nepoznat zamršeni problem Srbi - Hrvati - Slovenci - muslimani i četnici. Jedna velika Hrvatska, naklonjena ili prijateljski raspoložena prema Italiji, nemoguća je (podvučeno u originalu, prim. M.S.). Hrvati su istorijski bili i jesu naši neprijatelji. Razlog: Jadransko more.

Naši interesi za ovo more su u čistoj suprotnosti i mi ne možemo u jednoj velikoj Hrvatskoj da oživimo i, još gore, da uspostavimo staru Austriju.

S druge strane, Hrvatska nikad nije bila sposobna da živi a da se na nekoga ne oslanja, a pošto se neće oslanjati na Italiju, znači, ukoliko bude veća utoliko će biti opasnija po nas.

Stoga bi bilo poželjno da se stvori takva Hrvatska koja bi, prema svojim prirodnim mogućnostima, bila mala.

Uspostavljenje Srbije može nam koristiti ako ta Srbija bude ograničena na svoje prirodne granice; jedna velika Srbija lansirala bi refren o Jadranskom moru, a tu se naši interesi sudaraju, kao što je rečeno za veliku Hrvatsku. Medjutim, najveće zlo predstavlja formiranje jedne velike Jugoslavije (po zamislima i planovima Londona). S njom ne samo da Jadransko pitanje ostaje i postaje opasnije, već se rađa i problem iredentizma u odnosu na Dalmaciju, Istru, Albaniju, Julijsku krajinu itd."

Tako piše general Robotti svom Generalštabu KOV o velikoj Srbiji, velikoj Hrvatskoj i velikoj Jugoslaviji 13. avgusta 1943.*

* ZB. XIII/3. d. 102.

Pet muslimanskih milicija oko Sarajeva

Treće ratno ljeto, mada je donijelo kapitulaciju Musolinijeve Italije i kraj rata se približavao kao životno izbavljenje, u većini bosansko-hercegovačkih područja među ljudima i u gradu i na selu bilo je sve burnije, neobičnije, nepredvidljivije.

O političkim previranjima među Muslimanima i Srbima u istočnoj Bosni svjedoči i štab Prve proleterske divizije NOVJ, pominjući da su "muslimani iz Žepe i okoline bili za sve vrijeme lojalni; pristupali su nam sa rezervom", da su se "muslimani iz okoline Rogatice većim dijelom sklanjali ispred nas", da je "srpski živalj većinom ostao kod svojih kuća i da je odziv u četnike slab, seljaci više simpatišu našu borbu, ali se bore protiv milicije kad im je ova postajala opasna."

U selima ispod Jahorine "muslimanski živalj većim dijelom bio je kod svojih kuća i lojalno se držao prema nama", da "oko same Jabuke je 500 milicionera" koji su "vršili zločine prema našim bolesnicima, ranjenicima i ostalim grupama", ubijajući ili predajući ih njemačkim jedinicama.

Na ispasištima Bjelašnice partizani su naišli na hercegovački "izdig većinom muslimana", pri čemu je karakteristično da svoju stoku nisu sklanjali i prijateljski su se ophodili prema jedinicama Prve divizije, mada je učinjen propust što je rekvizicija prema njima bila najoštrija, a dobrim dijelom i nepravedna.

"Već oko pruge, a naročito iza nje, na terenu je nastanjen izmješani muslimanski i hrvatski živalj", pisalo je dalje. "U ovim krajevima povlašćeni su Hrvati a ne muslimani. Pored ostalih i to je jedan od uzroka da su muslimani prema nama prijateljski raspoloženi. Oni nas iskreno pomažu i imali smo punu pomoć od muslimana u svakom pogledu. Iz ovih krajeva među muslimanima nema ustaša, a rijedak je slučaj da ih ima i u domobranima - u domo-

branima su uglavnom samo oni koji su se tamo već odavno zatekli; novim pozivima vojnih vlasti ne odazivaju se. I među katoličkim stanovništvom sve je više odbijanja da ne idu u domobrane".*

Kako su mnogi mladići izbjegavali da idu u ustaše i domobrane, "spasonosni obruč" nametnut je organizovanjem lokalnih milicijskih snaga koje su, svaka na svoj način, bilo ogranci raznih građanskih političkih istomišljenika, naročito iz muslimanskih gradskih sredina. Tako je u Sarajevu i njegovoj bližoj okolici formirano pet muslimanskih milicija: "Vratnička, sa oko 500 milicionera, u čijim redovima je imao uticaj NOP; Hrasnička, koja se branila od četnika, a i u noj je bilo našeg uticaja; Nahorevska, sa oko 100 milicionera, koja je bila uglavnom pod četničkim uplivom, gdje se četnički štab nalazio u bližoj okolini (u Nišićima); Jarčedolska, sa oko 200 milicionera, koja je donekle pripadala domobranstvu, i Kotoračka, sa 2.000 milicionera, koja je takođe bila pod uplivom domobranstva."

Događanja među muslimanskim milicijama donosili su i neočekivane zaplete, nagle promjene odnosa.

"Na traženje nekih muslimanskih političara u poznatom Memorandumu Hitleru da se osnuje Bosanska straža (legija) koja će braniti granice Bosne i njen prostor sa zavičajima i porodicama, Nijemci su odgovorili sa osnivanjem 13-SS-divizije 'Handžar'...", svjedoči Hasan Ljubunčić, saradnik antifašističkog fronta u Sarajevu. "Kada su vidjeli da ništa osobito nisu postigli osloncem na Muslimansku miliciju, u Sarajevu osnivaju odbor 'Narodnog spasa' koji će proučavati pitanje odbrane Muslimana i tražiti načina kako će se Muslimani najbolje zaštiti od četnika i drugih neprijatelja. Pala je tada nečija ideja da bi Muslimani trebali imati 'svoju šumu' kao i partizani, ako hoće da ostanu živi."

Na sastanku u Nahorevu sa četničkim oficirom Borotom "utvrđeno je da postoje uslovi i potreba zajedničke saradnje Srba i Muslimana". Samo koji dan kasnije sazna-

* ZB, IV/16, d. 25

lo se šta su četnički oficiri rekli domobranskom oficiru, Slovencu, kada je u Nahorevu pitao šta će biti sa Muslimanima, jer su i oni Sloveni. Odgovorili su da je "s muslimanima svršeno: Sto puta da su Sloveni, nećemo dušmana za kućnim vratima."*

Dva hafiz-Pandžina proglasa

"U ove zadnje dvije godine preživljavamo najstrašnije dane svoga dugovjekog obstanka u ovoj svojoj lijepoj domovini Bosni", obraćao se "braći Muslimanima" hafiz Muhamed Pandža, član Uleme Medžlisa, kako se potpisao na letku upućenom Muslimanima krajem oktobra 1943. u ime "muslimanskog oslobodilačkog pokreta".

Muslimanski vjerski i politički građanski prvak iz Sarajeva ukazivao je na to da je "ustaška zločinačka neman" po Bosni razvila "zločinački barjak hrvatskog narodnog šovinizma", kako bi Bosni "u kojoj stanuje jedna petina Hrvata", dala "hrvatski pečat", da su ustaše "kukavički pod muslimanskim imenima i u muslimanskoj nošnji ubijali nevine Srbe i bacali ih u jame", a "našao se je i opaki izrod Bošnjak, njihov najamnik koji se dao upregnuti u ustaško zločinačko kolo", kako je "djelovanjem ustaškog i četničkog banditizma poklano i poubijano 150,000 Bošnjaka muslimana" pored nastradalih u ustaškim koncentracionim logorima, da je "250,000 naše braće ostalo bez krova, izloženo najvećoj nevolji i nečuvenom stradanju", da bi na kraju zalažući se za "zajednički međuvjerski mir i međuvjersku slogu", oglasio svoju poruku:

"Muslimani! Strahovita stradanja ne smiju nas obezglaviti. Svi koji ste u redovima domobranstva i drugih oružanih sastava svrstajte se u redove Muslimanskog oslo-

* Hasan Ljubunčić, Dani nevolja i previranja, str. 614-617, Sarajevo u revoluciji, knj. 3, Istorijski arhiv Sarajeva 1979. godine

bodilačkog pokreta i borite se za dobro svoje napaćene zajednice i domovine. U svim mjestima zajednički se borimo, osnivajte kotarske narodne odbore i preuzmite vlast čvrstou ruke da bi održali red i narodu pružili punu životnu sigurnost. S vjerom u Boga i njegovu pomoć hrabro i neustrašivo u borbu za svoje životno održanje".

Kada je proglas "odbjeglog Muhameda Pandže" stigao u ruke velikog župana Velike Župe Vrhbosne,* pisac proglasa je već bio u Štabu Druge krajiške brigade 27. divizije NOVJ, jer je nekoliko dana ranije, 10. novembra, Četvrti bataljon brigade "zarobio muslimanskog vođu Muhameda Pandžu i bandita Čebu sa još pet milicionera", pored uhvaćenih sedam četnika sa njihovim naoružanjem. Obavještavajući o jakom diferenciranju unutar legionarskog tabora i pristupanju legionara u vojsku NOVJ, Štab Trećeg korpusa NOV je 23. novembra obavijestio Vrhovni štab:

"Muslimanska reakcija, koja se danas vezuje za Nijemce, a odvaja se od ustaša, nastoji svim silama da spriječi masovno pristupanje muslimana u redove NOV. U tom cilju pristupa organizaciji svoje vojske pod firmom 'Zeleni kadar'. Jedan od prvaka te reakcije - Pandža - uhvaćen je od naših jedinica na poslu okupljanja muslimana pod zelenim barjakom. Kao najuticajniji i najpopularniji te grupe, bio je poslat na teren. Na teritoriji I. Bosne tog "zelenog kadra" ima danas 400-500. Pandža je, odmah po dolasku kod nas bio spreman da da izjavu da pristupa narodnooslobodilačkom pokretu, da izda proglas za Muslimane u kojima bi ih pozvao da odmah pristupe u naše redove, jer je to, kako on danas kaže, jedini spas za njih. Spreman je da da izjavu u kojoj bi osudio svoje ranije postupke tj. svoje služenje Nijemcima, koje su, po njegovim riječima, muslimani skupo platili.

Po našem mišljenju, ne daje on danas takve izjave što se boji za svoj život, već što se uvjerio da Hitler gubi rat neminovno i skoro, da su pozicije reakcije u našoj zemlji kod svih naših naroda uzdrmane do te mjere, da im prijeti

* VII. FNDH, k. 154, f. 5, d. 13/15

konačni i brzo slom, da je NOV postala moćan i odlučujući faktor u našoj zemlji, a možda i zbog toga što će se u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta kao opštenarodnog pokreta riješiti i sva goruća pitanja muslimana..."*

Na saslušanju u Štabu 27. divizije hafiz Muhamed Pandža odgovorio je na trinaest pitanja. O njegovom odnosu prema stvaranju SS-divizije kao vojne formacije za borbu protiv NOVJ (6), odgovorio je:

"Kod osnivanja muslimanske SS-divizije prestavljeno nam je da će ta divizija biti samo kao čuvar reda i mira na području BiH i da sa toga područja neće odlaziti. Radi toga Muslimani su prihvatili ovakav način osnivanja ove divizije i vjerovali su da je ova divizija uistinu za održavanje reda i mira. Ja sam bio uvjeren, jer su mi data najveća obećanja od strane palestinskog Muftije El-Huseinija da će ova divizija svakako ostati u Bosni i Hercegovini, da će se tu formirati i izvježbati i da će joj biti zadatak da samo čuva Muslimane od onih koji budu Muslimane napadali. Tom prilikom je obećano da će se i milicije pojačati i da će se na taj način pružiti potpuna zaštita muslimanskom življu koje je stradalo od ustaša i četnika. Još je rečeno da će ta divizija omogućiti i isključenje Bosne i Hercegovine iz NDH i stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine koja bi se uključila u novi poredak Njemačke. Ja sam u prvo doba preporučivao da muslimanski svijet, naročito onaj koji je ostao bez ikakvih sredstava za život, stupi tamo, jer su obećane i dobre potpore za porodice, dok u hrvatskom domobranstvu ovih potpora nije bilo. Osim toga, ja lično sam nastojao da razbijem ustaške formacije i da se što više iz ustaša upiše ljudi u tu diviziju, kako bi se ustaško divljanje ograničilo ili omelo. Ja se sa ustaškim prestavnicima uopće nijesam slagao i nijesam htio da sarađujem, odnosno preporučujem Muslimanima upisivanje u ovu diviziju dok se ove ustaše nijesu odstranile."

Hafiz se zatim uvjeravao da je u SS diviziji, koja se tada nalazila u okolini Beča, "stvoreno takvo raspoloženje da, ako ona dođe, okupatoru neće poslužiti, nego će

* ZB, IV/19, d. 71

poslužiti narodu", kao i to da se "osobno... u svemu saglašava(m) sa svim odlukama Antifašističkog vijeća." Rekao je da se i sa travničkim podžupanom Muhamedom Suđukom sporazumio da se otisnu u šumu, kao i sa Hasanom Ljubunčićem, saradnikom NOP-a, da mu se omogući susret sa predstavnicima Vrhovnog štaba.

"Izvjesne primjedbe koje su pale u pogledu našeg separatističkog stava u borbi za autonomiju Bosne, ocjenjujem danas kao nepravedne jer smatram da je borba protiv okupatora moguća jedino u sastavu onih formacije koje dvije i po godine vode borbu protiv Nijemaca i svih onih koji su se stavili u njegovu službu", odgovarao je Pandža, ponudivši im da izda proglas Muslimanima da pristupe NOV.

Obraćajući se "braći muslimanima Kalesije, Prnjavora, Vukovija, Jeginova Luga i bratu Nešadu Topćiću", pored već rečenog u poruci muslimanima uoči njegovog odlaska u šumu, hafiz je poručio:

"Situacija je jasna. Okupator kamen smutnje ubacuje među sve nas. Hoće da uništi i Srbe i muslimane i Hrvate. Krajnje je vrijeme da se osvijestimo i da mu više ne dopustimo da se igra sa našom narodnom sudbinom. Vrijeme je da svi moramo ustati protiv narodnih neprijatelja: okupatora, ustaša i četnika. To su rušilački elementi, čije smo djelovanje kroz ove dvije i po godine dana na svojoj koži prebolno osjetili. Jedini koji su narod branili od četničkog i ustaškog klanja bili su, jesu i biće Narodnooslobodilačka vojska. Kad je muslimanski živalj strahovito krvavio pod četničkim kamama, jedini su partizani bili koji su narod sačuvali od potpunog uništenja... Ova se Narodno-oslobodilačka vojska bori za slobodu naše Bosne u moćnoj slobodnoj Jugoslaviji u kojoj će svi narodi imati jednako pravo da odlučuju u svojoj sudbini..." *

Hafiz je ostao među istočnobosanskim partizanima, da bi ubrzo u novoj, dramatičnoj zimskoj (6) neprijateljevoj ofanzivi, u vlastitoj muci, dospio u njemačko zarobljeništvo i u sarajevski zatvor.

---

* VII, ANOR, k. 1111, f. 4, d. 9

"...'Turci' me nazivaju 'Car Leko'..."

U težnji da oko sebe vidi što više Hrvata i Muslimana, general Draža Mihailović je nastojao da iskoristi svaki razdor i neslaganje među pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta, pa je i povodom vijesti da je Huska Miljković sa svojom muslimanskom vojskom u Cazinskoj krajini istupio iz partizanskih redova poslao depešu komandantima 1. i 2. korpusa u zapadnoj Bosni: "Musliman Huska Miljković je stari neprijatelj Nurije Pozderca. Dobro je sa njime uspostaviti što čvršću vezu i upotrebiti ga za borbu protiv komunisti, što bolje ih zavaditi. Ako u tome uspete tamo učiniće se veliko delo. Muslimanima obećati da se nikokve kolektivne odmazde neće vršiti, u budućoj državi njima je mesto uz Srbe. Kažite im da u Štabu Vrhovne komande sedi jedan musliman, bivši narodni poslanik i da smo obrazovali muslimanski akcioni komitet u Sarajevu i stvorili smo solidnu bazu za njihov budući položaj u zemlji, za njihovu punu versku i prosvetnu autonomiju. Dakle, sa muslimanom Huskom Miljkovićem hvatajte što čvršće veze.*

Kozlučka konferencija - kako bi se mogao označiti susret i dogovor predstavnika Muslimana opštine Kozluk - Safeta Imamovića, Nurije Hasanbegovića, Omerbega Osmanbegovića, Murata Latifovića i šesnaestorice drugih Muslimana sa komandantom Majevičkog četničkog korpusa kapetanom Stevom Damjanovićem Lekom i dvadesettrojicom njegovih saradnika.

Šest tačaka dnevnog reda formulisani su kao zaključci: (1) da se određeni putevi osiguraju zajedničkim četničkim i muslimanskim patrolama iz Kozlučke opštine. Da o nezakonju presuđuje "srpsko-muslimanski odbor na teritoriji gde se to desi"; (2) da se zajedničkom odbranom odupru "svakoj neprijateljskoj najezdi"; (3) da se isključuje bilo kakav napad, makar bio u pitanju i pojedinac, na

* Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. 1, d.131, Bgd. 1945

muslimanska ili srpska sela; (4) da vojnici Muslimani drže oružje kod svojih kuća a za njegov nestanak i zloupotrebu odgovaraće glavom", da "poštuju sve naredbe odbora te da na dati znak pomognu braću četnike"; da "muslimanska sela pored izdržavanja svoje vojske vrše sve moguće pomoći braći četnicima" i (6) da "šalju sve izveštaje o kretanju svih neprijatelja u opštini Kozluk".*

Pregovori sa muslimanskim političkim i vojnim predstavnicima u Semberiji i Majevici tekli su uporedo sa razgovorima koje je komandant Majevičkog korpusa vodio sa njemačkim komandama radi zajedničke borbe protiv jedinica NOV. Takođe je o dolasku jedne njemačke delegacije iz Tuzle obavijestio generala Mihailovića 25. decembra 1943, tražeći od njega odobrenje da postavi izvjesne zahtjeve, da mu Nijemci "odmah daju najmanje 100 automatskih oružja i 1,000 pušaka u cilju naoružanja jače pratnje pomoću koje bi sve četnike na pomenutoj teritoriji doveo u red i jedinstvenu komandu, te da bude prava vojska i sposobna u borbi protiv komunista". Nekoliko dana kasnije poslao je novu depešu:

"...Politikom uspeo sam da uvedem Turke u borbu protiv partizana rame uz rame sa našim četnicima. Turci me nazivaju 'Car Leko'. Niko ih ne može pomiriti sa partizanima."

"Car Leko" je obavijestio da "zeleni kadar" ima "svog vodu Nešada Topčića", koji se "odmetnuo od Hrvata i Nemaca" i da "zeleni kadar u zajednici sa četnicima vodi borbu protiv komunista i zaštićuju muslimanski živalj od komunističkih i muslimanskih bandi", predlažući da Mustafa Mulalić napiše Topčiću pismo, koje bi mu predao on, "Car Leko". I vojvoda Momčilo Đujić javio je da je povodom depeše Mustafe Mulalića i "uspostavljanja veze sa muslimanskim Hrvatima u Krajini (Bihać) poslao svoja dva delegata kako bi se s njima organizovali zajedničke akcije protiv komunista."**

Kada se sa trojicom saradnika vratio iz Sarajeva, "Car Leko" je održao nove razgovore sa muslimanima koji

* VII, ČA, k. 210, f. 1, d. 17/3
** ZB, XIV/3, d. 48, fus-nota 8.

su bili uz njega. "Putovao je kao sveštenik a ne kao vođa četnika", zadovoljan što je od Nijemaca dobio 100,000 metaka, 500 bombi i 2 automatska oružja, očekujući novu pošiljku.*

Sa četnicima je održavao kontakte i domobranski pukovnik Sulejman Filipović, koji je nakon oslobođenja Tuzle prišao NOP-u. General Mihailović je obavješten o tome da "Nemci hoće da obrazuju srpsko-muslimansku miliciju pod komandom Derviša Ćengića, bivšeg jugoslovenskog, ustaškog, domobranskog i sad njemačkog oficira u oblasti Trnovo - Kalinovik - Foča - Nevesinje... Gacko.**

Tako je nova ratna godina, treća zima donijela pojačana politička dogovaranja ranije nepomirljivih protivnika, a još više na pridobijanju "neutralnih" političkih prvaka ili u narodu uticajnih, vjerskih ili prosvjetnih, nekompromitovanih građana i posjednika. Tako je iz svog stalnog boravišta - u Štabu Vrhovne komande generala Mihailovića, Mustafa Mulalić uočio i bjeljinskog posjednika i narodnog poslanika, svog poznanika, Muhamedbega Preljubovićao.

Prepiska Muslimana ravnogoraca

"Treba malo reskirati, ali taj rizik nije tako velik, da bi se trebao bojati" pisao je "sa položaja" Mustafa Mulalić muslimanskom političkom prvaku Muhamedbegu Preljuboviću 3. decembra 1943, podsjećajući ga da "raspolaže sa toliko spretnosti da svoj rad sačuva u tajnosti", kako ga nove dužnosti "dodeljene od najviših faktora, neće mobilisati izvan zavičaja i porodice, mada ga očekuju velike obaveze. Trebalo je da majora Hadžiefendića, komandanta muslimanske milicije (legije) u tuzlanskoj oblasti, privoli da "potraži kontakt sa Jugoslovenskom

ZB, XIV/3, d. 67, depeša 881.
ZB, XIV/3, d. 74, depeša 1485.

vojskom i njenim komandantom Dražom Mihailovićem, da shvati da se Muslimani ne mogu "radovati crvenom poretku, jer se on ne slaže sa principima islama, već jedino Kraljevini Jugoslaviji, koja će biti - kako je već odlučeno - "federalistička i to na bazi triju plemenskih komponenti", da Muslimani "ne dolaze u obzir kao nacionalna skupina", ali da oni "sa svojim životnim prostorom pripadaju srpskoj federaciji", jer "za drugačiji ishod stvari nema ni indicija, niti ima argumenata" i da "s tim treba da se svi još sada pomire."

Pitajući svog prijatelja i svakoga ko "ume da politički misli: da li bi imalo smisla pomirenje sa Srbima, ili bi bolje pogodovalo islamskim interesima ako do kraja, do istrebljenja teramo s njima inat", Mustafa Mulalić se ispovijeda da je "kao musliman smatrao za svoju islamsku dužnost da se bori(m) za pobedu Ravnogorske misli među Srbima, jer ta misao pruža muslimanima jedino sigurnu garanciju za njihov siguran opstanak, za njihovo održanje i za njihov razvitak, pa je na tom putu imao i sreću da dođe u Vrhovnu komandu D. Mihailovića" i da sa tog "položaja djeluje(m) i priprema(m) srpsko javno mišljenje za bratsko pomirenje sa muslimanima".

Njegova aktivnost je već dotad, smatrao je, bila blagotvorna, pored ostalog zahvaljujući generalu Mihailoviću, koji mu je rekao da je "dosta besmislenog prolevanja krvi, za tuđ račun", jer "i kad bi hteli, jedan drugog ne možemo iz korena uništiti, ni muslimani Srbe, ni Srbi muslimane", da će se "jednog dana doći do duvara, pa će neko reći: dosta je više", pa otuda i generalovo naređenje da njegovi komandanti prema braći muslimanima obustave svako neprijateljstvo, i da svim silama nastoje približiti im se i pripraviti psihološki za naše potpuno bratsko pomirenje".

Podsjećajući Muhamedbega da je "nesreća što muslimani nemaju svog predstavnika u Londonu i Kairu a da hrvatski predstavnici brane interese svih Hrvata, kako zapravo i dalje "svu krivicu nastoje oboriti na muslimane, praveći nas istočnjačkim krvolocima i podmetajući nam herediterne sklonosti zločinima", Mulalić ističe da je

"nemoćan da se sam brani, ako me vlast više neće podupreti", odnosno, ako već Muslimani nemaju na strani svog sagovornika, onda su dužni da "bar u zemlji organizujemo akciju svoga spasavanja", kako ne bi ostali "na strani pobeđenih".

Ako bi se ostalo na strani pobijeđenih, onda bi za ustaške zločine, smatrao je Mulalić, Muslimani "platili ceo ceh, i svoju budućnost sasvim upropastili", pa "i u koliko ne bi bili sasvim uništeni, jedini izlaz bio bi nam selenje u Tursku".

Srbi od Muslimana nisu zahtijevali deklaracije da budu "cveće", "kičma" i "srčika", već žele samo sa njima "dostojanstven, ozbiljan, prijateljski i bratski odnos, kako se dostoji našem narodnom karakteru". Sve to valjalo je na neki način potvrditi i prisustvom Muslimana u Jugoslovensoj vojsci u otadžbini, pa je tako "kocka pala na majora Hadžiefendića", čije bi angažovanje bilo blagotvorno, a i za njega lično makar majorovo pristupanje generalu Mihailoviću bilo izvedeno "u tajnosti", kako bi se "izbegle sve represalije okupatora i ustaša protiv njegovog kraja".

Od majora se nije tražila "nikakva borbena aktivnost osim pripravnosti za dane momente", zapravo, tražila se "samo izjava vernosti Kralju Petru II i Jugoslaviji".

"Eto, dragi Muhamede, kako vidiš ni za tebe ni za g. majora nema preteške dužnosti", uvjeravao je Mulalić, obećavši da će za koji dan poslati proglas generala Mihailovića Muslimanima koji je "oborio teoriju o kolektivnoj odgovornosti muslimana za ratni zločin za koji se zalagao Ljotić i neki - krugovi bliski Nedićevom režimu", tj. "odgovornost je samo individualna i muslimanima biće dato pravo da sami uspostave svoj narodni sud koji će osuditi svoje ratne zločince. *

* VII, ČA, k. 226, f. 1, d. 7/1.

Kako i gdje "smjestiti" BiH

Početkom treće ratne zime pripremao se i Prvi ravnogorski kongres narodnih predstavnika, svakako i zbog snažnog odjeka Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, čije su odluke mogle odlučujuće da utiču ne samo na odvajanje potencijalnih saradnika i istomišljenika iz gradskih i seoskih muslimanskih i hrvatskih sredina, već i za dalekosežna opredjeljenja drugih naroda i nacionalnih manjina, podrazumijevajući i srpski narod širom Jugoslavije.

Sagledavajući život kojim je živio, događanja oko sebe, nedisciplinu i raspojasanost nekih komandanata, kao i to da je i u Srbiji, u krajevima kojim se kretao "svako selo bolesno i retko je koje a da nije dalo veći broj drugoj strani" i da "ti koji su davali drugoj strani sad su zluradi što kod nas nije sve u redu", da uz to "dolazi držanje i stav naših saveznika da unesu još veću pometnju i to na jednom nemirnom prostoru gde ne prođe dan bez sukoba i krvi", član Centralnog nacionalnog komiteta Dragiša Vasić na kraju svog pisma, upućenog "poštovanom i dragom gospodinu generalu" Draži Mihailovića 11. decembra 1943, piše:

"Ono što mi najviše pada to je: da posle svega što smo u poslednje vreme čuli i saznali od naših saveznika, ne vidim ni jednog jedinog pokreta sa naše strane. Ja sam pre nekoliko dana započeo da radim za Vas jedan svoj memorandum, svoj jedan pogled na naš položaj koji bi želeo da Vam što pre dostavim i koji ću Vam dostaviti čim se, ako Bog da, vratim na Rakovićev teren, da bi ga završio. Ja mislim da je krajnje vreme da se Centralni komitet pozove ovamo bez svakog izgovora da sa njim hitno pretresemo ovaj položaj. Mi moramo pozvati ljude iz naroda, održati kongres, pokazati celom svetu da smo izraz narodne volje, mi moramo nešto uraditi. Jer dokle ćemo da ćutimo i ne pokušavajući da odbijemo najgadnije i tendenciozne klevete o našem reakcionarstvu itd. Naše je ćutanje

uistinu neoprostivo, neizdržljivo i strašno. Ravna Gora koja odmah mora da izađe i naša muška reč na narodnom sastanku jeste ono što se mora hitno sprovesti. Ja sam uveren da ste o tome neprestano razmišljali i da nećemo dugo čekati na Vašu odluku od koje zavisimo. Zaista, poslednji je čas..."*

U novembarskim dogovaranjima političkog i vojnog rukovodstva narodnooslobodilačke borbe o položaju Bosne i Hercegovine u budućoj Jugoslaviji ispoljavana su i oprečna shvatanja, jednim dijelom i zbog istorijskih specifičnosti u razvoju pokrajine i njenih naroda.

Od ideje da BiH bude samo autonomna pokrajima i da se uključi u federalnu Srbiju ili Hrvatsku, odnosno da autonomna BiH bude neposredno povezana sa saveznim organima, došlo se do uvjerenja da se to odluči "na opšte zadovoljstvo svih samo na taj način, što će ga rješavati sam narod, a to pravo svaki narod stiče s puškom u ruci." Ukratko, BiH je trebalo da bude ravnopravna sa drugim republikama.

Takvo raspoloženje je bilo ispoljavano posebno na Prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a u Mrkonjić-Gradu 25. novembra 1943. (sada Dan državnosti BiH). Među mnogima govorio je i Josip Vidmar, predstavnik Osvobodilne fronte Slovenije. Smatrao je da je "Bosna pravi centar Jugoslavije koja će biti nezavisna, demokratska, federativna zemlja", da je "Bosna matica i centar politike koja se mora ostvariti u budućoj slobodnoj Jugoslaviji, da je to zemlja u kojoj žive narodi s tri vjere: katoličkom, muslimanskom i pravoslavnom", da je to "najkomplikovanija zemlja u Evropi, pa ako se u njoj stvori bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, njega neće biti teško ostvariti između

* VII, ČA, k. 12, f. 4, d. 21.

Nikola Milovanović bio je godinu i po u Centru veze pri Štabu generala Mihailovića, sve do poziva kralja Petra II u jesen 1944. da sve patriote u Jugoslaviji pristupe NOV. U 28 nastavku feljtona "Sukobi u Štabu generala Draže" ("Večernje novosti", 17. marta 1991) piše da mu je Vojin Andrić rekao: "Vasića kao književnika neobično cenim. Ali,po mom dubokom ubeđenju, on je kobna ličnost za naš pokret. Pune tri godine bio je Čičin prvi savetodavac i pomagač. Najuticajnija ličnost... Kao pravi umetnik, koji se povodi za osećanjima, on je bez jedne određene politike i to u najdelikatnijim državnim prilikama, Vasić je čas republikanac, čas monarhista, čas demokrata, čas totalitarac".

Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i čak Bugara".*

Ravnogorci takođe nisu gubili vrijeme. Novu 1944. godinu Draža Mihailović je obilježio i proglasom "Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa - Sandžaka", nagovještavajući pokret okupljanja svih jugoslovenskih naroda i drugih građana obnavljanjem Kraljevine Jugoslavije i razvojem novog demokratskog i federativnog društvenog ustrojstva posljeratne Jugoslavije. Na tim osnovama priprema se i prvi ravnogorski kongres u selu Ba podno Suvobora u Srbiji krajem januara 1944. godine.

Uvjeravajući Muslimane da su "iako od istog stabla, iako iste krvi, iako istog jezika, pa i običaja", i pravoslavni i muslimani "u međusobnoj borbi prolili više krvi i po zajedničkoj nam grudi zasejali više grobova nego dva najkrvavija neprijatelja", da je istina bilo "odmah od plemenitih pokušaja da se ta borba obustavi: memorandum banjalučkih muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Pavelićevoj vladi, još od avgustu 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, mostarskih, prijedorskih, tuzlanskih prvaka, ali da su svi ti pokušaji, na žalost, ostali glas vapujućeg", piše Draža Mihailović, načelnik Štaba Vrhovne komande Jugoslovenske vojske, ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, armijski đeneral, kako se potpisao u svojoj poruci "Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa - Sandžaka" 1. januara 1944 (koja je pod naslovom

* N. Babić i D. Otašević, Zavnobih i izgradnja b-h državnosti, str. 51-52, 62,63,67

U to ratno vrijeme dr Vojislav Krcmanović Đedo, predsjednik Zavnobiha, u svojim "Zabilješkama iz ratnih dana" - Institut za istoriju i "Oslobođenje", Sarajevo 1980, str. 58-59, piše:

"U svojoj skromnoj, toploj sobi razmišljam o prošlosti i budućnosti Bosne i Hercegovine. Smatralo se normalnim da Srbi koji žive na tom tlu teže Srbiji, Hrvati - Hrvatskoj. Na toj osnovi se, međutim, izrodio kobni šovinizam koji je u ovom ratu dotjerao do nečuvenih zločina, a sve to na korist zajedničkog neprijatelja. Zato je sudbinski značajna ova zajednička borba i protiv tog neprijatelja i protiv šovinista svih vrsta. Ko god je imao imalo mudrosti, dosad je morao uvidjeti da samo u našem zajedništvu leži zaloga naše budućnosti. Drugog puta nema niti ga može biti. Zašto?

Da se pripojimo jednoj ili drugoj strani? - Bio bi to akt nasilja, bar prema polovini naroda Bosne i Hercegovine.

Da se razgraničimo? - Kuda god bi se povukla granična linija, ona bi zasijecala u živo tkivo naroda. Taj potez bi bio najteži za naše Muslimane, jer su oni dosad sačinjavali jednu narodnu zajednicu i osjećali se kao zajednica".

"Poruka đenerala Draže Mihailovića muslimana širom Jugoslavije" kasnije štampana u 'Istoku', br.7, glasilu "jugoslovenskih muslimana u slobodnim jugoslovenskim planinama"). U svom daljem kazivanju da je "pod kraj treće godine rata počelo opšte trežnjenje", da je u Bosanskoj krajini i u srednjoj Bosni, naročito u Sarajevu i u Posavini kao i u Starom Rasu-Sandžaku," došlo do toplih i bratskih veza i saradnje muslimana i pravoslavnih Srba, kao i između delova Jugoslovanske vojske i muslimanskih odreda za zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja", a zatim:

"Primer za tu saradnju dala je Hercegovina, pod vođstvom Mustafe Pašića, rahmetli dr Ismeta Popovca, kao i Sarajevo sa herojem iz prošlih ratova, rahmetli Fehimom Musakadićem i Hamdijom Čengićem u istočnoj Bosni. Ali i sam narod, gde nije bilo vođa da ga izvedu no pravi put, tražio je put i sam za sebe, i našao ga je po svom zdravom razumu. Primeri pojedinih sela i opština gde su se seljaci pravoslavni i muslimani sami sporuzumevali za zajedničku odbranu svojih života, svojih porodica, svoje nejači i svojo imovine, ostaće potomstvu kao najlepši i kao trajan dokaz zdravih pogleda našeg seljačkog naroda i njegove uporne snage za samoodržanje. Ne sme se potcenjivati ni visoka uloga uleme, kao ni srednjeg staleža, trgovaca i zanatlija, na ovom teškom, ali po narod spasonosnom radu.

Putevi su utrveni, njima trebu samo da se nastavi, i ja sam u tome smislu dao naređenje svima svojim komandantima na teranu. Oni će vas pozvati, odazovite se, oni će vam svugde pružiti ruku pomirenja, prihvatite je, bez straha i ustezanja.

Što se tiče budućeg položaja muslimana u obnovljenoj državi za koji se mnogi pitate, vi svojom današnjom saradnjom sa jugoslovenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udarate temelj tome svom položaju..."*

Za kongres predstavaika Ravnogorskog pokreta, političkih stranaka, nacionalnih organizacija i ustanova i javnih radnika pripremljeno je sedam kraćih poglavlja. od kojih pet počinje imenom Draže Mihailovića: (1) da je Draža

* VII, ČA, k. 13, f. 1, d. 1/1.

na Ravnoj gori ispoljio "stav državnika i političara", (2) da je on tražio "uzroke našeg državnog i političkog rasula", (3) da Draža "samo na putevima demokratije vidi put slobodi svoga naroda", (4) da se general "obavezuje narodu da se staro ponoviti neće" i da je Draža Mihailović u avgustu 1941. godine obrazovao Centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije "u težnji da od sebe otkloni i svaku pomisao na kakvu diktaturu ističući svakom prilikom da su diktature donosile samo nesreću, kako narodima kojima su nametane, tako i njihovim nosiocima".

U odjeljku (6), koji govori o "radu u pojedinim pokrajinama na organizovanju naroda", sem ostalog je rečeno: "Niko tada nije mogao pomisliti ko se krije pod imenom Tita i koji su mu konačni ciljevi. Niko nije ni slutio da je to drugi Pavelić, a da su i jednom i drugom ciljevi isti - da u zemlji bude što manje Srba i da ih što manje ostane sposobnim i organizovanim za borbu kad dođe odlučni čas".

Objašnjeni su i osnovni pojmovi i sadržaji rada ravnogorskih narodnih odbora, organizacija žena, omladinskih štabova, kongresa omladine i njihove reorganizacije, da bi u posljednjem (7) poglavlju o propagandi i štampi, izmedu ostalog bilo istaknuto: "Prvi naš glas čuo se sa Ravne gore bio je list 'Sloboda ili smrt'. Zatim su se javljali mali listovi u pojedinim krajevima sve dok nije, u zimu prošle godine, stala da izlazi 'Ravna Gora'. Njeno izlaženje je bilo prekinuto, ali je, nedavno, opet nastavljeno. Pored nje javljaju se i drugi listovi koji izdaju pojedini korpusi ili grupe korpusa... U tom pogledu veliki je uspeh stvaranje Agencije 'Demokratska Jugoslavija' preko koje danas imamo direktnu vezu sa slobodnom štampom slobodne Amerike".*

Ideološka i politička usmjerenja Ravnogorskog pokreta objašnjavana su i dogradivana na Svetosavskom kongresu - velikom narodnom kongresu podno Ravne gore u selu Ba od 25. do 29. januara 1944. referatima i diskusijama delegata, gdje je u predsjedništvu bio i Mustafa Mulalić.

* VII, ČA, k. 16, f. 2, d. 40/1.

"Ne trebamo mi turskih advokata"

Poslije kratke apoteoze o slobodi generala Draže Mihailovića i kazivanja dr Dragiše Vasića, koji je "istakao nerealne programske ciljeve ravnogorske oslobodilačke borbe" nastojeći da kongresu "naturi nemoguće smjernice i da unose nespokajan duh skrećući od nekadašnjeg liberala do krajnjeg reakcionara", za govornicu je stao Mustafa Mulalić. Trebalo je na tom skupu 274 delegata otkriti njegovo pravo ime, jer je Mihailović predviđao da govori u ime Muslimana. Naposredno uoči kongresa komandant 1. korpusa Zvonko Vučković upozorio ga je da je bolje da ne govori, jer je "namirisao kakav će duh vladati među delegatima". Pošto nije otkrio uvjerljivije razloge, Mulalić se na njegovu preporuku nije osvrtao. Poslije mu je dr Stevan Moljević zatražio do to što namjerava do govori i napišc, i da mu dâ da pogleda. "Stevo, nisam ja jetim", odgovorio je uvrijeđeni Mulalić, koji je ipak upozoren da za govornicom bude "veoma kratak i da samo pozdravi kongres".

"Ja sam ljutito ušao u salu", pisao ja Mulalić. "Još na ulazu dočeka me Draža: 'Ti drugi govoriš.' U redu, ali mi preporučuju da uopšte ne govorim ili da samo kratko pozdravim delegate, odgovario sam. 'Dok sam ja tu, ti ćeš govoriti koliko budeš nalazio za potrebno! Treba da se čuje iskrena reč naših muslimana'. To je čuo dr Đurović, koji je zauzeo mjesto u prvim klupamu, pa mi dobaci: 'Samo raspali!'..."

Pošto je istakao značaj kongresa i pozvao delegate da porade u narodu da trezvenije rusuđuju o ratnim događajima i da ne nasjedaju neprijateljevoj propagandi, da ne idu za tim da se naruši sloga i jedinstvo, slabi pozadinska organizovanost, da "pred sobom narod ima samo nacionalne interese za koje se bori, a da politikantske račune ostave za kasnije kad se oslobodimo", Mulalić je skrenuo pažnju i na to "da neprijatalj najpre želi

do stvori jaz između pravoslavnih i muslimana podgrevajući mržnju koju je prošlost stvarala", da "ustaška propagnda nastoji da sve ustaške zločine svali na Muslimane, da bi se prema njima izazvalo naprijateljstvo i bratoubilačko krvoproliće", da "kad ustaše vrše zločine nad nezaštićenim srpskim življem oblače fesove na glave i dozivaju se: 'Udri Aso (Haso), udri Uso (Huso)'", da ustaše "muslimanima ne prebacuju ni Zrinjskog, ni Siget, ni dugotrajno ratovanje Turaka po Lici, Dalmaciji, Krbavi, Sloveniji itd., već muslimane nazivaju 'hrvatskim cvijećem', ali u odnosu muslimana i pravoslavnih nastoje da prodube kosovske uspomene".

Kada je govorio da se "nijedna konfesionalna skupina, međutim, ne može pohvaliti da u ovom ratu nije dala po kojeg zločinca, ali da su to "pojedinci i njihove zločine ne treba generalizovati, jer nije sirota majka kriva, što je rodila zločinca sina", da se "ni hrvatski narod nije identifikovao sa Antom Pavelićem i ustašama", da su i "muslimani, kao konfesionalna skupina, dokazali da se ne saglašavaju sa pogromima protiv Srba i Jevreja svojim rezolucijama, u kojima su se ujedno ogradili od svojih pojedinaca zločinaca koji su nosili muslimansko ime", tad su iz kongresne sale počele upadice:

- Ne trebamo mi ovde turskih advokata!

"Na to je Draža uzeo riječ i ljutito izjavio da sve ono što sam ja izgovorio, izgovorio sam po njegovoj želji, sa svim tim se saglasio i upozorio delegate na dužnost koju nameću nacionalni interesi, da svi nesporazumi koje je neprijatelj posijao čiste bratskom ljubavlju i slogom", piše Mulalić. "Rane prošlosti su zacijelile odavno i ne treba da se za volju naših neprijatelja ponovo potvrđuju. Jedina garancija za uspeh naše borbe i za naše oslobođenje može nam dati naše bratstvo i naša sloga".

Riječ generala Mihailovića smirila jc i ortodoksnije delegate, kongres je prešao na radni program. Centralni nacionalni komitet je proširen sa više novih članova i za njegovog predsjednika je izabran delegat Demokratske stranke Mihajlo Kujundžić, a za potpredsjednika Mustafa Mulalić.

Neko je, ipak, propustio da na vojnu paradu, održanu odmah nakon kongresa, pozove i Mulalića, ali to nije promaklo Mihailoviću, koji je Mulalića "posadio pored sebe" na u trbinu.

Kako je protekao kongres, o njegovom značaju i odlukama pisalo je je u broju 7, lista jugoslovenskih Muslimana u slobodnim Jugoslovenskim planinama "Istok" ("Mašrik"), koji je uređivao Mustafa Mulalić. Ipak se na tom skupu malo govorilo o Muslimanima i njihovom položaju u ratnom vremenu i budućoj Jugoslaviji.*

U Topalovićevom referatu (32 stranice brošure), Muslimani su pomenuti samo uz put, tek toliko da se zns šta se događalo ljeta 1941, da je nastalo masovno klanje Srba, u kome je protivu njih respaljivana ne samo mržnja katolika nego i nazadnih muslimana", da je "zlo povlačilo za sobom drugo zlo", kako je "istina da su ovi posebno srpski odredi na teror odgovarali terorom i svetili se katolicima i muslimanima za izvršene pokolje", da je "italijanski okupator, u svojoj težnji da potpuno zavlada jadranskom obalom i što dubljim njegovim zaleđem, sistematski izaziva sukobe između Srba i Hrvata i pomogao njihovo uzajamno uništavanje", da "strah od osvete Srba hvata i mnoge muslimane", da je "uništavanje Srba postalo sastavni deo komunističke revolucije", da je "ova organizacija veoma pogodovala hrvatskim i muslimanakim ustašama i njihovim protivsrpskim prijateljima", Ukratko, "oni su postali nov rezervoar iz koga su se regrutovali partizani pod komunističku zastavu".

* U svojim neobjavljenim sjećanjima M.Mulalić je na str. 202 zapisao: "Pored velike prekretnice u odnosima saveznika prema Draži Mihailoviću, otkazivanja njihove pomoći, i ukazivanja Titove perspektive, kongres u selu Ba imao je izvjesnog odjeka u Srbiji. Zato Ljotić i Nedić, sagledavajući kraj rata nastoje da se približe Draži Mihailoviću... Sastanak je zakazan u Brđanima za 17. maj... Sporazumiju se u tome da Dražini četnici više ne napadaju Nedićevu vlast, da Draža pošalje Nediću svog delegata, a da Nedić pomaže materijalno Dražin pokret, te da prestanu međusobnim napadanjem propagande".

- U vrijeme objavljivanja mog feljtona u "Borbi" - "Muslimani pod kokardom" (14 nastavaka, od 3-21. februara 1992), javio mi se telefonom iz Sarajeva Hajrudin Mulalić, advokat u penziji, sin Mustafe Mulalića, da bi mi saopštio da je feljton pisan dokumentarno i profesionalno i da, ovog puta prvi put poslije rata, želi da, ako treba, govori o ocu.

Kosovo: Turci, Srbi i Muslimani

Iz sela Ba krenuo je Štab Vrhovne komande sa nekoliko članova Centralnog nacionalnog komiteta ka Dragačevu kako bi se zameo trag prebivalištu vojnog i političkog rukovodstva Ravnogorskog pokreta. U Požeškoj Kamenici je bio predah i održan je prvi narodni zbor poslije kongresa da bi se narod šire obavijestio o njegovim zaključcima.

"Na zboru je Draža naročito insistirao da ja govorim bez ustručavnja", piše Mulalić* u svom do sada neobjavljenom intimnom zapisu. "Za vrijame mog govora bio sam stalno prekidan. Najtežu upadicu uputio mi je jedan učitelj: 'Ostavi ti to, nego ti nama reci šta ćemo mi sa Kosovom?' Nasmijao sam se bolno...

- Mislite li, gospodine, sa osvećenjem Kosova? - zapitao je Mulalić.

- Upravo na to! - odgovorio je učitelj.

---

* Kazivanja M. Mulalića koja se u ovom rukopisu navode na više stranica zasnovana su na prepisu originalnih Mulalićevih zapisa o zbivanjima u BiH između dva posljednja svjetska rata i o njegovom političkom djelovanju u to vrijeme i kasnije (prepis u ličnoj arhivi autora ove knjige), kao i na Mulalićevoj ispovijesti pod naslovom: 'Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja" koja se čuva u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu (reg. br. 20378; ima 244 stranice, sa autorovim predgovorom pisanim krajem 1972. godine). Mulalić je ovoj biblioteci predao više većih i manjih rukopisa (pripovjetke, romani, hronike i drugi zapisi o ljudima i događajima u dugoj istoriji BiH). Decenijama je pisao uvjeren da će rukopisi, iako za njegova života neće ugledati svjetlo dana, biti prilog kulturnom i političkom životu BiH. Ovoga puta iz prepisa Mulalićevog originalnog rukopisa izdvajam ove pojedinosti (str. 54-55):

"Na muslimanske običaje i kulturu gleda se kao na ostatke feudalizma. Ne priznaje im se nikakav doprinos nacionalnoj kulturi ... Sve što njihovu kulturnu prošlost dokumentuje, svi kulturno-istorijski spomenici, pripisuju se turskoj kulturi, tj. tuđinskoj i treba ih iskorijeniti. Sve sakralne, memorijalne, higijenske, karitativne pa i lubrativne monumente podizali su mahom sinovi našeg naroda i uz rijetke izuzetke, naši domaći majstori ... BiH 1878, Srbija i muslimani (Čedomir Mitrinovića 'Naši muslimani'), Muslimani i jezik s-h (Vatroslav Jagić: bosanski govor najpravilniji je i najplemenitiji, a održavaju ga muslimani... Muslimani su se služili svojim pismom 'bosančicom' ili 'starom srbicom' ili 'starom ćirilicom' (Muslimani u Srbiji pod okupacijom, Bosanska državnost...").

- Kada bi vama, recimo, gorila kuća, da li biste rade zalevali povrće u bašti, a pustili da kuća gori? - ponovo je zapitao Mulalić, a pošto na neočekivano pitanje nije dobio odgovor očigledno zbunjenog učitelja, a i drugih, jer u potpunoj tišini nisu mogli da odgonetnu kuda vode Mulalićeve pitalice, publicista i svojevremeno poslanik u Narodnoj skupštini, Mulalić je nastavio:

"Naša domovina gori, čoveče! Nemci su tu. Gaze, plene, ubijaju stotinu za jednoga! Umesto da se brinete kako ćemo da oslobodimo zemlju, vi se brinete za neke imaginacije prošlosti, koje je vreme davno i davno prevazišlo. Ako je reč o Kosovu, imalo bi se tu dosta reći, ali kad za to bude pogodniji momenat."

Ipak, već izazvan, Mulalić je prihvatio i temu o Kosovu:

"Kosovo nije totalni poraz. Pravi poraz desio se u postkosovsko vreme. Nisu ga izazvali Turci, nego međusobni odnosi samih Srba. Te međusobice trebalo bi osvetiti. A ne ishod jedne prolazne bitke na Kosovu. Najezda Džingiskanova posle Kosova oslabila je Turke toliko, da je poraz Srba na Kosovu obeznačajilo kao prolaznu istorijsku epizodu. Sam Bajazit bio je zarobljen. To je bila odlična prilika da se posledice Kosova zaravnaju, da se još tada osveti. Ali srpski feudalci, obzirom na porodične interese, povezuju se sa Turcima kao njihovi vazali samo da dobiju potvrdu povelje i održe gospodstvo.

Vi, prijatelju, imate sasvim pogrešnu predstavu o Kosovu. Bosanski muslimani - na njima želite da osvetite Kosovo - nisu uopšte bili uzrokom kosovske tragedije. Kad se kosovska bitka odigrala, bosansko-hercegovački muslimani nisu ni bili 'Turci', tj. muslimani. Oni su tada bili bogumili. Ako ste skloni da verujete istini koju sadržavaju naše knjige, nisu ni došli sa Turcima. Naprotiv, možda je i moje pretke poslao bosanski kralj Tvrtko u pomoć knezu Lazaru i borili su se sa njim protiv Turaka. Tek posle pada Bosne 1463. godine, gotovo posle jednog čitavog veka, naši bogumilski preci primili su islam jer se njihova verska koncepcija podudarala sa islamom, a i dozlogrdile su im stalne krstaške vojne protiv njih.

Tako je to bilo. A što se tiče vas, prijatelju, i vaših predaka, koliko mogu da otkrijem istinu iz vaše fizionomije, ne bih rekao da su se borili na Kosovu uz kneza Lazara, Miloša Obilića i Jugoviće. Kad bih bio na vašem mestu, ne bih čak ni prave Turke krivio za Kosovo. Ne bih ni samog Vuka Brankovića ni Kraljevića Marka, za koga reče hercegovački poslanik Todorović ('tatko na narod') u Narodnoj skupštini da je to bio pravi kvisling. A ako bi me pitali koga bi onda trebalo okriviti, za to bi mogli i sami da izvučete zaključak iz ove istorijske reminiscencije: u VII veku, kada su naši pradedovi doseljavali u ove krajeve, Arapi su činili ekskurzije sve do naših obala. Jedan njihov izveštač veli: da je naše krajeve naseljavalo oko osam miliona Srba i da je to vrlo vitalan i prodoran narod, samo još kad bi bio složan, preplavio bi svet.

Eto, ako verujete tom izveštaču, u VII veku bilo je osam miliona Srba, a ni danas nema ih više. Bilo ih je upravo onoliko koliko je u to doba bilo Engleza. Ako bi danas prebrojali Engleze, uverili bi se da vladaju polovinom zemaljskog globusa, a Srba ima upravo onoliko koliko ih je bilo u VII veku. Da su Srbi bili složni kao Englezi, oni bi danas vladali polovinom sveta. Ali ta njihova strast samouništavanja treba da u naše vreme uništi muslimane da bi se, bajagi, osvetilo Kosovo. Koliko će još k tome Nemci i ustaše da pobiju to nekako halalite, samo da nema muslimana. Rađe vi, prijetelju, potražite krivicu za savremeno Kosovo u samome sebi radi nedostatka političke mudrosti!

Uostalom, Kosovo je već osvećeno i formalno i stvarno. Kralj Aleksandar pripalio je u Dečanima Miličinu sveću. A još pre toga Kosovo je osvećeno, ne znam da li će vam to konvenirati ako bi vas podsetio jer vidim da odavno niste prelistavali istoriju, ili ako ste, možda je niste pravilno shvatili, ili ste u njoj tražili samo činjenice koje vas samo subjektivno zadovoljavaju, Kosovo je prvi osvetio Husein-kapetan Gradašćević. On je na samom Kosovu potukao sultanovu vojsku 1831 koju je predvodio veliki vezir Mahmud-paša. Vraćajući se pobedonosno u Bosnu, Gradašćevićevi vojnici pevali su da su osvetili Kosovo. O

tome se podrobnije možete izvestiti u knjizi Kaluđerčićevoj o Husein-kapetanu. Tu ćete naći i kako je Husein-kapetan pozivao na zajednički pohod protiv sultana i Miloša Obrenovića, a pošto njemu nije bilo do osvećivanja Kosova, Husein-kapetan je od njega tražio da mu barem obezbedi kroz Srbiju nužnu ishranu za vojsku, ali kako Miloš nije hteo da kvari svoj vazalni odnos sa Visokom portom, usledilo je poznato Husein-kapetanovo pismo: 'Dok je moja sablja sijekla, tvoja nije bila ni skovana'...".

"Skovane sablja" Husein-kapetana, koja ravnogorske kongresne delegate nije podstakla na nove žaoke, vjerovatno i zbog otvorene podrške generala Mihailovića cjelokupnoj Mulalićevoj političkoj djelatnosti, smještena je u širi tok istorijskih zbivanja i sudara, jer ukazuje i na to da su se poslije 1830. godine, kada je "Turska Imperija na Balkanu došla u ozbiljnu krizu stvaranjem srpske države i jačanjem nacionalnooslobodilačkih pokreta balkanskih naroda, digli protiv Turske Carevine i bosansko-hercegovački feudalci na čelu sa Husein-kapetanom Gradačevićem, jednim od najbogatijih bosanskih feudalaca."

U to vrijeme je knjaz Miloš od Sultanu dobio Hatišerif o pravu nasljedne vladavine u Srbiji i vodio je novu politiku prema Turskoj (obećao je samo diplomatsku pomoć). "Turska je ponovo mogla da se vrati u Bosnu i Hercegovinu, pošto su nastale oružne borbe među samim feudalcima. Hercegovački feudalci Ljubovići, Čengići, Rizvanbegovići i drugi ustali su protiv Gradaščevića jer su se njihovi feudi nalazili u trouglu izmedju Austro-Ugarske i crnogorske države, pa su u strahu da ih ne izgube, radije prihvatili tursku državu nego nejasnu slobodnu Bosnu i Hercegovinu sa bosanskim feudalcima na čelu. Osim ovoga bilo je i zavisti: što oni nisu bili ne čelu ustanka nego drugi, a bojali su se i da ih u nekoj kriznoj situaciji ne žrtvuju bosanski feudalci. Zato je hercegovačka vlastela svojom vojskom prva porazila vojsku Huseina kapetana Gradaščevića, kada je krenuo protiv buntovnika. Na taj način pocijepali su i zavadili bosanske feudalce. Nakon ovoga turska vojska je lako prešla Drinu i ponovo ušla u

Bosnu i Hercegovinu.*

Sukob Mustafe Mulalića sa dr Đurom Vilovićem

Još od srednjoškolskih dane Mustafa Mulalić je bio pod snažnim uticajem srpske književnosti, putujućih pozorišta i muzičkih kapela. Postaje srpski nacionalista koji se u vrijeme Drugog svjetskog rata odmah opredijelio za Dražu Mihailovića i njegov četnički pokret, u kojem je vremenom doživljavao i mnogobrojna razočaranja, kako je pisao.

Sa "oduševljenim Jugoslovenima" dr Zvonkom Begićem i inž. Josipom Pedavecom, čiji je otac "poginuo u Narodnoj skupštini prilikom ekscesa Puriše Račića", Mulalić je bio član Civilnog štabe. Nisu imali "nikakvog zaduženja, bili su samo inventarisani pri Glavnom štabu" i kretali su se "kao politički nužni privjesci".

Njihov putujući sabrat, dr Đuro Vilović, imao je privilegiju da jaše konja i da sa dr Stevanom Moljevićem prisustvuje sjednicama Štaba Vrhovne komande, da čita depeše i savjetuje kao poznati hrvatski književnik. Ranije je bio "župnik u Međumurju, ali se nešto zakavžio sa

* Avdo Humo, Moja generacija, Svjetlost, Sarajevo,Vojnoizdavački zavod, Beograd, Prosveta, Beograd 1984, str. 523-524.

- Književnik Petar Šegedin u dnevničkom zapisu "Biti ili ubiti" ("Danas", 2. 7. 1991) ukazuje na trajna srpska pravoslavna "sveta žarišta": "Gledam kasetu s govorima srpskih kandidata za predsjednika Srbije na prošlim izborima... Posebno me zanima jedan od njih. Živ, simpatična izgleda, ponesen. Taj vječni 'zanos' nošen je, kako on, govornik, sam govori, onim emotivno - spoznajnim nabojima dobivenim u djetinjstvu, nabojima, koji pretvaraju život u mit. Vidovdan, Kosovo, Sv. Sava one su psihičke fiksacije, što postaju kriteriji za stavove, za odluke, čak i za primanje iskustava i znanja u kasnijem životu... Sjećam se svojih srpskih profesora u Dubrovniku, mnogih znanaca. Svaki je razgovor koji teži nacionalno - objektivnoj istini uzaludan s njima, ako se bilo kako vezuje za srpstvo. Počnite s njim razgovor o Kosovu i Albancima, o Sandžaku, o Dubrovniku, o Madarima, svi će se vaši argumenti razbiti o sveta žarišta kao što su Vidovdan, sv. Krst, Sv. Sava, Kosovska bitka... Ne tvrdim da i su svi Srbi takva mišljenja i takva karaktera. Naprotiv. Pa ipak, mislim da nisu beznačajna manjina..."

Vatikanom, vjerovatno zbog afere sa ženama, pa ga je papa izopštio iz crkve. Potom je prešao na protestantizam". Iz osvete prema katoličkoj crkvi napisao je knjigu "Dalmatinski djedovi" u kojoj je tvrdio da Dalmatinci pripadaju srpskom plemenu, a da ih je apostolska Austrija pohrvatila. Stekao je veliko povjerenje Draže Mihailovića i dobio zadatak do prati događaje, i piše istoriju Ravnogorskog pokreta, pa je zbog toga imao uvid u sva dokumenta. Idejno se dobro slagao i sa dr Moljevićem. Njih dvojica su Dražu navlačili programski na sužavanje hrvatske teritorije u oslobođenoj budućoj Jugoslaviji, tako da bi srpska granica sezala sve do Karlovca, a Zagreb degradirao prenosom administrativnog i kulturnog centra u Rijeku."

Ubrzo su ih obojicu uputili u pozadinu kako bi izbjegli neposredne opasnosti. Dr Vilović "kao Don Kihot" na konju i Mulalić kao Senčo klipsajući pješke", ubrzo su "ukrstili koplja". Prigovarajući Viloviću što prisiljava seljake da mu nabavljaju vino umjesto rakije, ovaj je odgovorio da je "bilo doste i turskoga", da su "dosta zaposijedeli plodne doline a hriščane bacali u divljinu po vrhovima planina", pa je "sad došlo vrijeme da zamijene položaje da bi ova raja mogla da proizvodi vino".

"Riječ po riječ i mi se zdrpimo", piše Mulalić. "On na kraju trgnu svoju revolverčinu i uperi u mene. Bio je blijed, a ruka mu je drhtala. Vidjelo se da donosi presudnu odluku, ali magnoveno mu proradi razbor, pa kako se jedna mačka izvuče iz kapije i stade da se umiljava uz domaćićinu nogu, on obori cijev u mačku, opali i mačka se mrtva preturi pred nogama svoje gospodarice. Domaćica zavriska. Ja prezrivo odmjerim pogledom Vilovića i nastavim put prema Ovčar-banji. I on je pojahao Bidžu i krenuo za mnom mrk i ćutljiv. Ni ja više s njim nisam govorio,"

Izbjegnuta je nesreća među članovima Centralnog nacionalnog komiteta, predstavnicima Hrvata i Muslimana. Ali, nailazile su nove nevolje poput prvog Mulalićevog susrete sa delegacijom koja je došla iz Bosne da prisustvuje Svetosavskom kongresu u selu Ba, "Dođe sveštenik Budimir Sokolović da me obraduje i pozove da odemo da ih pozdravimo", piše Mulalić. "Mislio sam, kad se

susretnemo da ćemo se zemljački izgrliti i izljubiti, ali zemljaci me, na Budino veliko zaprepašćenje, dočekaju kao na nož. 'Zar ni ovde ne može da bude bez balija!' Debeli rogatički seljak, vođa delegacije, zakrvavi oči u mene i pođe prema meni u veoma sumnjivoj namjeri. Hitro uskoči Budimir među nas i stade da mene leđima potiskuje da bi se uklonio. Pošto se izmakoh, Rogatičani ostadoše da me ispraćaju sa pogrdama i psovkama.

Popu Budi bilo je to veoma teško. Počeo je da se izvinjava kao je on kriv, ali mu ja rekoh: 'Dragi Budo, nisu ni oni krivi što tako misle i osećaju. U onoj Rogatici odavno su zatrovane prilike a zatrovao ih je zbog partijskih interesa Ragib Čapljić, Arso Koprivica i Dobro Jevđević. Njihovo politikantsko proganjanje osvećuje se danas na našoj slozi kad treba da budemo jedinstveni u borbi ze oslobođenje". Draža nije saznao za ovaj incident pa me pozove u svoj stan da sa delegatima usmjerimo politiku kakvu treba da vode 'Ravnogorci' u Bosni i Hercegovini", piše dalje Mustafa Mulalić. "Ja se odazovem. Ali dok sam se približavao Dražinom stanu, ugleda me kroz prozor major Terzić, pa izleti preda me. 'Ne idi ovamo! Idi odmah natrg! Bosanci su krvavi ispod kože, mogao bi da doživiš kakav incident!'

I vrati me.

Kad je Draža počeo sa sastankom ne spazivši mene, upita strogo Terzića: Jesi li obavijestio Mulalića za sastanak?

- Jesam! - odgovori Terzić

- Pa? Što nije došao?

Pop Buda na to odgovori otvoreno pred delegatima:

- Desio se jedan nepoželjan incident!

- Kakav incident? - Draža preleti strogim pogledom preko sviju, na što ga pop Budo izvijesti šta se desilo. Malo je falilo da Draža ne naredi da se Rogatičani likvidiraju. Izgrdio ih je i natjerao da kleknu i da se na krstu zakunu da će, kad se vrate kući, propagirati slogu i bratstvo sa muslimanima. Kad su pod zakletvom obećali, poslao je po mene."

"Islam nije kriv za ono zbog čega pravoslavni mrze muslimane"

Rogatičani i Mulalić su se rukovali,a onda je Mihailović otvorio sastanak i tražio da Mulalić prvi govori. Publicista čiju je knjigu "Orijent na Zapadu" dao da čitaju i drugi u štabu, ovog puta je govorio o tome da su političari podučavali ljude da jedan pred drugima prikrivaju istinu, da "mudrijaški izbjegavaju da javno saopšte kakvu zamjerku", zadržavši se pretežno na tome da "islam nije kriv za ono zbog čega pravoslavni mrze muslimane". Zatim da su "krivi oni koji nas za svoje sitne račune zavađaju", da je "islam sam po sebi tolerantan i on nije nikakva prepreka našoj slozi, koja je u ratno vrijeme od prevashodne važnosti."*

A zatim slijedeće iznenađenje. Advokat i novinar dr Živko Topalović, šef Socijal-demokratske stranke Jugoslavije, član Centralnog nacionalnog komiteta, ispoljio je vjersku netrpeljivost prema Muslimanima.

"Naš oslobodilački pokret bori se za to da u Bosni bude jedno zakonodavstvo, da ne bude više šerijata koji će svojom suprotnom, srednjevekovnom koncepcijom odvajati naše građane u primeni državnih zakone. Mi se borimo da više ne bude niti podvojenih kuhinja...", govorio je uzbuđeno dr Topalović.

U polemici o budućem pravnom uređenju Jugoslavije o šerijatu i predviđanju da se Muslimanima

* "Moje konačno sazrijevanje u srpskom nacionalizmu završeno je pod uticajem srpske književnosti, srpskih putujućih pozorišta, srpskih muzičkih kapela, te tako, kao izgrađen srpski nacionalista nisam imao dileme kako ću se onda, u nastalim prilikama opredijeliti. Prema tome, ja nisam prišao Draži Mihailoviću, koga uopšte nisam ni poznavao, ja sam prišao ideji kojoj se on prvi, poslije katastrofe, stavio u službu. Stavio sam se i ja i, mada sam doživljavao mnoga razočarenja, ostao sam do kraja da toj ideji poslužim, ako ne kakvom snagom, ono bar čistim osjećanjem. Toj ideji stavila se u službu ne mal' čitava Srbija.

Međutim, svi koji su prilazili, nisu prilazili ideji, nego baš lično Draži Mihailoviću. Nisu prišli iz nacionalnog idealizma, mnogi su prišli iz ličnih koristoljubivih motiva, iz karijerizma, kako se to govorilo: "secovali na Dražinu kartu, jer je sigurna!"

zabrani apstiniranje od upotrebe svinjetine u ishrani. Mulalić je odvratio:

"Što se tiče države šta će ko jesti, a šta neće, ni u jednom zakonodavstvu sveta nema presedana da se državnim zakonima utiče na ukus pojedinca. To je sasvim privatna stvar. Muslimanska vera zabranjuje da se hrane tom vrstom namirnica i prema tome je izgradjen gastrički ukus. Ali ne zavide drugima što jedu namirnicu dve više i što imaju, verovatno, gastrički užitak više. Ni u tursko vreme hrišćanima nije bilo zabranjeno da tu namirnicu uživaju. Ako vaš organizam podnosi, vi, gospodine Topaloviću, možete da u tome uživate bez imalo moje zavisti, a ako bi i vi iz zdravstvenih ili bilo kojih razloga tu upotrebu apstinirali time nimalo nećete biti slabiji pravoslavac, kao što i ja nisam ništa slabiji Jugosloven što to ne jedem. Ako vi, na primer pušite, a ja ne pušim, otkud je vama to pravo da mene primoravate da i ja pušim!" Zatim, "kadije i šerijat su verska sudačka zvanja i verski propisi koji važe samo interno u muslimanskoj zajednici. Kadije kao državne pravne funkcije mogu se ukinuti i njihova zvanja mogu se podrediti isključivo samo reis-ul-uleme, ali šerijat to, niti možete vi, niti iko drugi ukinuti. Pokušajte da ukinete pravoslavne ili katoličke kanone!

"To nećemo, ali šerijat hoćemo, nećemo trpeti dva nasledna prava u jednoj zemlji!", prekinuo ga je dr Živko Topalović

"To je baš ono što ne možete", odvratio je Mulalić. Možete doneti zakon, ali meni, na primer, ni po kakvoj zakonskoj sili ne možete narediti kakvu ću oporuku o nasleđu svoje imovine napisati. A ja ću je, pretpostavimo, napisati upravo onako kako šerijatski propisi određuju! Šta mi onda možete!"

Upozorio je Topalovića i na to da još nemaju od naroda ovlašćenje da mogu donositi zakone ili "činiti prejudikacije kakav će duh zakona vladati u budućoj Jugoslaviji, jer to će tek da odredi demokratskim načinom legalno narodno predstavništvo".

"Ni ja, a ni vi, gospodine Topaloviću, ne možemo da islamsku religiju korigujemo", istrajavao je Mulalić u

objašnjavanju osobenosti islama. "Mi možemo samo da islamske propise individualno prenebregnemo. Koliko ima danas muslimana koji se toj zabrani ne povinjavaju. Ako bi se naša legislativa opredelila za vaše mišljenje, to bi bio apsurdan presedan u pravnoj istoriji. A kad bi takvu poruku poslali po ovim delegatima našem narodu u Bosni, izazvali bi tek onda pravi međuvjerski dar-mar. Svi razumniji, ne samo muslimani nego i pravoslavci, ocijenili bi nas za nerazumljive, neozbiljne, politički nedorasle momentu, a kroz nas bi tako ocenili i naš pokret. Eto, oko kakvih se stvari gložimo, a još Hitlerova čizma gazi po svetom tlu naše zemlje!"

"Izvađen je trun iz oka pravoslavnih"

Razmatrajući Balkanski savez, Mustafa Mulalić je dokazivao da "jugoslovensku kičmu mogu da pojačaju još samo muslimani", ali "ako bi se nastavilo, kao što je nerazumno počelo sa antimuslimanskom politikom, i muslimani će se, u bojazni od biološkog istrebljenja metodom kulturnog i ekonomskog slabljenja, priključiti antijugoslovenskom faktoru. Zato, ne samo Ravnogorski pokret, nego i pravoslavna crkva i sve srpske kulturne ustanove treba da propagiraju dobre odnose sa muslimenimi, jer, dobre odnose nalažu nacionalni interesi, a vere ne smetaju. Ne smetaju više ni socijalni ni ekonomski odnosi, ne postoje više ni kmetovi, ni begluci, ni čifluci i taj trun izvađen je iz oka pravoslavnih".

Kada je na sjednici Centralnog nacionalnog komiteta u Rošcima podijeljen list "Istok" ("Mašrik") koji je uređivao Mulalić, "jedni su smatrali da taj list, posvećen muslimanima, nema nikakve svrhe, jer ako treba da se nešto poruči muslimanima da se to može učiniti preko glasila Ravna Gora", a drugi su ga podržavali, kao dr Đurović, čija je ideja da se list pokrene. On je zastupao i mišljenje da se Sarajevo ubuduće mora izgrađivati kao

islamski univerzitetski grad. Dr Đurović je predložio da se list nazove arapskim imenom 'Mašrik' i da se pored ćiriličkog pisma barem naslov ispiše i arapskim slovima. "On mi je pronašao i jednog seljaka koji u lipovini pravi odlične rezbarije, pa sam mu dao arapski crtež i on mi je izradio u lipovini odličan kliše", piše Mulalić", "S tim se i Draža složio, a naročito je na sednici podržao list Adam Pribićević. On je iznio svoju konstataciju da je 'Istok' ili 'Mašrik' najuređeniji listu u našoj ratnoj štampi".

Adam Pribićević i Mulalić su se zbližili i često su poslije rada šetali okolicom i razgovarali, a ponekad su i seljacima pomagali u sakupljanju ljetine i u naviljčenju sijena. A kad se na sjednicama govorilo o budućoj administrativnoj podjeli Jugoslavije, njih dvojica su bili protiv bilo kakvog osvećivanja Hrvatskoj, pošto, smatrali su, narod nije kriv za Pavelićeve zločine, a naročito su bili protiv Vilovićeve teze da je treba kazniti svođenjem u najuže granice i prenošenjem centra iz Zagreba u Rijeku.

Jednom prilikom Mulalić je šetao sa dr Đurovićem, pa su svratili u kuću njegovog prijatelja da se odmore. "Samo što uđosmo u avliju, a iz kuće sa gornjeg sprata pojavi se njemački oficir, a iza njega Živko Topalović. Brzo se sklonismo u kačaru. Živko sa Nijemcem prođe u veselom razgovoru. Nas dvojica se zgledasmo. Živko Topalović sa njemačkim oficirom? - iznenađeno izustih. Nikada, niti na jednoj sednici Nacionalnog komiteta, a niti na jednom užem sastanku sa Dražom, nisam čuo da je bilo reči o kakvoj saradnji sa Njemcima. Da li to Živko radi na svoju ruku, upitah Đuru. 'Kako su saveznici prekinuli sa slanjem pomoći pa je vojske ostala bez obnavljanja naoružanja i bez municije, on se napravio važan da iznuđava municiju od Nemaca, naravno za neke aranžmane', odgovori dr Đurović".

* "Kako nas je napustila engleska misija, sad je sa nama u koloni išla u svim pokretima američka misija. Šef misije Mak-Daul zahtijevao je da na zborovima uvijek i ja uzimam riječ. On je bio orijentalist, pa je želio da bude obaviješten o istoriji i kulturi naših Muslimana.

1. juna 1944 je objavljeno da je kralj povjerio vladu hrvatskom banu Šubašiću... 4. juna general Klark je ušao u Rim,... 6. juna izvršen je prvi talas iskrcavanja u Normandiji. Za pet dana iskrcalo se 16 divizija..." (M. Mulalić. "Hronika..." str. 210)

Iskrena predanost Ravnogorskom pokretu, iako je često bivao i u kritičnim okolnostima zbog najekstremnijih zahtijeva za obračunom sa svim Muslimanima i Hrvatima, uslovili su da je Mustafa Mulalić postao i potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta, bezrezervno, javno podržavan od Mihailovića, koji je često isticao Mulalićevo dragocjeno iskustvo, sposobnost, strpljivost i odmijerenost u komuniciranju i sa ljudima suprotnih političkih i društvenih opredjeljenja, pa i krajnje neupućenih ili ostrašćenih u svojim isključivostima.

Karakterističan je slučaj sa seoskog zbora u Srednjoj Dobrinji, gdje je general predstavio Mulalića kao svog bliskog saradnika. Iako nije bilo teško pretpostaviti kako su ljudi iz tog kraja tumačili zvjerstva ustaša i odgovornost Muslimana i Hrvata, ipak su svi, zajedno sa Mihailovićem, bili iznenađeni reakcijom mještana kada je Mulalić pokušao da uspostavi dijalog kako bi svi zajedno sagledali mogućnost saradnje sa Muslimanima koji nisu ukaljali ruke zločinom. I tek što je ustao i rekao: "Braćo, ja sam musliman. Muslimani su dosta pogrešili, ali ima tri načina da rešimo to pitanje s njima. Prvi način da ih sve pokoljemo...", narod je na zboru, i muško i žensko, povikao: "Da ih pokoljemo!" *

Za druge mogućnosti nisu željeli ni da čuju. Ali ni u takvim okolnostima Mulalić nije gubio upornost da "gradi mostove" ne samo među poštenim, nego i sa onima koji su bili "na drugoj strani fronta."

Tragajući za saradnicima koji bi se mogli uključiti makar i posredno u Ravnogorski pokret i Jugoslovensku vojsku u otadžbini, Mulalić se nije ustručavao da obrati i dotad osvjedočenim protivnicima. Jedan od njih je bio i nosilac ordena 'Hrvatskog viteza' i Pavelićev satnik "u ustaškoj vojsci, Ibrahim (Habibov) Pjanić, zemljoradnik i

* Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 567.

samouki zidarski majstor (dunđer). U vrijeme aprilske kapitulacije Jugoslovenske vojske prikupio je oko 100 odbačenih i rasutih pušaka i poneko automatsko oružje i sakrio u istorijski nenastanjeni stari grad u selu Sokolu u gračaničkom srezu, da bi ubrzo postao ustaški logornik i zapovjednik satnije u Hadžiefendićevoj legiji 1942. godine, a iduće godine ustaški satnik i zapovjednik XXV ustaške bojne, čije je regrutovano ljudstvo oktobra 1943. poslije oslobođenja Tuzle usmjeravao protiv jedinica NOV.

Nastojeći da se muslimanske milicije i legije neutralizuju i pridobiju za borbenu saradnju sa četnicima, Mulalić je 6. marta 1944. poslao poruku Ibrahimu Pjaniću, komandantu legije, obavještavajući ga da je glas o njegovim "junačkim podvizima", kao i o ispravnom držanju gračaničkih Muslimana naših istomišljenika" odjeknuo sve do Vrhovne komande genera Mihailovića gdje mu i on pomaže "u njegovom plemenitom zalaganju za bratski sporazum izmedju Srba i Muslimana".

"Ponosan" Pjanićevim uspjesima i pozdravljajući poimenično "i ostale prijatelje", jer su "na dobrom putu", pisao je da "englesko pomaganje partizana ima značaj komunističkog uništenja", da će to ko ima zdrav razum lako prosuditi pošto "Jugoslavija samo kao Kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost", a "samo takav poredak može nama da jamči opstanak i Islama".

I zato, tvrdo je vjerovao Mulalić, "neka se naši muslimani ne zavaravaju iluzijama koje stvara Titova propaganda jer partizanstvo vodi u komunistički poredak a ovaj u očitu propast Islama", da bi na kraju ustaškom satniku rekao da "čuva muslimane da i u ovoj prilici ne pogreše, jer razbijenoj čaši nema leka", neka "poselami sve i izrazi svima" njegovo vjerovanje da će "se - inšalah - usloro videti na slobodi".*

I kao što je Mulalićev prvi saradnik u Agenciji "Demokratska Jugoslavija" dr Đura Đurović, sekretar Centralnog nacionalnog komiteta, urednik "Ujedinjenog srpstva" i redaktor radio-informacija Vrhovne komande za inostranstvo, partizane i komuniste označavao kao najveće

* Arhiv Jugoslavije, P-24315; VII, ČA, k. 15, f.1, d. 36

neprijatelje srpskog naroda, tako i Mulalić, koji je "sa Dražom prešao Drinu iz razloga vernosti", u jednom letku sa naslovom "Dragi brate" piše:

"Da se partizanstvo bori za oslobođenje naroda i demokratskih načela, to je lukava laž komunističke propagande. Partizanstvo se bori za novo ropstvo, a to ropstvo spremaju naročito nama muslimanima. Ne postoji nikakva narodna oslobodilačka vojska, nego horda propagandom i terororu najmljenih slepaca koji liju krv za nešto što ni sami ne znaju šta je, za crveni poredak..."*

Antikomunizam je ispoljavao i kao glavni urednik Istoka ("Mašrika"), lista koji je imao za cilj "da odvraća muslimane od okupatora i ustaša i da poziva da se ideološki bore protiv komunizma".

U proljeće 1944. Mulalić je pojačao svoju propagandnu djelatnost, posebno slanje pisama potencijalnim istomišljenicima. Tako je i 2. maja 1944, iz Štaba Vrhovne komande poslao depešu kapetanu Manojlu Pejiću (Komandi zapadne Bosne) da je uruči Mehmedu-Aliji Tarabaru iz Zenice, javljajući mu: "Srećan sam što čujem za tebe, sudiju Imamovića i Konjhodžića i želim da vas na patriotskom delu prati junačka sreća. Za Islamsku stvar ne vodite brigu, ona je pod zaštitom najvećeg sina srpskog naroda generala Draže Mihailovića. On vas bratski pozdravlja i preko vas sve čestite Muslimane. Stavite se u vezu sa Sarajevom radi organizovanja Muslimanskog narodnog komitete, jer su tamo poslata uputstva. Javite se Kara-Mehi i nastojte da vam adresa bude jaka. Produžite sa organizovanjem Muslimanskih odreda. Svaki neka se javi Gospodinu Ministru. Žurite jer vreme žuri. Događaji su na pomolu. Bratski vas voli i pozdravlja sa željom skorog viđenja u slobodi. Mustafa".**

Idućeg mjeseca se obratio bosanskohercegovačkim Muslimanima pozivajući ih da se uključe u pokret Draže Mihailovića sapštavajući im da saradnja Muslimana sa njemačkim okupatorom i ustašama nije dala zadovoljava-

* "Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, str. 59, Stenografske beleške, Beograd 1945.

* ZB, XIV/3, d. 165, depeša 625, 626.

juće rezultate, da Muslimani ne mogu da traže rješenje u saradnji sa partizanima.

Sulejman Filipović, Husnija Kurt i Muhamed Sudžuka nasjeli su komunističkoj propagandi. Muslimani treba da se pomire i saradjuju sa Srbima.

U njegove poruke i ponude "vodeće ličnosti javnog i političkog života Muslimana "nisu povjerovali", nisu "reagovale na njegove inicijative pored ostalog i zato" što su još od ranije prestali biti njegovi politički istomišljenici i što su se neki od njih već opredijelili za NOP (ni jedno ni drugo Mulalić nije znao kad je pokušao da sa njima uspostavi politički kontakt..."*

"Za krst časni i vjeru Muhamedovu"

Mustafa Mulalić je uredio i objavio desetak brojeva "Istoka" ("Mašrika") namijenjenog Muslimanima Jugoslavije.

Pisac članka "Demokratija i muslimani" (broj od 8 do 15 maja 1944) ukazuje čitaocime da su "duh demokratije muslimani primili sa Islamom", i da "od islamizacije 1463. stalno izgrađuju njenu tradiciju", da su "i današnji idealni osnovi našeg islamskog društva principi disciplinovane demokratije".

"Uspomene koje nas obavezuju na slogu" podsjećaju Muslimane "na narodni ustanak Srba pravoslavnih i muslimana iz godine 1882 - koji je buknuo u Ulogu silovitom snagom slobodarskog duha našeg naroda i koji se, brzinom poplave, proširio Nevesinjskim krajem, Konjičkom Župom, Zagorjem prema Drini i preko Trnova nadomak samog Sarajeva, ali, koji se, uskraćenjem svake podrške Cetinja i Stambola, splahnuo i ugušio, jedan je od najsveti-

* Dr R. Hurem, koncepcija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH.., str. 544.

jih primjera naše sloge".

Iako ustanak nije "dokučio sebi pretpostavljenog cilja", postigao je, ipak, moralne rezultate od krupnog istorijskog značaja", tvrdi se u članku i izdvajaju najupečatljivije pojedinosti i likovi ustanika iz srpske i muslimanske nacionalnosti, da su "Salihaga Forta i Stojan Kovačević išli kao dva rođena brata na čelu ustanka, a za njim, rame uz rame, slijedili su ostali narodni prvaci", da "Peri Tunguzu i Vasi Buhi vjera nije smetala da idu pod ruku sa Čengićima iz Zagorja, sa Kurtovićima i Tanovićima iz Gacka, sa Šurkovićima iz Konjičke Župe, Dedovićima iz Nevesinja, Murgama iz Trnova itd", da je "svaki borac, bio musliman ili pravoslavni, bio onda svjestan da naš narod nije uzalud skovao sebi poslovicu Brat je mio koje vjere bio", da je, ukratko, "pred ovim junačkim odredima srpske sloge Lolić nosio zajednički barjak, a na njemu je bilo ispisano zajedničko geslo borbe "Za krst časni i vjeru Muhamedovu"

I ne bez pronicljivosti istaknuta je aktuelna parola tog ratnog vremena: "Zar su Salihaga Forta i Stojan Kovačević bili u boljim prilikama? Zar je njihov vijck imao manje poteškoća? Zar je tadašnji okupator bio humaniji? Zar i u njihovo vrijeme nije bilo narodnih izdajnika koji su za novac i za aferim vršili kainska zločinstva protiv svog naroda? Ali ta dva čovjeka iz naroda umjela su da ta zločinstva prikažu narodu da ih je paklenski podmetnuo naš narodni neprijatelj, da unese zabunu, da zametne zavadu i da braću baci u međusobno uništavnje.*

Mulalić iznosi i ove podatkc:

"U tefteru jednog trgovca u Avtovcu ustanovili smo proknjiženu stavku u godini 1941, o prodatih 350 komada

* List "Istok" je objavio i vijest da je osnovan "Fond Fehima Musakadića", da je kralj Petar II po drugi put odlikovao rezervnog majora Fehima Muskadića Karađorđevom zvezdom sa mačevima, a istim ukazom počastvovan je Karađorđevom zvezdom i dr Ismet Popovac.

U publikaciji Tomislava S. Vlahovića "Vitezovi Karađorđeve zvezde sa mačevima"("Najhrabriji medju hrabrima", I tom, prvo izdanje, autorovo izdanje) 1989 kratko i sa fotografijama su izložena osnovna obilježja hrabrosti određenog broja oficira i vojnika. U spisku nosilaca Karađorđeve zvezde sa mačevima oficirskog i vojničkog reda na strani 436 zapisano je: "Musakadić Fehim, potporučnik, IV reda, 97999".

fesova za Široki Brijeg. A iz faksimila Ministarstva domobranstva, koji nam jo došao do ruku, utvrdili smo do je Sarajevska fabriku fesova prodala u godini 1941. Bjelovarskoj pukovniji 5.000 komada fesova. Noseći te fesove za vrijeme dok su vršili zločinstva, ustaški dželati vikali su 'Udri Haso, udri Huso..."

"Muslimanskoj četničkoj brigadi gubi se svaki trag"

Politička usmjerenost četničkih komandi ka pridobijanju Muslimana u svoje okrilje nije ostala bez izvjesnog odjeka. I Štab Majevičkog korpusa poslao je izvještaj "Vrhovnoj komandi gde bude" u kome se saopštava da su odnosi sa Muslimanima "zadovoljavajući na terenu koje kontrolišu jedinice korpusa", o čemu komandant Stevo Damjanović Leka piše:

"Meni veruju mnogo, a pošto sam uvek mnogo zauzet poslom i akcijama, to nisam u mogućnosti da ih češće pozivam na sastanke, kao i da njima činim posete, jer svaka moja pojava među njima mnogo ih veseli i oduševljava.

Komandant Muslimanske brigade u ovom korpusu narednik-vodnik Huso Mutić je veliki Srbin i Jugosloven i radi vrlo dobro, a ima već 50 muslimana u ličnoj pratnji. Radimo punom parom na daljem organizovanju čisto muslimanskih jedinica. Malo naših ljudi ometaju taj rad i ne mogu da shvate potrebu toga".*

Komandant Majevičkog četničkog korpusa u izvještaju od 28. jula 1944 govori o "formiranju Sprečanske brigade" i Muslimanske brigade kojom rukovodi Huso Mitić (Mutić). Radoslav Radić, kooptirani član CNK, obavijestio je komandanta Zapadne Bosne (14. septembra 1944) da je tih dana "osnovana prva u ovom kraju muslimanska

* VII, ČA, kut. 210, f. 6, d. 40; Zbornik, XIV/2, f. n. str. 808-809.

četnička četa", da su to muslimani iz Kotor Varoši, Lišnje i Vrbanje i da su pristalice Ravnogorskog pokreta, kojima bi trebalo dati i vojnički kazan za kuvanje." *

U to vrijeme, 16. augusta 1944, Vrhovna komanda je dobila izvještaj i o "zbivanjima na teritoriji Stuparskog bataljona" u istočnoj Bosni, o tome da "zeleni kadar", naoružani muslimanski seljaci "održavaju sve tešnju vezu sa Stuparskim bataljonom", da "muslimani ovog kraja kliču NJ. V. Kralju, Demokratskoj Jugoslaviji", da saradnju starešinskog kadra jedne i druge vojske usklađuje narednik Husein Dautbegović, koji se nalazi(o) u štabu ove brigade već duže vremena". Narednik je upućen u Stuparski bataljon, odakle je skoro stigla poruka starješina "zelenog kadra" da bi željeli da se sastanu sa višom četničkom komandom.

"Starešine koje su ovo izjavile su: Ahmet Mujić, zamenik komandanta bataljona, Šaban Mašić, Alija Đihanović, Omer Jagodić i Ibrahim Mijanović - svi zapovjednici četa", pisao je komandant Mitranović. "Od Kladanjske milicije odvojilo se 300 boraca i osnovali 'zeleni kadar' radi toga što su ih hteli oterati u ustaše. Sa istima naši iz Stuparskog bataljona održavaju stalnu vezu i uzajamno se potpomažu u borbi protiv komunista.

Mnogi muslimani tog kraja traže da im se pošalju šajkače i kokarde što će ova komanda i učiniti".**

O muslimanskoj četničkoj brigadi narednika Huse Mutića, međutim, u izvještajima se gubi svaki trag.

"Hrvati će svim silama težiti da Bosna njima pripadne"

Živko Topalović je u svom memorandumu od 4. augusta 1944. upozoravao savezničke vlade da "su pošli obrnutim putem", da su "priznali Tita ali se nisu starali da

* ZB, XIV/4, d. 71
** VII, ČA, kut. 194, f. 3, d. 27

i Mihailoviću dadnu nužne preduslove za uspešnu borbu već su ga odbacili i dali veliku jednostranu pomoć Titu". Zatim, da će se i ovog ljeta, uprkos svemu, borci generala Mihailovića "braniti kao lavovi protiv novog osvajača", da će "mnogo krvi morati da prospe onaj ko hoće da pokori Srbiju", pošto "Tito u sadašnjem obliku dolazi samo kao osvajač", da "tamo gde vlada Titizam, to je upravo vlast dece nad roditeljima". Topalović je "sa ogromnim bolom u duši" savjetovao i molio saveznike da srpskom narodu "ne nameću Tita savezničkim oružjem", jer "u dušama te mase vlada nacionalno osećanje" i "istorijske tradicije, vladaju vere: pravoslavna, katolička, muslimanska i jevrejska, vlada želja i potreba za svojom nacionalnom državom".*

Kao da rasplet bitke za Srbiju generala Mihailovića u to vrijeme, čini se, nije osobito zabrinjavao, jer i u pismu potpukovniku Zahariju Ostojiću 3. avgusta 1944. saopštava da su "komunistički delovi u Toplici i Jablanici razbijeni" i da se "u istočnoj Srbiji završava razbijanje komunističke grupe, koja je tamo bila upala", da će u Srbiji "uskoro situacija biti dobra, ali se mora još vršiti čišćenje terena koji je bio zagađen komunistima".

"Čika Đoka", kako se potpisao, nije zaboravljao druge (stalne) brige o kojima piše:

"Pitanje Bosne je jedno od veoma krupnih pitanja. To je - kako nam izgleda i po podacima sa druge strane - složen problem, jer će Hrvati svim silama težiti da Bosna njima pripadne. S toga je mi moramo u naše ruke potpuno da zgrabimo. Ako to uspemo onda je ona naša, u protivnom neizvesno je kakvo bi se rešenje moglo doneti. Imajte ovo u vidu, i gledajte da za odlučne događaje tamo budemo jaki kako bismo zgrabili svu upravu u svoje ruke".**

U međuvremenu su, ipak, stizale sve nepovoljnije vijesti o Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini u svim dijelovima zemlje, a i to da u Jugoslaviju savezničke trupe neće doći, da se "izlaz, na žalost, mora tražiti samo pod stalnom borbom u zemlji", da "ako se iz ove - situacije, tragičnije od

* VII, ČA, kut. 14, f. 1, d. 29.

** VII, ČA, k. 5, f. 1, d. 47; ZB, XIV/4, d. 3.

Kosovske, uspete izvući biće to pravo čudo", javljao je iz Barija 4. septembra 1944. prvi generalov saradnik dr Živko Topalović, i nastavio:

"Jedan od uzroka spoljnih uspeha Titovih jeste to (pored ruske pomoći i spretnog ubacivanja u demokratsku frazeologiju koja gospodari anglosaksonskim svetom - i o kojoj, na žalost, nije kod nas vođeno dovoljno računa) jeste to što je on stvorio jugoslovensku kombinaciju dok smo mi u oskudici".*

Nevolje su dolazile jedna za drugom jer "narod, borci i starešine, posle Kraljevog govora, pa i zbog stalnog uveravanja da su Kralj i saveznici sa nama, ne veruju više ništa ni nama ni Vama", pisali su generalu Mihailoviću komandanti Zaharije Ostojić i Petar Baćović 19. septembra, da je zbog toga "već kod većine jedinica nastupilo pravo ra-sulo, a svakim danom to će biti sve veće", nastavljajući prepuni gorčine:

"Zar ne uviđate da će nas narod ostaviti, a možda i motkama terati od svojih kuća. Sa kakvom parolom mi možemo danas izaći pred narod? Zar sa lažima kao do sada? U očajnim momentima veliki ljudi prave velike gestove. To od Vas očekuje srpski narod, koji je od Vrhovne komande doveden u jedan od najtežih položaja u svojoj istoriji. Molimo Vaš jasan i precizan odgovor koji ćemo saopštiti narodu, borcima i starešinama, a što će posle toga nastupiti zato ćete snositi odgovornost pred istorijom Vi i Centralni komitet..."**

"Srećni i nesrećni Ante, Mujo i Tanasije

Iz političkog i vojnog sunovrata valjalo se izbaviti novim dokazima da Ravnogorski pokret može da okupi sve građane u preporođenoj posljeratnoj Jugoslaviji. Na toj

* VII, ČA, k. 14, f. 2, d. 28; ZB, XIV/4, d. 57.
** ZB, XIV/4, d. 92. depeša 506.

osnovi koncipirana je i brošura namjenjena Hrvatima "Ravnc Gora - uskrsnuće nove Jugoslavije", ispisana na 46 strana, sa uokvirenim zapisom dr Ante Radića na naslovnoj strani:

"Nema nama Hrvatima većeg dušmana i protivnika od onih ljudi koji hoće da mi Hrvati budemo samo Hrvati, tj. da ništa nemamo i nećemo da nikad imamo sa Srbima. Ovo zapamtite kao Sveto Pismo naše narodne sreće, časti i pameti" ("Dom" br. 15, maj 1904).

Zapisan je i drugi tekst dr A. Radića:

"Znam ja za ove naše ljude koji govore da narod treba učiti slavnu njegovu prošlost, neka vide šta je bilo. A znate li šta je bilo? Bio je rob i sužanj, - to je bio 'dragi' i 'mili' i dobri! - i još k tome naš narod'..." ("Dom" br.14, maj 1904).

I zapis objavljen u "Domu" 6. aprila 1903:

"A nama, koji smo svoji, - nama je dosta da se pogledamo pa razumijemo. Naš je i Anto i Mujo i Tanasije, - jedan bolji od drugoga, ali i jedan nesretniji od drugog'. Nas to boli, jer su naši..."

Uz riječi Stjepana Radića i parolu iz lista "Ravnogorska misao" ("Pružimo ruku izmirenja svima onima čije ruke nisu uprskane bratskom krvlju, da otpočnu sada ono što ranije nisu mogli"), priređivači kažu da su tu "brošuru namijenili Hrvati Ravnogorci našoj braći u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", da su "skupili... najvažnije stvari", da je pred svima "prvi i najvažniji zadatak oslobođenje naše zemlje od okupatora i stvaranje uslova za PRELAZ IZ KAOSA, koji su na našem narodnom području stvorili neprijatelji njegove sluge, u obnovljenu Jugoslaviju", da taj prelaz bude "što mirniji, da nam donese što manje trzavica i nesporazuma i što manje novih žrtava".

Pokret "Ravnogoraca", uvjeravali su priređivači brošure, obilježavao je "za sada, samo jedan cilj: sreću i blagostanje svih ispravnih Srba, Hrvata i Slovenaca u obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji na "čelu sa Kraljem Petrom II Karađorđevićem", navodeći i poruke generala Mihailovića hrvatskom narodu, posebno da se bivši oficiri,

podoficiri, kaplari i vojnici Jugoslovenske vojske, koji su u hrvatskom domobranstvu jave njegovi komandantima i delegatima na terenu".

Nije zaboravljen ni ljuti ravnogorski neprijatelj - partizanska vojska, "Naš odnos prema partizanima" sa međunaslovima: "Saradnja sa partizanima pokazala se u praksi nemoguća", "Borba za demokraciju a ne za partijsku revoluciju", "Vrhovni zakon borbe je narodni interes a ne tuđe simpatije" i "Izmišljanje naših protivnika ("... i uvijek sa ciljem da razbiju i spriječe saradnju demokratskih snaga i njihovo okupljanje oko Draže Mihailovića."

Srećnom i nesrećnom Anti, Muji i Tanasiju ponuđen je - u prilogu "Komunisti o nama Hrvatima" - i literarna zaostavština Marksa, Engelsa i Lasala, kao i uputstva kako da se pomogne borba Jugoslovenske vojske u otadžbini. *

Za "duše" Hrvata i Muslimana borio se i dr Stevan Moljević člancima, pismima i proglasima, poput apela od 9. novembra 1944. narodu Bosanske krajine - da se svi na tom području ujedine u borbu protiv NOV, da "valja da budemo složni i povezani - brat uz brata, selo uz selo, oblast oslonjena jedna na drugu", kako "valja da gledamo na đenerala Dražu Mihailovića koji stoji pred nama", da "tu nam se sloga sa muslimanima i Hrvatima pokazuje kao prvi uslov za sređivanje prilika".**

* Arhiv Jugoslavije, Beograd

** VII, ČA, k. 14, f. 2, d. 50;

- Komandant Mostarsko četničke brigade obavijestio je 4. oktobra '44. Gorski štab br. 212 i o tome da su 30. septembra ustaše izvršile 'u selu Ortijaš i u Lakiševinama užasan pokolj", da su ubile 92 osobe, a "kad su došli u selo Malo Polje i kad su pokušali likvidirati i tamošnje pravoslavno stanovništvo, suprotstavila su im se dva brata Muslimana iz istog sela i to Mustafa i Avdija Berberović", da "čim su im se suprotstavili, od ustaša su bili likvidirani na licu mjesta". Tada je "nastala u selu uzbuna među Muslimanima, te je tako svim našima uspelo da izbegnu i da se sklone, a ustaše su se morale vratiti iz ovog sela čičava repa, jer nisu postigli nikakav uspeh. Preti se otvoreno svakom ko je Srbin, kako od Hrvata tako i od Nemaca..." (VII ČA, kut. 203, f. 5, d. 24).

- Iznad Malog Polja i uzduž rijeke Bune položaje je držala 13. hercegovačka brigada (od novembra 1944 do februara 1945), čiji je štab 28. novembra obavjestio 29. diviziju: "Sinoć je iz Mostara izašlo 46 domobrana od kojih 12 glazbara sa svim instrumentima vojne muzike. Među ostalim nalazi se 5 ljekara... dalje 22 bolničara iz bolnice u Mostaru, među kojima 2 sanitetska oficira i jedna drugarica"

(VII, ANOP-a, k. 1144/II, f. 7, d.23)

"Neporecivi zaključci Srba i Muslimana"

Saradnja četnika i muslimanskih legionara, iako zasnovana na krhkim osnovama, tekla je na Trebavi, Posavini i na Majevici u povremenim borbama protiv jedinica Trećeg korpusa NOV, ali sve češće i narušavana samovoljnim akcijama pojedinih komandanata, pa i sve vidljivijim raskolom silom prilika okupljenih suparničkih vojski.

Tako je i četnički Romanijski korpus depešom javio Istaknutom delu Vrhovne komande (23. septembra 1944) da su "muslimani prišli crvenima definitivno", da su "izgleda Zeničani napali na muslimane pa je bilo klanja žena i dece". Konstantuje se da sve to što se događa "ovo nam šteti", da - dok se priprema "napad na Švabe a oni rade samovoljno i bore se protiv Turaka", pa je zato i predloženo da se "najhitnije sastanemo svi i rešimo dok nije kasno".*

Prota Savo Božić, komandat Trebavskog korpusa, koji je od svih četničkih komandanata uspostavio najbolju i neposrednu saradnju sa Muslimanima, javio je depešom 10. septembra da se u Trebavi vode borbe na liniji Gračanica - Modriča protiv jedinica 38. divizije NOV, i da se u tim borbama "muslimanska legija Pjanića uspešno bori već tri dana", da su "crveni uopšte odlično naoružani sa dosta bacača i ludački drski".**

Sutradan je pukovnik Gojko Borota, četnički komandant Komande Sarajeva, poslao depešu za Mustafu Mulalića: "Dragi prijatelju, dobio si poruku preko Kemure (Ahmeda), 'Da ti dođem u posjetu, odlučio sam da tamo i preselim. Bio sam se spremio za put i odredio dan, ali mi je saputnik prije otišao. Sada čekam na tvoju poruku. Dr K. Halilbašić.' Molim da se ova depeša hitno saopšti Mulaliću radi odgovora".

Bez opaljenog metka jedinice NOV ušle su u grad "srdačno dočekane od naroda", a 68 mladih je uzelo oružje

* ZB, XIV/4, d. 137. depeša 1039.

** ZB, XIV/4, d. 137. depeša 956.

i stavilo kapu sa petokrakom. "Kod sela Maoče predalo se (29. oktobra 1944) Osamnaestoj hrvatskoj brigadi oko 700 esesovaca - pripadnika 28. puka 13 - SS 'Handžar' divizije,od kojih je za popunu svojih jedinica zadržala 180 vojnika sa 8 mitraljeza, a ostale uputila Štabu 38. divizije NOV. Bila je to vijest od izuzetnog značaja.*

Tog oktobra su u Semberiji i Posavini, potisnuti iz Srbije, bili Draža Mihailović sa članovima Centralnog nacionalnog komiteta, a potom su sa Ozrena i Krivaje otišli na planinu Zvijezdu, gdje su se duže zadržali u selima Okruglici i Srednjem.

Nakon što su četnici uspostavili zakratko vlast u Bijeljini (odakle su se povukle jedinice 13 - SS divizije, a za koji dan u grad ušle trupe njemačke 1. brdske divizije), učvršćene su nešto ranije uspostavljene veze između četničkih komandi sa nekoliko bijeljinskih muslimanskih prvaka ravnogorske orijentacije.

Tako su politički prvak Muhamedbeg Pašić i dva vojna muslimanska predstavnika Alija i Hasan Muratbegović, zatim komandant četničkog Majevičkog korpusa Stevan Damjanović Leko i njegovi saradnici Radivoj Banjičić i Srdjan Bakajlić razmatrali na sastanku u selu Dvorovima 4. septembra 1944. zbivanja u svijetu i u Jugoslaviji, posebno u BiH i donijeli "neporecive" zaključke: (1) da "srpske i muslimanske oružane snage u svim prilikama od toga dana stoje pod komandom samo Nj. V. Kralja Petra II i udružene u borbi protiv Tita i njegovih bandi, kao i svih drugih neprijatelja našega naroda", (2) da bi radili "kao jedna celina a ne na parče i svako na svoju ruku", da Muslimani upute tri člana u Štab Majevičkog korpusa koji bi "sva važnija rešenja od opšte stvari potpisivali", (3) s obzirom da su od toga dana bili "jedna celina, to se naše vojske mogu slobodno kretati po celoj teritoriji pomenutog korpusa" (4) da će se u zauzetim mestima organizovati civilna politička upravna vlast" i to proporcionalno u odnosu na vere", uz ravnopravnu podjelu plena i kažnjavanje krivaca - "bez ikakve sentimentalnosti likvidiraće Srbi sa Srbima a Muslimani sa Muslimanima", (5) da će se "svi oni

* Esad Tihić, Posavsko-trebavski NOP odred, str. 254

koji bi pokušali uraditi nešto na štetu sporazuma javno likvidirati", (6) da će "narodna imovina zajednički biti štićena i zaštićena", (7) da će se izdati "stroga naredjenja u duhu ovoga zaključka" i (8) da "predstavnici Muslimana naglašavaju da će ostati verni ovome zaključku po cenu svojih života sve dotle dok se četnici bore protiv Tita i njegovih bandi i žele da se mi izjasnimo da ne priznajemo Šubašićevu vladu - što i činimo." *

Panično povlačenje Vrhovne komande

Sa muslimanskim građanskim predstavnicima bjeljinskog kraja susreo se i general Draža Mihailović, koji se sa nekoliko članova Centralnog nacionalnog komiteta i Vrhovne komande našao u istočnoj Bosni posle dramatičnih zbivanja u Srbiji septembra 1944. godine.

Upravo dok je trajalo zasjedanje Centralnog nacionalnog komiteta u selu Milićevcima kod Čačka (a raspravljalo se i o uvjeravanju američkog pukovnika Mak Dauela, koji je u avgustu stigao u štab generala Mihailovića, da Crvena armija neće nastupati kroz Jugoslaviju), bila je potvrđena vijest da su prethodnice Crvene armije prešle Dunav i stupile na tlo Jugoslavije.**

* VII, ČA, k. 27, f. 1, d. 35.

** Muhamedbeg Pašić, posjednik, prisustvovao je krajem tog mjeseca sastanku i sa Dražom Mihailovićem (na fotografiji označen brojem 5). Poslije rata uhvaćen i strijeljan. Alija Muratbegović Tobuke kao đak prišao je ustaškoj mladeži i ostao sljedbenik svog političkog ubjeđenja, kasnije sarađivao i sa četnicima, da bi krajem rata izbjegao u Argentinu. Hasan Muratbegović Haso je kao "zelenokadrovac" uhvaćen i strijeljan poslije rata. Potpukovnik Stevan Damjanović Leko, komandant četničkog Majevičkog korpusa i poručnik Radivoj Banjičić, svojevremeno komandant Bijeljinskog sreza, ubijeni su ljeta 1945. od suparničke četničke grupe vojvode Radivoja Kerovića.

I pored više razgovora sa učesnicima u ratnim događajima u Semberiji, nisam uspio da utvrdim biografske podatke za vojne starješine "muslimanskih četničkih trupa" koji se pominju u naredbama 1. i 24. decembra 1944. Abdurahmana Osmanovića, Abdulgafara Nakićevića, Hata Karića i Nurije Hasanbegovića, kao i za Hasu Mutića, koji se pominje kao komandant jedne Muslimanske brigade.

"Vest je izazvala opšte uznemirenje. Predsjednika CNK, Mihaila Kujundžića, inače bivšeg ministra, koji je sedeo na vrhu stola, čim su to saopštili - udarila je srčana kap i on se momentalno srušio. Oni koji su mu pritekli u pomoć mogli su samo da konstatuju smrt. Napravljena je neophodna pauza. Svi su bili uznemireni: ne toliko ovom smrću - koliko Rusima".*

U opštoj pometnji donesen je zaključak da se u susret Crvene armije pošalju delegati, ali članovi CNK "napustili su glavom bez obzira selo Milićevce, neko pod izgovorom 'da zbrine familiju', neko da 'promeni košulju', pa će se odmah vratiti, a nijedan se nije pojavio".**

Agonija političkih prvaka Ravnogorskog pokrata pojačana je i govorom Kralja Petra II na londonskoj radioemisiji 12. septembra1944. kojim su Srbi, Hrvati i Slovenci - u "sudbonosnim i za Jugoslaviju velikim danima, kada pobedonosne armije Sovjetskog saveza stoje na našoj granici s jedne strane, a američke i britanske s druge strane" - pozvani "da se ujedine i pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom", jer je i s njegovim, kraljevim "punim znanjem i odobrenjem Kraljevska vlada dr Ivana Šubašića zaključila važne i korisne sporazume sa tom našom narodnom vojskom, koja je jednodušno priznata od naših velikih saveznika.

Dok je više članova Centralnog nacionalnog komiteta potražilo spas sklanjajući se u Beograd, u štabu Draže Mihailovića ostali su dr Stevan Moljević, Aleksandar Aksentijević, Mustafa Mulalić i još nekoliko političara, koji su

---

* N. Milanović, Draža Mihailović; str. 189

** VII, ČA, AFV, kut. 11, f. 1, d. 19 ; ZB, XIV/4, str. 1041.

- Desetak dana kasnije, 29. avgusta 1944. u Londonu je objavljen Ukaz kralja Petra II da se "razreši dužnosti Načelnika Štaba Vrhovne komande u okupiranoj Otadžbini armijski đeneral Mihailović Dragoljub i stavi na raspoloženje Našem Ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva..." (ZB, XIV/4, str. 1038).

-"Plotun je bio jezivo tužan. U selu su mislili da Nijemci strijeljaju rodoljube. Večer je padala kada smo nad Kujundžićem zaravnali grob. Samo što sam i ja bacio lopatu, stiže iz Vrhovne komande drugi kurir sa naredbom za hitan pokret.

Partizani su nastojali da se sjedine sa Rusima, pa su svoja kretanja usmjerili prema sjeveru. Draža je poslao delegaciju u Smederevo da pozdrave Ruse, ali su ih Rusi zarobili i otpremili u Sibir..." (M. Mulalić u svojim sjećanjima, str. 217)

preko planine Suvobor stigli do Drine, a potom i u područje Bijeljine".

Pukovnik Dauel je u tim okolnostima, pošto su Rusi već stupili na jugoslovensku teritoriju, tvrdio da će i "anglo-američke trupe svakako doći u Jugoslaviju, da će se kurs zapadne politike promijeniti, da će doći do sukoba sa Rusima i konačnog obračuna zapadnog kapitalizma s komunizmom". *

Trebalo je na tom putu privoljeti i muslimanske milicije da ne napadaju na članove Vrhovne komande i Centralnog nacionalnog komiteta i njihovu pratnju. O tome je Mustafa Mulalić u selu Dvorovima pregovarao sa bjeljinskim političkim prvakom Muhamedom Preljubovićem i sa nekoliko njegovih istomišljenika. Njihova je želja bila da se sastanu i sa generalom Mihailovićem i sa američkim pukovnikom Mak Dauelom.

Na ručku u selu Dvorovima su pored njih dvojice i Mulalića bili i Muhamed Pašić, Muhamed i Ibrahim Preljubović i nekoliko drugih Muslimana.

Muhamed Pašić je kao poznavalac islamskog pitanja razgovarao sa Mak Dauelom na turskom jeziku o preporodu Islama, o preorijentaciji Muslimana za pokret Draže Mihailovića. Foto - aparat je u svoj objektiv "uhvatio" učesnike tog dogovora, a taj snimak je sačuvan.

"...Dok smo prelazili Zvijezdu i, krijepeći se suhim divljim jabukama, žurili da stignemo Dražu u sitijim krajevima, dotle su se na svjetskom planu dešavali značajni događaji koji su ubrzavali kraj rata", pisao je M. Mulalić.**

"1. oktobra saveznici su već bili u Napulju. Situacija je već bila sasvim jasna da Nijemci gube rat. U Beogradu i Srbiji mislilo se da će saveznici iskrcati u Dalmaciji i Crnoj Gori, a ne u Sloveniji. ja sam se međutim držao riječi Mak-Daulovih: "Do viđenja u Sloveniji!"

4. oktobra Nedić je raspustio svoju vladu i napustio Beograd. Otišao je u Beč, gdje pokuša da osnuje srpsku vladu sa Ljotićem i Dražom Mihailovićem..."

* Milan Basta, Rat je završen 7 dana kasnije. IV dopunjeno i prošireno izdanje,1982. godine,str. 454.

** "Hronika...", str. 230.

20. oktobra oslobođen je Beograd i na Terazijama je zaigrano Kozaračko kolo. Proganjajući Nijemce da bi se oslobodila čitava zemlja, nastavljene su borbe u Srijemu..."

Nova izjava kralja Petra "povodom oslobođenja Beograda još više je pojačala nespokojstvo i sumnju u istinitost kazivanja američkog pukovnika Mak Dauela, koji je već slijedećeg mjeseca napustio Jugoslaviju. Kraljev govor su vojni i politički prvaci Ravnogorskog pokreta više puta pročitavali očekujući da će možda otkriti neki drugi smisao njegovih riječi, gotovo ne vjerujući da Kralj može Srbima, Hrvatima i Slovencima saopštiti i ove poruke:

"Ispunjen radošću i srećom ja vas, na ovaj veliki dan, pozivam i molim da se svi ugledate u hrabre oslobodioce naše prestonice i da ujedinjeni u Narodnooslobodilačkoj vojsci doprinesete poslednju žrtvu na oltar slobode naše otadžbine. Živela Narodnooslobodilačka vojska i junačka Crvena armija. Živeli Srbi, Hrvati i Slovenci! Živela slobodna i srodna Jugoslavija!"*

Slijedećih dana domaćin Draži Mihailoviću i njegovoj pratnji bio je prota Sava Božić, komandant trebavskih četnika. Poslije su njegovi neočekivani gosti, nakon dugih marševa, odahnuli na Zvijezdi planini, gdje su u Okruglici, Srednjem i Kleku članovi Centralnog nacionalnog komiteta ostali oko četiri mjeseca (novembar i decembar 1944 i januar i februar 1945). U Okruglici je jedan mjesec bio smješten i Štab Vrhovne komande.

"Muslimanske trupe Jugoslovenske vojske u otadžbini"

U grozničavom nastojanju da u Jugoslovensku vojsku u otadžbini uključi domobranske i legionarske vojnike, što mu ranije uglavnom nije uspijevalo, general Mihailović je svojim komandantima u drugoj polovini

* ZB, XIV/4, str, 1046.

1944. slao više uputstava kako da se premoste dotadašnje, činilo se, nepremostive suprotnosti.

Tako je komandantu Majevice, Trebave, zapadne Bosne, Ozrena i komandantu Istaknutog dela Štaba Vrhovne komande poslao naredbu (18. oktobra 1944) zahtijevajući da se "svugde gde ima hrvatskog i muslimanskog življa, pored srpskih obrazuju i zasebne hrvatske i muslimanske jedinice pod komandom Jugoslovenske vojske u Otadžbini", kako bi te jedinice bile "privlačna snaga za sve one Hrvate i muslimane, koji žele da pristupe našim redovima", da se u te jedinice mogu primati "svi ispravni Hrvati i muslimani" koji se svojim postupcima nisu "ogrešili o jugoslovenski orijentisani narod", štaviše, da se "mogu primiti i oni Hrvati i muslimani koji su prividno uzeli naziv 'Ustaše' sa ciljem da izbegnu služenje vojske pod okupatorom, no s tim da se do sada nisu ni u čemu kompromitovali", što sve skupa treba "shvatiti vrlo hitno i pristupiti izvršenju odmah", da svi treba "o uspehu odmah izvestiti".*

Da to nisu bile samo prazne želje i poruke, general Mihailović je potvrdio na osoben način, konkretno, obraćajući se pismom i ustaškom poručniku Mati Matićeviću "komandantu hrvatskih odreda u oblasti Vareša", u stvari, "zapovjedniku ustaške milicije u Varešu", kojeg je odlikovao i Ordenom belog orla V reda sa mačevima, javljajući mu da je zadovoljan uspostavljenom saradnjom, kako će poručnikove jedinice "ubuduće nositi ime hrvatske jedinice u sastavu Jugoslovenske vojske u domovini pod hrvatskom zastavom, a sa nazivom jednog od hrvatskih velikana", već prema izboru "(na primer, 'Hrvatski korpus Stjepana Radića').

"Moj delegat brat Mustafa Mulalić stupio je u vezu sa komandantom muslimanske milicije Islamovićem", piše dalje Mihailović. "Čim ti razgovori budu završeni, nadam se da ćemo uskoro na zajedničkom sastanku moći rešiti onako kako bude najbolje. Mi Vas, brate Mato, već sada smatram u tajnoj suradnji sa nama, a ako uspijemo da naša suradnja bude javna biti će to od najvećeg značaja za

* VII, ČA. kut. 5. f. 3. d. 36.

cijeli naš narod."*

Nakon što je samo dva dana kasnije, 1. decembra 1944, kralj Petar II unaprijedio "po stečenom pravu i za ratne zasluge rezervnog pješdijskog poručnika Matu Matijevića u čin rezervnog pešadijskog kapetana druge klase", general Mihailović je kao načelnik Štaba Vrhovne komande toga dana objavio proglas Hrvatima da stupaju u Jugoslovensku vojsku u otadžbini, i uredbu veoma značajnu o sastavu te vojske od srpske, hrvatske i slovenačke armije i Grupe muslimanskih korpusa.

Obavještavajući "braću Hrvate" da "slobodne hrvatske odrede na području uže Hrvatske okuplja generai Matija Parac, na području Bosne i Hercegovine brat general Dragutin Kuzmić, a na području Slavonije brat pukovnik Luka Sarić", pozivajući ih da se oko njih i njihovih povjerenika okupe i svi čestiti Hrvati, jer rat se približava kraju a Srbi i Hrvati će i dalje da zajednički rješavaju svoju sudbinu, tim prije što "partizani nemaju domovine" i narod ih neće, ali, eto, "oni ipak imaju prednost pred narodom: dobro su organizovani i međusobno povezani!"

"Svi oni koji su za Tita i za partizane bore se zajednički i pod jednom komandom, bez obzira na to jesu li Srbi ili Hrvati", pisao je general Mihailović, pa zato: "istim putem moraćemo poći i mi, koji se borimo za narod i njegova demokratska prava..."**

Uredbom o novom ustrojstvu Jugoslovenske vojske u otadžbini, donesene "u duhu odluke Narodnog kongresa u selu Ba" i "pod jedinstvenom komandom Štaba Vrhovne komande", predviđeno je da se komandant srpske armije potpisuje sa "Đeneral Marko", hrvatske "Đeneral Gubec", slovenačke "Đeneral Andrej", Grupe muslimanskih korpusa "Đeneral Đerđelez", da sve trupe nose "državnu ili narodno federalnu" zastavu, da ove "narodno federalne nose u gornjem uglu uz koplje, na obe strane, u kvadratnoj formi, jugoslovensku državnu trobojku". Odnosno, da "muslimanske trupe, izuzetno od ovoga, mogu nositi zastave zelene boje, sa belim polumesecom i zvezdom u sredi-

* VII, ČA, k. 18, f. 7, d. 39; ZB, XIV/4, d.109

** ZB, XIV/4, d.113.

ni, a sa obe strane imaće, takođe u gornjem uglu uz koplje, jugoslovenske državne boje", koje "simbolišu zajednicu, federativnu, demokratsku Kraljevinu Jugoslaviju".

Uz to, poput drugih sa svojim oznakama, muslimanske jedinice trebalo je da nose oznaku "Muslimanske trupe" i određeni broj.*

Ako se komandant Muslimanske četničke brigade Huso Mutić sa svojih pedeset naoružanih ličnih pratilaca "negde izgubio" u izvještajima, ovog puta, nakon što su 1. decembra 1944. naredbom Draže Mihailovića organizovane i "Muslimanske trupe", načelnik Štaba VI muslimanskog korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini poručnik Abdurahman Osmanović u ime nepostavljenog komandanta, naredbom br. 3, od 24. decembra 1944. oglasio je da "osniva(m) 1. muslimansku brigadu ovog korpusa, a za komandanta postavlja(m) Abdulgafara F. Nakićevića", da u djelokrug te brigade "spadaju sela - cio Teočak sa Sniježnicom, Glinje, Atmačići, Janjari i Trnova". Na osnovu toga postavio je, određujući im područja, za komandanta 1. bataljona Abdulaha H. Bilalića, 2. bataljona Mehmeda H Hodžića, 3. bataljona Avdu Zulčića i za komandanta 4. bataljona Ibru Smajića.

Trebalo je da komandanti okupe naoružano ljudstvo sa prostranog područja i da formiraju čete, vodove i desetine, komoru, da imena komandira dostave Štabu VI korpusa, kako bi svi zajedno, kako stoji u naredbi, "sprali ljagu koju su nam naneli Pavelić i njegove ustaške bande, kao i Tito - svetski probisvet sa svojim ološem", i na taj način poveli muslimanski narod ka boljoj budućnosti, ka konačnoj pobedi i oslobađanju poštenoga jugoslovenskog naroda pod slavnim jugoslovenskim zastavama", radi čega se moraju odmah nabaviti potrebne zastave, značke, koje bi mogle da izvezu "sestre muslimanke".

Istoga dana je naredbom br. 4 osnovana VI muslimanska brigada VI muslimanskog korpusa i za njenog komandanta je postavljen "brat Hato Karić iz Ajvaza" koji je trebalo da odredi niže starješine i uspostavi vezu sa komandantom Sprečanske brigade Majevičkog korpusa

* VII, ČA. k. 5. f. 4, d. 4; ZB. XIV/4. d.111

majorom Jovanovićem kako bi "rame uz rame vodili zajedničku akciju protiv partizana". Za komandanta III muslimanske brigade imenovan je Nurija Hasanbegović.*

Načelnik štaba VI muslimanskog korpusa Abdurahman Osmanović dobio je 20. januara 1945. naredbom armijskog generala Draže Mihailovića, za komandanta Muslimanske vojske "brata Muhamedbega Preljubovića" od koga se očekivalo da okupi i stavi pod svoju komandu sve muslimanske jedinice. Naređeno je i svim četničkim komandama da komandantu Grupe muslimanskih korpusa "izlaze u susret i potpomognu ga ukoliko zatraži i pruže mu punu podršku u njegovom radu, kako njemu tako i njegovim potčinjenim komandantima".**

U isto vrijeme je i Štab Trećeg korpusa NOV i POJ

* VII. kut. 173, f. 5, d. 13,15,30; f. 31 d. 15.

- Sakib Ramić iz Bijeljine, penzioner u Beogradu, o komandantu jednog pročetničkog muslimanskog bataljona Avdi Zulčiću zvanom Zulica kaže da je prije rata bio sluga kod Sakibovog oca, nepismen i krajnje neupućen u društvena zbivanja, ali - u ratu - legionar poznat po nasilništvu, zločinima, tragajući i za partizanom Sakibom, da bi krajem 1944. godine na svojoj svadbi on i njegov mlađi brat bili pokošeni iz šmajsera dvojice Muslimana očigledno rašćišćavajući međusobne pljačkaške i druge račune. Nije teško pretpostaviti da su i drugi naimenovami komandiri i komandanti bili iz sličnih raspolućenih sredina.

- Dr Stojan Tomić u knjizi "Semberija u NOB-u", str. 61-63, piše: "Postojala su dva vida i dva sadržaja saradnje izmedju četnika i Mu-slimana, odnosno pojedinih slojeva muslimanskog stanovništva. Jedan je klasično izdajnički i saradničko-okupatorski, a drugi je antirevolucionaran antikomunistički. Prvi vid i sadržaj odnosa između četnika i dijelova muslimanske reakcije možemo nazvati saradnja na odstojanju, saradnja između dvije vrste okupatorskih slugu koji su se mrzili i saradjivali, koji su se povremeno međusobno sukobljavali, ali uz pomoć okupatora oni su održavali kooperativne, saradničke odnose.Bila je to saradnja na odstojanju. Ljubav uz naglašene elemente mržnje (izmedju četničkih i legionarskih i zeleno-kadrovskih pripadnika), integrativan odnos uz pomoć snažne sile okupatora i unutrašnje potrebe četnika i takozvane muslimanske legije da što bolje služe okupatoru".

** VII, ČA, kut. 6. f.11 d. 26.

- Milošević Đuro, pukovnik JNA u penziji, živio je u selu Srednjem Dragaljevcu (14.km. daleko od Bijeljine), gdje je Muhamedbeg Preljubović (poznat i kao Preljub) bio jedan od rijetkih begova veleposjednika koji je između dva posljednja svjetska rata sačuvao svoje veliko imanje, oko 2.000 duluma zemlje, stoku i drugo, društveno ugledan domaćin među 400 srpskih porodica i u po nekoliko muslimanskih i hrvatskih koliko ih je bilo u Donjem, Srednjem i Gornjem Dragaljevcu. Odlaskom njegovog sina Ćerima u Prvi majevički partizanski odred 1941. godine kao i zbog toga što je osuđivao zločine bilo od koga da su činjeni (uspio da se iz zatvora pusti 40 seljaka), Preljubovićeva građanska sigurnost je bivala sve ugroženija, pa i kad mu se njegov oboljeli sin,uz odobrenje partizanske komande, krajem prve ustaničke zime vratio kući. Kasije je Muhamedbeg sa sinom Ćerimom napustio svoje selo i priključio se četnicima. Ne

saopštio Vrhovnom štabu (4. decembra 1944) svoje viđenje Muslimana u istočnoj Bosni, posebno muslimanske legije, da su se poslije višemjesečne borbe jedinica Trećeg korpusa i 13 - SS 'Handžar' divizije prilike u tom dijelu zemlje znatno izmijenile, prije svega zbog rasula njemačke divizije koja je bila glavni oslonac okupatora.

"Većina boraca ove divizije, koji su iz nje dezertirali, pristupili su sa oružjem u naše jedinice", pisao je štab. "Pravilan stav kojeg smo zauzeli prema njima omogućio je njihovu predaju našim snagama. Posliji ovog Nijemci su ostatke ove divizije razoružali i prebacili preko Save. Rasulo ove divizije i masovna predaja boraca iz nje našim jedinicama pozitivno je uticalo na držanje Muslimana Posavine, Trebave i Tuzlanskog bazena. Ovo se naročito manifestovalo za vrijeme kratkog boravka naših jedinica u tim krajevima, gdje se javio veći broj Muslimana dobrovoljno u jedinice. Narod je izražavao želju da jedinice ostanu u tim krajevima, kako bi ih zaštitio od Nijemaca, ustaša i četnika. Muslimansko stanovništvo počelo je da bježi od Nijemaca... Četnici su na Majevici, Posavini, Trebavi i ostalim krajevima vršili prisilnu mobilizaciju govoreći narodu da oni idu da očekuju saveznike. Međutim, nisu mogli da pokrenu četnike sa njihovih terena."*

"U Orahovici nas je ostavila i Američka misija", sjeća se Mustafa Mulalić, "Pri njenom odlasku Draža me je pozvao u svoj stan da potpišem peticiju, kojom molimo američkog predsjednika da nas primi pod američku zastavu.

Kad sam čuo o čemu se radi i da bi tu peticiju trebalp da ponese Mak Daul pošto se povlači, ja se nasmijah. - Biće da je prekasno! - i ispričam malu storiju kad su bosanski ajani potpisivali arzuhal da ga šalju sultanu

dugo saznalo se da je Ćerim "nestao", odnosno, narod je pričao da je ubijen.

"Vjerovatno su ubijedili Muhamedbega, vodeći zakulisnu igru, da mu je sin poginuo u borbi sa partizanima, da je uključivanje Muslimana u Ravnogorski pokret najbolji put da se izbave iz opšte nesigurnosti i neizvjesnosti, da su četnici samo protiv osvjedočenih ustaša Muslimana, pa Preljubović i dalje ne odbija kontakte sa četnicima i drugim umjerenim ljudima iz međusobno sučeljenih protivničkih snaga, uvjeren da na taj način gradi mostove tolerancije i međusobne snošljivosti", smatra D. Milošević, koji ne isključuje mogućnost da je Muhamedbeg "na papiru" komandant Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otađbini, đeneral Đerđelez bez vojske, na sličan način kao i sin okončao boraveći medju četnicima, bez obzira na to što je među 20 kooptiranih članova Centralnog nacionalnog komiteta, pod rednim brojem 9, bilo i njegovo ime. (VII,ČA, kut. 26o, f.1, d. 2/1).

* ZB, tom IX, knj. 7, d. 135

optužujući bosanskog vezira zbog zuluma, jedan beg ne htjede potpisati. "Hoću", reče, "ama crtu ostavite nepotpisanu!" Kad ga upitaše zbog čega, on odgovori: "Kad sultan natakne arzuhal na svoju sramotnu stvar, da ne zaprlja jaziju, a ni moj potpis!". Ova anegdota ih nije nasmijala, već su se prisutni zgledali. Od članova komiteta bili su prisutni samo predstavnici radikala.

Evo zašto nisam htio da potpišem: Svojevremeno na Kablaru, čim sam došao u Dražin štab, ja sam predložio da se Draža stavi pod američku zastavu, da bi izbjegli njemačke represalije i da bi protiv njih mogli voditi efikasnu borbu. Obrazložio sam da bi to bila samo jedna formalnost dok traje rat, a kad se oslobodimo, niko ne može uticati na našu volju da vratimo svoju suverenu zastavu. Svi su bili protiv mog predloga. Major Balotić i Lalatović su čak energično protestovali protiv mog miješanja u vojne stvari, te da moju ideju treba osuditi jer je to atak na nacionalni suverenitet. Sad sam nasmijavši se rekao: - Sad je sve prekasno. Nijemci su izgubili rat, a mi smo se povukli iz Srbije. Niti možemo više voditi kakvu akciju i praviti sabotaže, niti nam Nijemci mogu uzvraćati represalijama.

Američka misija je otišla, a "peticija" je pala u vodu. Mi smo nastavili put šumama prema Vijaci. Gladovali smo. Buljba nam je mogao da podijeli samo po jedan frišak krompir, da utolimo glad ako imadnemo priliku da negdje naložimo vatru i da ga ispečemo*

Na mostu ispod sela preko Krivaje stajala je straža zbog zaštite Dr Moljevića i mene. Najednom pojavi se iz one strane četnička trojka, zakosatila i zabradatila sa kokardama na šajkačama, ali im straža smete prolaz preko mosta bez znakova raspoznavanja. Trojka nije imala strpljenja da čeka dok dođe komandir straže da ih sasluša, pa pokušaju da prođu silom. Stražar ispali alarmni metak, našto trojka ubije stražara i pobjegne natrag. To je bila premaskirana partizanska trojka na čelu sa Avdom Kunosićem, narednikom, iz Tuzle. Imala je zadatak da mene kindapuje. (kasnije sam se susreo sa tim Avdom. Bio je prema meni pažljiv i ljubazan i u dobrom raspoloženju mi je to ispričao). Taj slučaj bio je znak da bi Vrhovna komanda mogla da bude opkoljena, pa Draža naredi hitan pokret.

* M. Mulalić, "Hronika...", str. 224

Muslimani su bili i ostaju jedino Muslimani

Činilo se da su posljednje ratne zime raspoloćeni i ljudi i dogadjaji, da sve što se dogovorom postigne za koji dan i poruši. Tako je u narodu i među vojskom Trebavskog korpusa prota Savo Božić, iako je korpusom komandovao "pro forma", uživao veliki ugled i autoritet i kod nesrpskog elementa, posebno kod muslimana, ali je zbog netrpeljivosti prema inovjernicima moglo sve da se poruši. Prota Sava Božić bio je postigao i to da "preuzme vlast u Modrići i Gradačcu i time olakša saobraćaj sa Posavinom", pa je, čak, "posada u ovim mestima zajednička sa muslimanima". I umjesto da se ta saradnja produbljuje u svim oblastima življenja, obavještajac Dušan Spajić je naveo slučajeve ubistva i pljačke muslimanskih trgovaca i seljaka, sve do ove pojedinosti:

"Pre kratkog vremena naišla je jedna grupa ustaša u Gradačac, gde su njihove starešine izazivale Srbe i muslimane, tvrdeći da su oni svi Hrvati. Pošto se na ova izazivanja odgovorilo ćutanjem, jedan od prisutnih ustaša protumačio je to ćutanje kao odobravanje. Na to je ustao jedan musliman i ustašama odbrusio, da oni - Muslimani - nikada nisu bili Hrvati niti će kada to biti već su bili i ostaju jedino Muslimani...*

I u neobičnoj podjeli vlasti život u Gračanici je tekao podnošljivo, sa više trpeljivosti nekad sučeljenih snaga sada nevoljom udruženih, pa otuda nije bilo sablažljivo što su se na priredbi Prvog vojničkog pozorišta "Ravna gora" održanoj u sali hotela "Gradačac" 12. marta 1945, našli vojnici sa više raznih oznaka i zastava, zagledani u "glumce" koji su izvodili komad "Pod bičem sudbine", scenski "profil u tri čina iz današnjeg rata iz muslimanskog života", uz napomenu na izlijepljenim plakatima da je "ova potresna drama protkana najlepšim muslimanskim sevdalinka-

* ZB, tom XVI/4, d. 136

ma, kroz ljubav dvoje mladih, i bratsku ljubav dva pobratima: Pravoslavca i Muslimana i potvrđuje svetu istinu: pravoslavci i muslimani mogu samo zajedno ići u bolju budućnost". Ulaznica je bila - dobrovoljni prilog u korist ranjenika. I na kraju pečat Četničke komande mjesta u Gradačcu.*

Kada su se četnički "korpusi" prorijedili da su to ostali samo po nazivu, Štab Vrhovne komande je izdao naredbu 20. januara 1945. o mobilizaciji naroda na Trebavi i Posavini, podrazumijevajući i Muslimane i Hrvate, tim prije što su Muslimani, kako je govorio Draža Mihailović na narodnim zborovima, "dio srpskog naroda i da treba da stave kokarde", očekujući da mu "građani Gradačca i okoline daju zajam od 100 miliona kuna".**

Političko djelovanje zasnivalo se na odlukama Svetosavskog kongresa, pa su i na području Posavine i Trebave organizovani "lokalni nacionalni komiteti i odbori ravnogorske omladine", u čemu se posebno angažovao Mustafa Mulalić "predratni poslanik gračaničkog sreza, te beg Muhamedbeg Preljubović iz Bijeljine, komandant četničkog Muslimanskog korpusa, koji je imao svega dva vojnika", zatim komandanti 'zelenog kadra', koji su sa četnicima vojnički sarađivali u borbama protiv jedinica NOV i POJ".***

Tada su zelenokadrovci zajedno sa četnicima držali garnizone u Gradačcu i Modriči i krajem 1944. učestvovali u napadu na Srebrenika, u borbama oko Brčkog i Gračanice, u zimu 1945. Decembra 1944. izvršena je i reorganizacija i objedinjavanje ustaških, domobranskih i zeleno-kadrovskih jedinica pod jednu komandu".****

"U oblasti Gradačca sa nama sarađuju u borbi muslimanske i katoličke milicije", pisao je Draža Mihailović 18. januara 1945. Tako je četnički general bio uvjeren da je stvorio višenacionalni front borbe protiv partizana. *****

---

* VII, ČA, kut. 15, f. 2, d. 39.
** Esad Tihić, n. d., str. 265-266
*** Esad Tihić, n. d., str. 266
**** Esad Tihić, n. d., str. 263
***** ZB, XIV/4, d. 140

Pod četničke zastave stali su i borci 1. muslimanskog domobranskog bataljona "Ferizovića" i drugi samozvani komandanti i politički prvaci, ponajviše bez vojske na okupu ili rasutom oko kućnih ognjišta, po katunima i škripovima, u prosjeklinama i urvinama, koja, kad prođe neposredna opasnost, najčešće zapjeva: "Neću Titi, neću Draži, ajd u škrip pa me traži'.

"Formiramo muslimanske brigade, ali teško ide..."

Bili su to najčešće naoružani bjegunci ili ostaci razbijenih kolaboracionih snaga. Zvali su ih i "sredonje" (kolebljivci, aluzija na vola koji obično ide sredinom puta). Znalo se i to da se na jednoj strani brda kriju dezerteri Hrvati ili Muslimani, a na drugoj Srbi, da partizanski bilteni i radio-vijesti "kruže oko brda" da ih čitaju i jedni i drugi. Iz te "ničije vojske" nestale u prostranim brdskim predjelima, iz bezbjednih vrtača i vučjih jama, trapova i drugih skrivalica pojedinačno i grupno su se izvlačili mladići kojima je popuštao strah od partizanske vojske, pa su tako "škripari","žicari" i "zelenokadraši" prilazili jedinicama NOVJ.

"Muslimanske trupe", njeni komandanti bataljona, brigada i komandant Muhamed Preljubović uzalud su očekivali značajniji priliv mladića u tri, naredbom osnovane, muslimanske brigade. "Đeneral Đerđelez" je krajnje zbunjen uludo iščekivao "slavuje" (novake) regrute i osluškivao topovsku kanonadu oko Bijeljine i Brčkog, primao rijetke kurire sa vijestima da su se seoski momci, znajući i za četničku mobilizaciju, povukli u svoje skrivalice.

Uvjeren da će seljaci muslimanskih sela rado stati pod nove zelene barjake, komandant Majevičkog korpusa depešom je javio Draži Mihailoviću da do njega dopire "artiljerijska paljba" čak i s one strane Save i da se "mus-

limani dobro drže", da je načelnik štaba VI muslimanskog korpusa Abdurahman Osmanović s njim na položaju, a Muhamedbeg Preljubović sa načelnikom Štaba II grupe brigada Majevičkog korpusa, potporučnikom Radivojem Banjičićem, koji je bio zvanični četnički pregovarač sa njemačkim komandantima u usklađivanju borbe protiv NOVJ. Potom je 'Car Leko' sa Majevice javio (27. decembra 1944) generalu Mihailoviću: "Formiramo muslimanske brigade, ali teško ide skupljanje jer su se po grupicama razbegli".*

Nevolja je bila pogubnija pošto je rasulo zahvatilo i mnoge četničke jedinice. Tako Štab Komande Srbije 15. decembra 1944. traži od Mihailovića da izdejstvuje od Nijemaca municiju jer je pri kraju, i žali se - svi ovamo znaju za bjekstvo čitavih bataljona u Bosni. "Kad se sastanemo kazaću ko su i šta su oni... Majku im mangupsku, ponavljam majku im mangupsku... "Potom je kod četničke bosanske vojske zacarila pljačka, kako pišu u izvještajima njihove starješine, "i to do te mere da smo pored vojničkog neuspeha doživeli i bednu moralnu sliku, koja nam je trag uprljala i utrla put komuniziranju južne Hercegovine".

"Titovu dominaciju treba smatrati kao prolaznu bolest"

Umjesto da neposredno komanduje svojim brigadama kojih još nije bilo, "đeneral Đerđelez" samo je mogao da povremeno uspostavlja saradnju sa loklnim seoskim milicijama i da se nada da će ih vremenom staviti pod svoju komandu kako se i očekivalo. Vjerovalo se da će đeneralova naredba o ustrojstvu "Muslimanskih trupa" imati snažniji odjek u muslimanskim selima.**

---

* ZB, XIV/4, d. 156, depeše 223/307.
** ZB, XIV/4, d. 156, depeše 311/128.

Usamljeno rukovodstvo "Muslimanskih trupa" istrajavalo je u želji da okupi bar jezgra nagovještenih brigada, da uz put pridružene nevelike grupe raznih lokalnih milicija i mobilisane seljake, disciplinuje i ukaže im na ciljeve borbe za koje je vrijedilo i glavu položiti, kako im jedina briga ne bi bila izbjegavanje svake vojske.

Da će u tome uspjeti, uvjeravao je svojim depešama i načelnik Štaba VI muslimanskog korpusa Abdulah Osmanović, ističući da su "vezali svoju sudbinu" za Vrhovnu komandu, ubijeđeni da će ih ona dovesti do "konačne pobjede i slobode", da za to neće "žaliti žrtve ma kolike bile velike".*

Izbavljenje iz haosa ponovo je nudio Mustafa Mulalić, koji je 21. januara 1945. napisao izjavu "u ime muslimana da su za Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića", da će BiH biti "jedna samoupravna jedinica s tim da joj se priključe neki zapadni delovi srpskih krajeva i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju ovoj jedinici", da "muslimani imaju kulturno vjersku autonomiju", kako je pukovnik Mirko Lalatović depešom obavijestio Dražu Mihailovića, kao i to da je Mulalićevu izjavu poslao dvojici komandanata da je umnože i rasture.**

Rasplet se bližio kraju. Pored povremenih izvještaja da u napadima na komuniste učestvuje i "nešto muslimanske milicije", stizale su i alarmantne poruke o "velikim nezgodama u pogledu ishrane, "da narod ne da ništa, čak ni za bolesne ni za ranjenike", da je "srpski narod u ovom pogledu mnogo gori od muslimanskog i katoličkog življa", kako piše P. Đurišić 15. februara, a zatim kako nigdje ni "u jednom mestu ni reči o Ravnogorskim odborima, a kada se traže, beže u šumu", da se hrana oduzima "rekvizijom","bez obzira ko je kakve vere". I pukovnik Gojko Borota je 21. februara javio da "nemački vojnici idu od kuće do kuće i prosjače hleb", da se "akcija generala Kuzmića oseća u Sarajevu" i da iz grada pitaju "kada ima već i muslimanskih jedinica kod nas, zašto se ne javlja Đerđelez, te sumnjaju u tačnost naših navoda". I koman-

* ZB, XIV/4, d. 156, depeša 548.

** ZB, XIV/4, d. 156, depeše 233.

dant M. Mladenović je 25. februara 1945. depešom saopštio:

"Partizani još sinoć zauzeli Gračanicu izdajom. Ovo nije potpuno provereno, ali najverovatnije (je) tačno. Vrlo jake snage partizana sa topovima, kojima su i nas tukli. Svuda izdaja muslimana. Jutros su i starešine i vojnici izjavili da više ne mogu izdržati, potpuno su iscrpljeni. Kažu da su očajni što moraju izjaviti..."*

Vrijeme posljednjih otkucaja Drugog svjetskog rata na jugoslovenskom prekopanom ratištu označeno je i preimenovanjem NOV i POJ u Jugoslovensku armiju, sa svoje četiri armije. Kraljevski namjesnici povjerili su mandat za sastav nove vlade maršalu Josipu Brozu Titu, savezničke armije su na teritoriji Hitlerove Njemačke vodile krupne završne operacije. U Beograd su stizali prvi savezнички ambasadori... A general Draža Mihailović od svojih predstavnika iz inostranstva primao je ohrabrujuće poruke, poput depeše 13. marta:

"Jedna stvar u koju smo sigurni jesta ta da Tito ne predstavlja Srbiju ni Srbe. Sve dok srpski narod ne bude kazao svoju poslednju reč, Titovu dominaciju treba smatrati kao prolaznu bolest..."**

Dogodilo se i to da je general Mihailović od svojih četničkih jedinica u istočnoj Bosni zahtijevao da "objedine sve narodne snage bez obzira na veru", da hvataju "vezu sa svim milicijama muslimanskim i katoličkim u cilju bratske saradnje i povezivanja i pridobijanja za našu stvar" a pripadnicima domobranstva NDH obećao da će "suprotno od stava Tita i njegovih ljudi" (da se ne mogu 'en bloc' smatrati 'izdajnicima' i 'kolaboracionistima'), "razumno shvatiti" njihov položaj i da će u budućoj državi "zauzimati odgovarajuća mesta".***

Izgleda da je general Kuzmić donio Draži nepovoljan izvještaj iz Sarajeva i od biskupa Šarića, to jest da se stanovništvo orijentisalo na partizane, pa je promjenio plan oslobođenja Sarajeva. Mjesto Sarajeva odlučio je da

* ZB, XIV/4, d. 156, depeše 979/303.
** ZB, XIV/4, d. 163, str 797.
*** N.d., str 858.

oslobodi Tuzlu od partizana i da se nastani u bogatoj Posavini kako bi mu vojska lakše prezimila. Odmah je naredio pokret prema Tuzli... Draža je otputovao sa štabom, prema Tuzli ostavivši nas - Nacionalni komitet u Srednjem. Pri polasku me zamolio da svakako održim sastanak sa sarajevskim muslimanima i da mu pošaljem izvještaj. Htio je valjda da provjeri Kuzmićev izvještaj.

Draža međutim nije mogao ni Tuzlu da oslobodi, pa se povukao niz Spreču u Osječane..." *

Posljednje naredbe i razlazi

Na planini Zvijczdi, u Okruglici, Srednjem i Kleku, medju članovima Centralnog nacionalnog komiteta koji su na tom širem području proveli puna četiri mjeseca, Mustafa Mulalić je otaljavao svoje posljednje "četovanje", pa i bez potpredsjedničkog mandata najvišeg ravnogorskog narodnog predstavništva. Tu je slušao i najnemogućnije prijeloge da li i kako uspostaviti saradnju čak i sa partizanskim vlastima u Beogradu, i gotovo svaki put je konstatovao da su svi putevi izbavljenja zapretani i zakrčeni nesavladivim preprekama.

Sjednice su se rasplamsavale u žestoka gloženja i razmimoilaženja. Tako je izbio sukob izmedju Mihailovića i njegovih komandanata Petra Baćovića i Zaharija Ostojića o tome kuda i kako dalje da bi se opstalo. Uzaludno se tragalo za krivcima za neuspjele napade na Tuzlu, za moralno i borbeno rastrojstvo više jedinica koje su u Bosnu stigle iz Srbije i drugih krajeva. Zatim, šta činiti povodom tvrdokorne odluke bosanskih četnika da ne napuštaju svoj uži zavičaj, kućna ognjišta, kako popuniti prazne kase i zašto je uskraćena saveznička pomoć, koliko je bila cjelishodna djelatnost posljednje američke misije pukovnika Mak Dauela i njegov memorandum upućen Ruzveltu (da se

* M. Mulalić, 'Hronika...', str. 228

vojska D. Mihailovića prizna od saveznika i da je prime za svoju), šta se još uopšte može učiniti u opštoj izolovanosti četničkih grupacija.

Iz te raspolućene sredine, gdje su se već pojedinačno i grupno pleli putevi spasenja, odvojio se i Mustafa Mulalić od Centralnog nacionalnog komiteta i predao jedinicama NOV u Lukavici 12. marta 1945.

I Muhamedbeg Preljubović, "đeneral Đerđelez", takodje član CNK, sve češće je bivao usamljen, na raskršću bez putokaza, još uvijek se ne odlučujući na samostalan korak u nepoznato, možda na povratak u svoj bijeljinski kraj, u odmetništvo.

Njegova tragičnost bila je i u tome što kao komandant Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini nije stigao da svoje generalsko zvanje i napiše (prema mojim dosadašnjim izvorima) ni na jednu naredbu. Nije uspio da komanduje svojim "regularnim jedinicama", jer ih naprosto nije ni imao. Čak ni u naredbama o imenovanju starješina triju potencijalnih brigada nema njegovog imena. U izvještajima nekih četničkih komandi pominje se i učešće, ali uglavnom uopšteno, isključivo u propagandne svrhe o muslimanskim milicijama i legijama o navodnoj zajedničkoj borbi protiv brigada i divizija a bez konkretnih dokaza o njihovom postojanju, i prisustvu na položaju" komandanta i načelnika "Muslimanskih trupa".

Tako se i "đeneral Đerđelez" sa sinom izgubio u žrvnju rata, u nekom spletu mitraljeskih rafala usred Bosne.* Na Lijevče polju kod Bosanske Gradiške razbijena je

* B. Petranović, n. d., str 358, f.n. 38

- Sačuvana dokumenta-pisma, naredbe, poruke, komentari i sjećanja učesnika u događajima potvrđuju 1) postojanje muslimanske pročetničke organizacije (milicijske, antikomunističke), njeno organizovanje i djelovanje i političkog i vojnog karaktera, ali i 2) njeno potpuno rastrojavanje u muslimanskoj sredini, očigledna nemoć da uhvati korijen među potencijalnim saradnicima. Otuda i veoma rijetke knjige, studije, feljtoni i članci o ratnim zbivanjima u kojima se tek spominje uključivanje jednog manjeg dijela Muslimana u ravnogorske političke organizacije i, posebno, njihove oružane formacije. Tako je taj fenomen na jugoslovenskom podneblju ostao na marginama jugoslovenskih istoričara. Na primjer, u dvotomnoj knjizi B. Petranovića 'Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945' muslimanski prvaci u četničkom pokretu pokretu spominju se dvaput, uglavnom u fus-noti; u dvotomnoj knjizi V. Đuretića 'Saveznici i jugoslovenska ratna drama' Musakadić se pominje jednom u fus-noti , a dr Popovac dvaput u knjizi J. Tomaševića 'Četnici u Drugom svetskom ratu'.

četnička vojska u povlačenju iz Crne Gore, Boke i Sandžaka, a njeni komandanti i politički prvaci Pavle Đurišić, Zaharije Ostojić, Petar Baćović, Dragiša Vasić i druge starješine i političari, njih oko 150, i pored dogovora sa crnogorskim separatistom Sekulom Drljevićem i njegovim ustaškim pokroviteljima da se ponovo uključe u borbu protiv komunista, odvedeni su u koncentracioni logor Jasenovac, gdje im se, osim rijetkih pojedinaca, preklopila posljednja stranica života.

Njihov komandant Mihailović i dalje je istrajavao u komandovanju svojim razbijenim i krajnje prorijeđenim jedinicama uvjeren u to da će ih osnažiti dobrovoljcima i mobilisanim Muslimanima i Hrvatima, posebno domobranima. Otud u njegovim depešama i naredbama strplji-

---

U odjeljku "Muslimani i vlada NDH" M. Mulalić navodi da su muslmanski politički prvaci protestvovali i kod predsjednika hrvatske državne vlade viteza dr Nikole Mandića i kod Glavara građanske uprave viteza inž. Ivice Frkovića. "Promemorij te akcije predali su Asim Ugljen, Hamdija Kreševljaković, dr Šefkija Behmen, Ismetbeg Gavrankapetanović i dr Hifzija Gavran. V. Kapetanović, Hamdija Šahinpašić, Hasan Demirović, Ibrahim Šahinpašić, Mehaga Čomora, Edhem Čejvanija, Hasan Hadžiosmanović, Nazif Bubić, dr Zaim Šarac, dr Jusuf Tanović i inž. Rasim Ćerimagić. U tom promemoriju izložen je položaj Muslimana i dokazi provođenja diskriminacije suprotnom deklaraciji da su 'hrvatsko cvijeće', navode se slučajevi koji dokazuju da se već provodi sistem istrebljivanja i Muslimana. Istaknuto je za dokaz i kako su podjeljena mjesta u državnoj administraciji... "Prema priloženom pregledu vidi se da ministara katolika ima 18, muslimana 2, državnih tajnika; katolika 6, muslimana nema, glavnih ravnatelja; katolici svi, muslimana nema, narodnih zastupnika; katolika 196, muslimana 13, u Državnom vijeću; 12 katolika, 3 muslimana; viših činovnika u Predsjedništvu vlade; 6 katolika, muslimana nema; u Upravnom sudstvu; 32 katolika, muslimana nema. Računski dvor - 30 katolika, muslimana dvojica, činovnika u MIP; 49 katolika, 2 muslimana, poslanika na strani; 7 katolika, muslimana nema; konzula i zastupnika; 6 katolika, muslimana nema; viših činovnika konzulata i poslanstava; 33 katolika, nijedan musliman; glavnih ravnatelja za red i sigurnost; 20 katolika, nijedan musliman; kotarskih predstojnika; 112 katolika, 13 muslimana; upravitelja ispostava; 5 katolika, 9 muslimana; gl. ravnatelja unutrašnje uprave; 53 katolika, muslimana nema; za javni red; 39 katolika, muslimana nema; za zdravstvo - 21 katolik, muslimana nema; velikih župana; 19 katolika, 3 muslimana, podžupana; 16 katolika, 6 muslimana; viših činovnika županija redarstvenih oblasti; 121 katolik, 11 muslimana; viših činovnika Ministarstva pravosuđa; 27 katolika, 2 muslimana; državne riznice - 159 katolika, 2 muslimana; uprava i straža; 168 katolika, 14 muslimana; Državna banka; 32 katolika, 1 musliman; Ministarstvo prosvjete; 13 katolika, 1 musliman; gospodarstva; 208 katolika, 3 muslimana, prometa; 140 katolika, 12 muslimana, itd. Taj pregled je, piše M.Mulalić, "slika stanja" 30. aprila 1944.

Ovaj pregled je izvod iz prepisa (31 str., sačinjen 1974) neobjavljenih sjećanja M. Mulalića koji sam dobio od Nusreta Seferovića i Safeta Ćišića..

vo ubjeđivanje starješina da ne odstupaju od već proklamovane politike na osovama Svetosavskog kongresa, Jugoslovenske demokratske narodne zajednice. Podsticao ih je u neposrednu borbenu saradnju sa muslimanskom milicijom i legionarima.

Posljednja ratna zima i proljeće odmicali su uz njegove depeše da se zabrani svaki sukob sa Muslimanima, da se s njima razviju što bolji odnosi, jer s njegovim trupama "idu i muslimani i ginu u našim redovima, a isto tako i katolici". Zatim, da "Zeničani moraju sprovoditi politiku prema muslimanima po intencijama Vrhovne komande", da "politički moraju razbiti komunističku akciju na pridobijanju muslimana", da su on i Muhamedbeg Preljubović uvjereni da će u 1945. godini "ostvariti sve naše ideale i slobodu našeg naroda i slobodu svakog pojedinca".

Grozničavo je nastojao da uspostavi saradnju i "sa HSS... i Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom", sa zagrebačkim nadbiskupom dr Alojzijem Stepincem, zahtijevajući od svog predstavnika da nastavi "da sa Stepincem, ponavljam sa Stepincem, uhvati(te) što čvršću vezu i upozna(te) ga sa celom našom organizacijom i radom".

Tražio je da se "ujedine sve naše snage u Sarajevu", i da "koriste neraspoloženje muslimana prema ustašama da bi ih što jače privezali uz nas". I Muhamedbeg Preljubović je svom načelniku štaba "bratu Osmanovića" javljao da su i on i general bili sretni kada su čitali njegov izvještaj od 11. marta 1945, pogotovo što je "veze između muslimana i pravoslavnih jedinica najbolja na Majevici".*

A onda je - 15. aprila 1945 - Mihailović poslao dva pisma: jedno beogradskom advokatu Ranku Bračiću sa porukom poglavniku NDH Anti Paveliću i instrukcijama za pregovore sa njim o zajedničkoj borbi protiv NOB, i drugo Alojziju Stepincu, nadbiskupu zagrebačkom, o potrebi aktivne saradnje protiv komunista, NOP-a. **

Desetak dana kasnije, 27. aprila, delegacija ravnogorskog Centralnog nacionalnog komiteta, koja je tih dana

* VII, ČA, k. 276, f. 1, d. 6, ZB, IV/4, d. 192

** VII, ČA, kut. 18, f. 8, d. 7; k. 15, f. 31 d. 3.

bila u Zagrebu poslala je memorandum predsjedniku Hrvatske seljačke stranke Vladku Mačeku (delegaciju nije primio zbog, kako je rečeno, "slabog zdravlja") o neophodnosti okupljanja svih nacionalnih vojnih i političkih snaga u Jugoslaviji "u antikomunistički front Srba, Hrvata i Slovenaca". *

U međuvremenu su se preklopile posljednje stranice ratnih dnevnika na jugoslovenskim i evropskim ratištima Drugog svjetskog rata. Draža Mihailović je i dalje, krijući se među jatacima u prostranim planinskim predjelima uzduž Drine istrajavao u nastojanju da okupi rasute ostatke svojih brigada i korpusa. Bio je uvjeren da je njihova zajednička patriotska dužnost nastavak obračuna sa nepomirljivim političkim i vojnim protivnikom - jugoslovenskim komunistima, da promijenjene surove okolnosti u kojima se se zatekli neće dugo potrajati, da monarhija nikada neće nestati, pošto su joj temlji duboki.

U takvom viđenju istorijskih okršaja i vremena koje nailazi nisu zaobidjeni ni Muslimani, o čemu se rječito govori u "Opštim direktivama" Draže Mihailovića koje je poslao komandantu Prve rogatičke brigade 15. juna 1945.**

Upozoravajući da se njegova opšta direktiva prenese i drugim komandantima, svim susjedima, da je "opšta akcija protiv komunista u Srbiji već otpočela", da se "prema sadašnjoj situaciji u Jugoslaviji i u svetu" mora "nastaviti borba za oslobođenjem naroda od komunističke tiranije", da "dobar deo savezničke - i američke i engleske - štampe žestoko napada Tita, što je dokaz da će one pre-

---

* VII, ČA, kut. 15, f. 3, d. 5;,ZB, XIV/4, d. 207

** VII, ČA, kut. 6, f. 5, d. 25; ZB, XIV/4, str. 1018-1019.

Originalni dokument je objavljen kao fus-nota i drugim tipom slova, svakako radi toga što su u 180 štampanih knjiga dokumenata VII (u petnaestak raznih tomova poput 35 knjiga IV toma o zbivanjima u BiH) objavljena isključivo ratna dokumenta. Tako je ovaj jedini "posljeratni" dokument objavljen u četiri knjige dokumenata jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića (ukupno 4,332 stranice), a uvrstio ga je redakcijski odbor uz obrazloženje da je "sve do pada u ruke organa bezbednosti, Draža Mihailović pokušavao da okupi, organizuje i povede svoje sledbenike u borbi protiv Jugoslavije". Tom prilikom je učinjena greška, jer je u napomeni rečeno da je dokument "Opšte direktive" pisan "olovkom, latinicom, sa originalnim potpisom Draže Mihailovića", a pisan je ćirilicom i mastilom, a Draža Mihailović se potpisao olovkom kao "Čika Đoka", kako se vidi u originalnom dokumentu.

duzeti sve da ga sruše", pa radi toga se i "mora biti što aktivniji", Mihailović u pet tačaka izlaže naređenje. U 3. i 4. odredjuje se budući odnos prema Muslimanima.

Naznačio je da se odmah "(1) nastavi rad na buđenju nacionalne svesti u narodu", uglavnom noću i po selima, sa viđenijim domaćinima, da povjerenici narodu objašnjavaju da "saveznici Englezi i Amerikanci neće dozvoliti da Jugoslavija ostane pod krvavim terorom Tita i da će saveznici upotrebiti sve da ojačaju Ravnogorski pokret, da se može "očekivati da će saveznici eventualno i svojim oružanim snagama intervenisati u Jugoslaviji, kako su to svojevremeno činili u Grčkoj", da treba "(2) odmah sve preduzeti da se komunističke milicije i odbori pridobiju", da svi komandanti "(5) na svojoj teritoriji odmah otpočnu sa napadima" i da se mora "prema komunističkim simpatizerima odmah biti nemilosrdan pošto su nam oni naneli velikog zla". A zatim naređuje:

"(3) Muslimanima ne dozvoljavati povratak u njihova napuštena sela, pošto su nesigurni i što se i sada ponašaju prema nama kao i pod ustašama 1941. godine;

"(4) Gde se god može, organizovati za našu stvar i Hrvatske i samo potpuno iskrene muslimanske mase"

Gorke spoznaje i rasuđivanja

U to prvo poratno ljeto četrdeset pete više članova političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića očekivalo je u zatvorskim ćelijama riječ suda, među njima i Mustafa Mulalić, začuđen, nakon gorkih spoznaja, kako i zašto se kao potpredsjednik ravnogorskog Centralnog nacionalnog komiteta politički i moralno sunovratio u hapšenika.

Znao je da to sabere i u svoju neobjavljenu 'Hroniku...' , poput sjednice CNK kojom je predsjedavao, jer je "predsjednik Mihajlo Kujundžić bio težak srčani

bolesnik", u vrijeme kada mu je Draža Mihailović po kuriru poslao poruku, a on članove telegrafski izvjestio: "Rusi su prešli Dunav!", a zatim:

"Čim to izrekoh, sjednica se uskomeša. Podiže se i predsjednik Kujundžić i samo što izreče: 'Nemojte Rusima, zaboga! Zar se ne sećate kako su se ponašali u Srbiji kad su došli da bajagi pomognu knezu Mihajlu! - sruši se u stolici. Htio je još nešto da kaže, ali mu riječ osta nedorečena, preturi se iz stolice na mene. Dok se iskobeljah da ga podignem i vratim u stolicu, ustanovim da više nije disao. Bio je mrtav. Članovi komiteta, kao da ih se ništa ne tiče smrt predsjednika, počeše da se spremaju za razlaz. 'Stanite, ljudi!' povičem ja još uvijek pridržavajući Kujundžića da se svojom težinom ne stropošti na patos. 'Stanite treba da donesemo zaključak!'. Na mene se niko nije osvrtao. Dok sam okom trepnuo prostorija je već bila prazna... Tako ostadoh sam u prostoriji sa mrtvim predsjednikom pokojnim Mihajlom Kujundžićem. Po kuriru koji mi je donio od Draže vijest, pozovem Kujundžićevu suprugu i sina da mi pomognu da prema prilikama opremimo mrtvaca, a onda kurira vratim u Vrhovnu komandu sa kratkim izvještajem: 'Komitet se razbjegao, predsjednik Kujundžić je mrtav!'.

Na Kujundžićevoj sahrani nije bio niko osim njegove porodice i mene. Uspio sam da sakupim nekoliko vojnika, da mu nad grobom bar ispale počasni plotun".

U kakva je bespuća zapao otkrio je u lakonskom odgovoru američkog pukovnika Mak-Daula, šefa savezničke vojne misije, nakon paničnog povlaćenja iz Srbije u istočnu Bosnu, u selo Dolovi, "uz posljednji bogat predratni ručak"

"Na čelu stola sjedili su Draža i Mak-Daul. U zgodnom momentu digao se Preljubović da održi zdravicu kojoj Mak-Daulu postavi nekoliko pitanja na koja nije mogao da izbjegne odgovor. Preljubović je postavio pitanje: Kakvu Jugoslaviju namjeravaju saveznici da vaskrsnu? Kakva su ovlašćenja data Rusima u Teheranu? Da li će prelaziti Drinu? Treba li naš narod da podnese na leđima još jednu peglu? Podnio je Njemačku, podnio italijansku, podnio

bugarsku, i ustašku, i da li ćemo morati da podnosemo još i rusku. Mak Daul nije znao srpski, pa mu je Preljubovićev govor prevodio ađutant Majkl. Majkl je Srbin porijeklom...

Mak Daul je odgovorio: 'Zahvaljujem na pozdravu i do viđenja u Sloveniji!' Meni je bilo dosta. A da li je Draža razmislio o tom Mak-Daulovom lakonskom odgovoru, ne znam, meni je bilo dovoljno jasno. Draži se nije ostajalo dugo u ravnoj Semberiji, rađe se odlučio na dublje povlaćenje u bosanske planine..."

Batrgajući ka zapadnim bosanskim stranama bez sigurnih putokaza, Mustafa Mulalić je napustio dotučenu i rasutu četničku vojsku, predao se Jugoslovenskoj armiji i saopštio svoju djelatnost i svoju muku Ozni u Beogradu 2. aprila 1945.

Ubrzo je skrušeno sjeo u optuženičku klupu.

Prvo poratno ljeto donijelo je i više suđenja. Od 28. jula do 6. avgusta 1945. pred višim vojnim sudom Jugoslavije održano je suđenje članovima ravnogorskog političkog i vojnog rukovodstva, a presuda je izrečena 9. avgusta. U I grupi optuženih bili su članovi Centralnog nacionalnog komiteta, njih 9, među kojima je bio i potpredsjednik CNK Mustafa Mulalić; u II grupi četvorica komandanata (prvooptuženi Vojislav Lukačević, komandant grupe korpusa); u III grupi dr Todor Perović, delegat za vezu kod italijanske i njemačke okupacione komande; u IV grupi su bila trojica gestapovaca i terorista i u V grupi osmorica špijuna i terorista. Nakon što je tokom suđenja čuo kako je komandant četničkog korpusa Dragutin Keserović strijeljao seljake iz Gornje Suanje i za druga obračunavanja, optuženi Mulalić se ("Udarajući se snažno po čelu šakom, nervirano počinje da plače", stoji u stenogramskim zabilješkama sa suđenja) uzbuđen obratio predsjedniku suda: "Sad vidim, gospodine predsjedniče, u kakvom sam se društvu nalazio. Da imam revolver ja bih se ubio".

A kada je saslušao javnog tužioca Miloša Minića, da bi "Muslimani bili svi do poslednjeg poklani da ih nije zaštitila Narodnooslobodilčka vojska isto onako kao što je zaštitila Srbe od ustaških zločina", da je Mulalić, što je na

pretresu dokazano, "ulagao velike napore da privuče muslimanske mase Draži Mihailoviću i da ih pridobije za borbu protivu narodnooslobodilačkog pokreta", da se "kao beskičmenjak, iako musliman, podložan svakom uticaju, lako saživeo sa četničkom sredinom", optuženi Mustafa Mulalić je u svojoj posljednjoj riječi saopštio svoju odbranu:

"Ja sam, gospodo sudije, na putu pokajanja od dana kada sam se predao Jugoslovenskoj armiji, svuda video po zidovima ćelija ispisane tragove muka vaših ideologa. Konstatovao sam da kazne nisu bile u mogućnosti da promene njihov mentalitet. Naprotiv, te kazne stvarale su od njih borce i na kraju oslobodioce. I ja verujem u odlučne konstruktore naše budućnosti. Zato mogu da vas uverim da bi vaša velikodušnost bila mnogo veći faktor za pokajanje onoga greha koji sam učinio. Ja ne bih mogao lako otići svojoj kući i odgovoriti na pitanje svoje dece:

'Tata, ti si skoro pet godina ostavio nas na milost i nemilost ustaša i okupatora bežeći u Srbiju da bi se borio protiv okupatora svoga naroda, a šta si nam danas donio? Ja bih mogao samo da kažem: 'Deco, doneo sam vam živu i zdravu moju rusu dragocenu glavu".

Od 25 optuženih, sedmorica su osuđena na kazne strijeljanja, među kojima i komandanti korpusa Vojislav Lukačević i Dragutin Keserović.

Prvooptuženi Vojislav Lukačević, komandant grupe četničkih korpusa!

Nekad činovnik i rezervni kapetan II klase, komandant četničkih jedinica u Hercegovini 1942, komandant Starog Rasa (Sandžaka) 1941-1944, komandant korpusa u borbama na Neretvi protiv NOVJ početkom 1943, odlikovan od kralja Pertra II za zasluge u četničkom pokretu i unapređen u čin majora, otišao je u Englesku (poslao ga je Draža Mihailović na vjenčanje kralja Petra sa grčkom princezom Aleksandrovom) i otud se vratio u Jugoslaviju krajem maja 1944, u namjeri da se sa još nekim četničkim komandantima, s obzirom na to da je četnički pokret zapao u čorsokak, da taj brod tone, "odvoji" od Draže Mihailovića i povede "svoju" akciju, uvjeren u podršku Šubašićeve

vlade, kralja Petra i zapadnih saveznika.

Formirao je komandu "Nezavisne grupe nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini" septembra 1944, očekujući da će napadom na njemačke jedinice, susretom sa iskrcanim savezničkim snagama i podržavajući sporazum Tito-Šubašić, odobrovoljiti i privoljeti na saradnju, prije svega 29. hercegovačku NOU diviziju, pa je u toj pogrešnoj računici uputio pismo komandantu te jedinice.* S njegovom četničkom grupacijom, "grupom korpusa" na prostoru Jeleč - Miljevina - Nevesinjsko polje, povela se bespoštedna borba oko odbrane Gacka i na položajima oko Bileće i Trebinja.

"Svatko se pitao šta se dešava", pisao je politički delegat Pokrajinskog nacionalnog komitete za Hercegovinu, Boku i Dubrovnik u izvještaju 21. septembra 1944, o "pokretu vojske koja bježi vratolomno", da "o ranjenicima i našim bolesnicima niko nije brinuo", da je iz Nevesinja "izneseno samo nekoliko ranjenika i to samo ona lica,za koje se zna da su prononsirani neprijatelji partizana, dok su ostali u njemačkoj bolnici", da se čuje i to da starješine vode vojsku ka jugu kako bi im se "omogučilo bekstvo preko mora".**

Istrajavajući u svojoj zabludi da će svojom izmjenjenom taktikom preokrenuti svoju sudbinu, četnička grupacija majora Vojislava Lukačevića iznenada je napala svoje dojučerašnje saveznike. Na prepad su zarobili 350 legionara, žandarma, italijanskih fašista i domobrana, dokopavši se i njihovog cjelokupnog naoružanja i municije. Zatim su, "ohrabreni uspjehom svog lukavstva", 22. septembra uručili "ultimatum njemačkom pukovniku Fišeru, komandantu legionarskog 369. puka, za predaju Trebinja. Nakon njegovog odbijanja, oko dvije hiljade četnika je napalo grad i, mada dvostruko brojno nadmoćniji, nnisu u tri noćna napada izbacili iz stroja ni jednog bran-

* Radoje Pajović, "Formiranje četničke nezavisne grupe nacionalnog otpora", "Jugoslovenski istorijski časopis" br. 4, 1964.

** ZB, XIV/4, d. 64, f . 9

ioca, što najbolje potvrđuje da je to sve teklo u znaku opšte paljbe i moralnog pritiska".*

U takvim ratnim specifičnim okolnostima, vjerovatno jedinstvenim ne samo na jugoslovenskom ratištu u II svjetskom ratu, jer svaka od tri sukobljene vojske vodila je borbu protiv dvije druge neprijateljski raspoložene snage, propala je velika, lukava i opasna igra Vojislava Lukačevića i njegovih pokrovitelja da jednim napadom na okupatora prevede četiri hiljade četnika u savezničku vojsku, da u posljednjem trenutku izdejstvuju pomoć saveznika prilikom njihovog iskrcavanja, kako je očekivao, čime je ujedno propala posljednja četnička velikosrpska hegmonistička zavjera, koja je mogla prerasti u nesagledivu opasnost po novu Jugoslaviju.**

"Taj neočekivani obrt bitke pokolebao je moral naših ljudi do te mere, da posle nekoliko dana (od) one zavidne borbenosti naših biranih boraca nije ostalo ni traga", kada je "pod teškim prilikama došlo do brzog povlačenja naših snaga iz Hercegovine...", zapisana je poruka Orfeja (vojvode Petra Baćovića) u knjizi primljenih depeša u četničkoj Vrhovnoj komandi. ***

Oplakujući neuspjele pregovore sa njemačkim komandantom trebinjskog garnizona i njihov neuspjeli napad na Trebinje, kao i sudar sa partizanskim brigadama, "nepromišljenost i procjenjivanje" vlastitih snaga, što su "pokušaj i sporazuma u zadnjem času sa komunistima potpuno propali", "žalosni i bolni gubitak" velikog broja četnika, "dok ih je većina ostala prepuštena svojoj zloj sudbini", Orfej svoju muku dalje odslikava - da je komandant 29. divizije "u svojoj paklenoj glavi kovao

* D. Komnenović i M. Kreso, "29. hercegovačka divizija", str. 344, VIZ 1979.

** M. Seferović, "Trinaesta hercegovačka NOU brigada", str. 133, Vojnoizdavački i novinski centar JNA i Arhiv Hercegovine, Bgd. 1988.

*** ZB, XII/4, dok. 156

planove uništenja naših snaga u Hercegovini, sigurno ne bi ništa mračnije skovao i pogibeljnije po nas učinio", da je "padom morala kod vojske zacarila i pljačka, i to do te mere da smo pored vojničkog neuspeha doživeli bednu moralnu sliku, koja nam je trag uprljala i utrla put komuniziranja južne Hercegovine".

Vojislavu Lukačeviću ostalo je samo toliko da čuje presudu: strijeljanje.

Mustafa Mulalić je kažnjen lišenjem slobode i gubitkom političkih i pojedinih građanskih prava, sem roditeljski, tri godine po izdržanoj kazni.

U optuženičku klupu sjeo je i Draža Mihailović, godinu dana kasnije, na procesu koji je održan od 10. juna do 15. jula 1946. pred Vojnim vijećem Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

"Kraj D. Mihailovića bio je neobičan. OZN-a je uhvatila Nikolu Kalabića, komandanta Gorske kraljeve garde, i pridobila ga za saradnju. Grupa oficira OZN-e (svi preobučeni u četnička odela, sa kokardama i bradom) uspostavila je neposredan kontakt sa Mihailovićem 12. marta 1946, u rejonu Višegrada, gde se krio skoro godinu dana i privolela ga da pođe u Srbiju. Uz put su mu oficiri OZN-e stavili lisice na ruke, pratnja mu je likvidirana, a Mihailović se 13. marta našao u Ozninom zatvoru u Beogradu." *

Osuđen je na smrt strijeljanjem. Kazna je izvršena 17. jula 1946. godine.

* Milovan Dželebdžić, "Četnici - kontrarevolucija i nacionalna izdaja", str. 116, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1988.

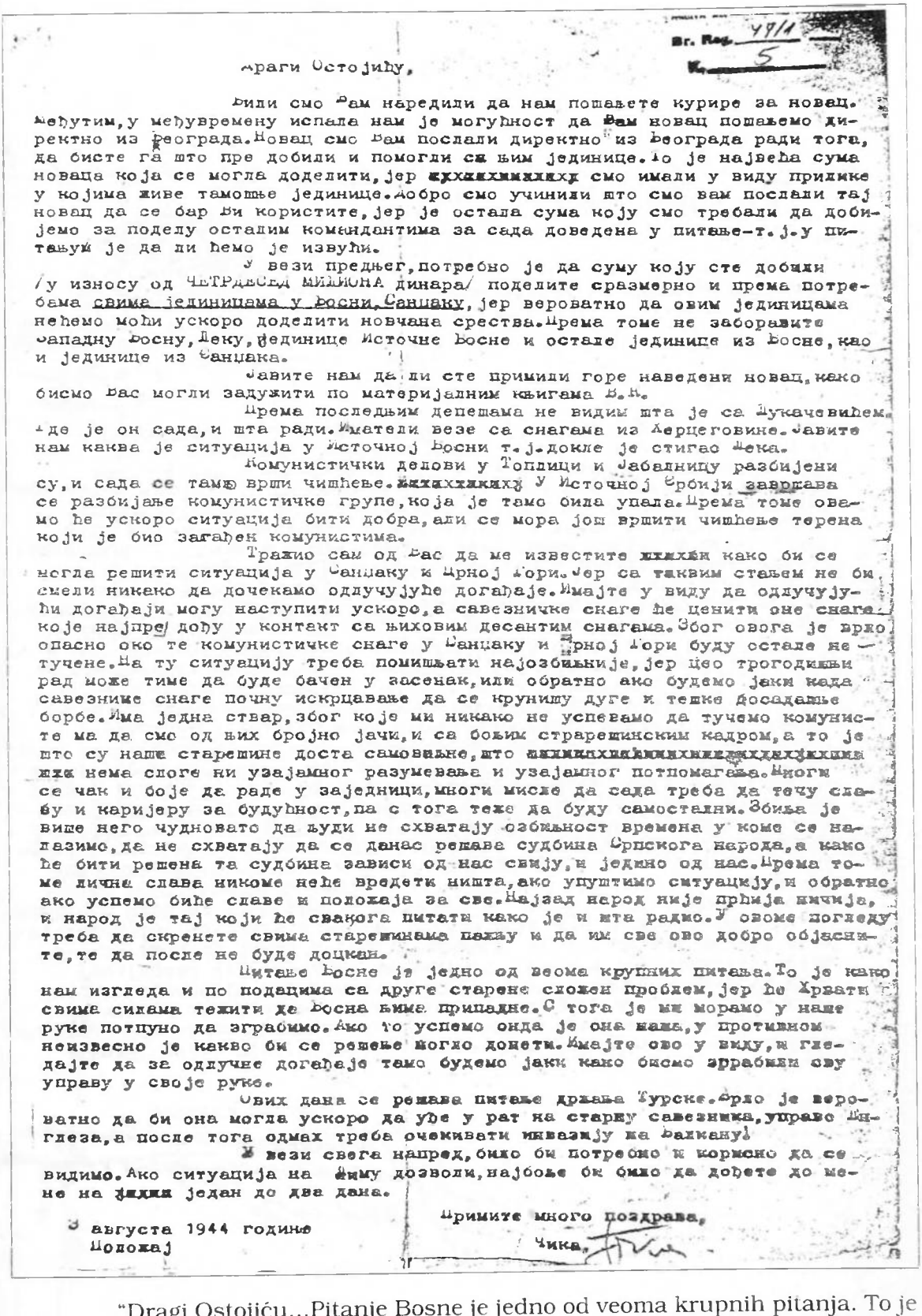

Бр. Рег. 4911
Кн. 5

Драги Остојићу,

Били смо Вам наредили да нам пошаљете курире за новац. Међутим, у међувремену испала нам је могућност да Вам новац пошаљемо директно из Београда. Новац смо Вам послали директно из Београда ради тога, да бисте га што пре добили и помогли са њим јединице. То је највећа сума новаца која се могла доделити, јер смо имали у виду придике у којима живе тамошње јединице. Добро смо учинили што смо вам послали тај новац да се бар Ви користите, јер је остала сума коју смо требали да добијемо за поделу осталим командантима за сада доведена у питање-т.ј. у питању је да ли ћемо је извући.

У вези предњег, потребно је да суму коју сте добили /у износу од ЧЕТРДЕСЕТ МИЛИОНА динара/ поделите сразмерно и према потребама свима јединицама у Босни, Санџаку, јер вероватно да овим јединицама нећемо моћи ускоро доделити новчана средства. Према томе не заборавите западну Босну, Леку, јединице Источне Босне и остале јединице из Босне, као и јединице из Санџака.

Јавите нам да ли сте примили горе наведени новац, како бисмо Вас могли задужити по материјалним књигама Б.Н.

Према последњим депешама не видим шта је са Дукачевићем, где је он сада, и шта ради. Имајте у виду везе са снагама из Херцеговине. Јавите нам каква је ситуација у Источној Босни т.ј. докле је стигао Лека.

Комунистички делови у Топлици и Јабланици разбијени су, и сада се тамо врши чишћење. У Источној Србији завршава се разбијање комунистичке групе, која је тамо била упала. Према томе овамо ће ускоро ситуација бити добра, али се мора још вршити чишћење терена који је био загађен комунистима.

Тражио сам од Вас да ме известите како би се могла решити ситуација у Санџаку и Црној Гори. Јер са таквим стањем не би смели никако да дочекамо одлучујуће догађаје. Имајте у виду да одлучујући догађаји могу наступити ускоро, а савезничке снаге ће ценити оне снаге које најпре/ дођу у контакт са њиховим десантим снагама. Због овога је врло опасно око те комунистичке снаге у Санџаку и Црној Гори буду остале нетучене. На ту ситуацију треба помишљати најозбиљније, јер цео трогодишњи рад може тиме да буде бачен у заборав, или обратно ако будемо јаки када савезничке снаге почну искрцавање да се крунишу дуге и тешке досадашње борбе. Има једна ствар, због које ми никако не успевамо да тучемо комунисте ма да смо од њих бројно јачи, и са бољим старешинским кадром, а то је што су наше старешине доста самовољне, што немају међусобног разумевања и узајамног потпомагања. Многи се чак и боје да раде у заједници, многи мисле да сада треба да течу славу и каријеру за будућност, па с тога теже да буду самостални. Збиља је више него чудновато да људи не схватају озбиљност времена у коме се налазимо, да не схватају да се данас решава судбина Српскога народа, а како ће бити решена та судбина зависи од нас свију, и једнако од нас. Према томе лична слава никоме неће вредети ништа, ако упуштимо ситуацију, и обратно ако успемо биће славе и положаја за све. Најзад народ није прћија ничија, и народ је тај који ће свакога питати како је и шта радио. У овоме погледу треба да скренете свима старешинама пажњу и да им све ово добро објасните, те да после не буде доцкан.

Питање Босне је једно од веома крупних питања. То је како нам изгледа и по подацима са друге стране сложен проблем, јер ће Хрвати свим силама тежити да Босна њима припадне. С тога је ми морамо у наше руке потпуно да зграбимо. Ако то успемо онда је она наша, у противном неизвесно је какво би се решење могло донети. Имајте ово у виду, и гледајте да за одлучне догађаје тамо будемо јаки како бисмо зграбили сву управу у своје руке.

Ових дана се решава питање држава Турске. Врло је вероватно да би она могла ускоро да уђе у рат на страну савезника, управо Енглеза, а после тога одмах треба очекивати инвазију на Балкану.

У вези свега напред, било би потребно и корисно да се видимо. Ако ситуација на њему дозволи, најбоље би било да дођете до мене на један до два дана.

Примите много поздрава,

Чика,

3 августа 1944 године
Положај

"Dragi Ostojiću...Pitanje Bosne je jedno od veoma krupnih pitanja. To je kako nam izgleda i po podacima s druge strane složen problem, jer će Hrvati svim silama težiti da Bosna njima pripadne. Stoga je mi moramo u naše ruke potpuno da zgrabimo. Ako to uspemo onda je ona naša, u protivnom neizvesno je kakvo bi se rešenje moglo doneti..." ("Čika Đoka" - Draža Mihailović u pismu komandantu Istaknutog dela Vrhovne komande majoru Zahariju Ostojiću 3. augusta 1944.

Хапс: Достовите Пију сядећу поруку Мустафе Мулалића:

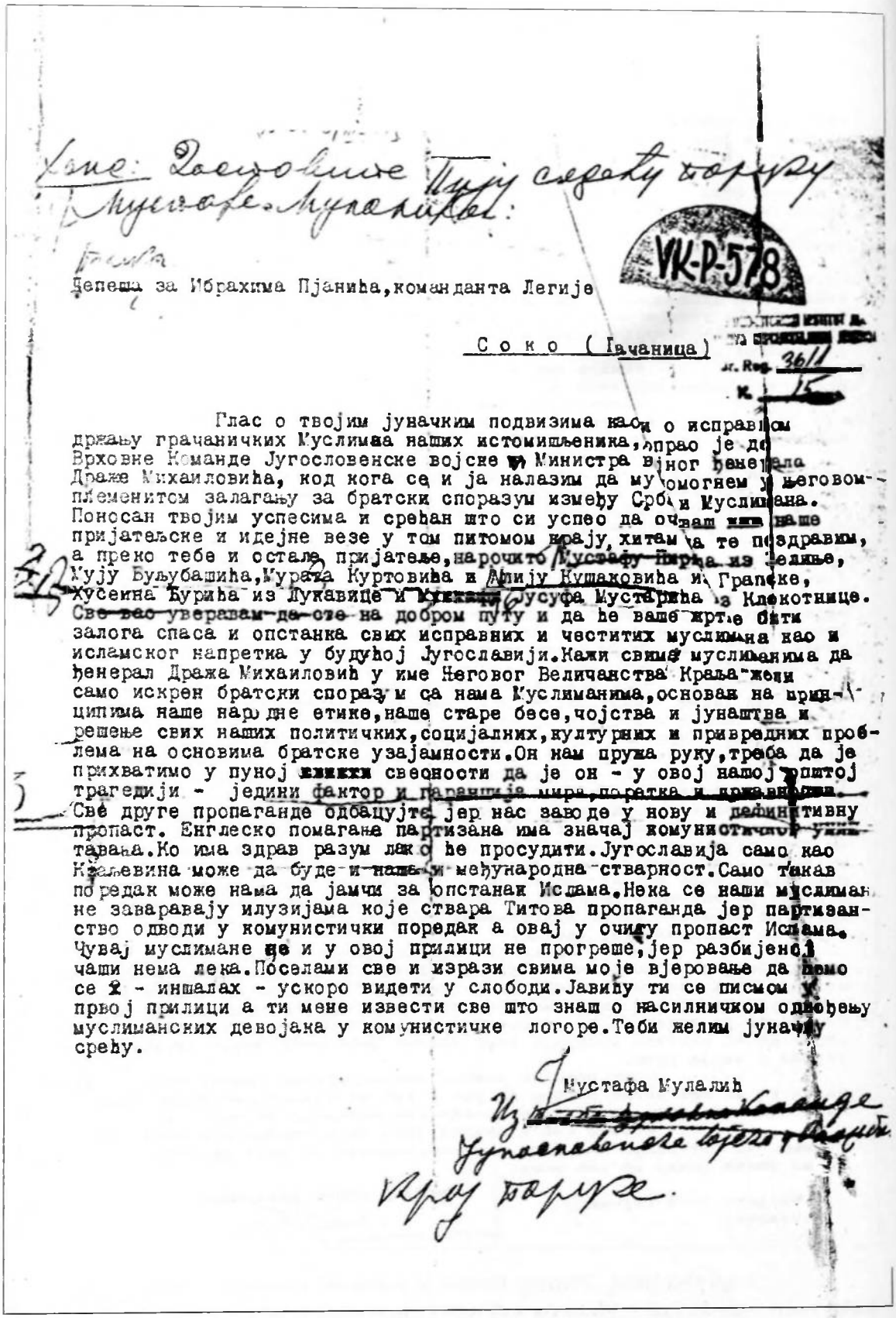

VK-P-578

Депеша за Ибрахима Пјанића, команданта Легије

Соко (Грачаница)

Ur. Reg. 3611

К. 15

Глас о твојим јуначким подвизима као и о исправном држању грачаничких Муслимана наших истомишљеника, допрао је до Врховне Команде Југословенске војске у Министра војног ђенерала Драже Михаиловића, код кога се и ја налазим да му помогнем у његовом племенитом залагању за братски споразум између Срба и Муслимана. Поносан твојим успесима и срећан што си успео да очуваш наше пријатељске и идејне везе у том питомом крају, хитам да те поздравим, а преко тебе и остале пријатеље, нарочито Мустафу Пирића из Зелиње, Мују Буљубашића, Мурата Куртовића и Алију Кушаковића из Грапске, Хусеина Ђурића из Лукавице и Мустафу Јусуфа Мустарића из Клекотнице. Све вас уверавам да сте на добром путу и да ће ваше жртве бити залога спаса и опстанка свих исправних и честитих муслимана као и исламског напретка у будућој Југославији. Кажи свима муслиманима да ђенерал Дража Михаиловић у име Његовог Величанства Краља жели само искрен братски споразум са нама Муслиманима, основан на принципима наше народне етике, наше старе бесе, чојства и јунаштва и решење свих наших политичких, социјалних, културних и привредних проблема на основима братске узајамности. Он нам пружа руку, треба да је прихватимо у пуној свесности да је он - у овој нашој општој трагедији - једини фактор и гаранција мира, поретка и државности. Све друге пропаганде одбацујте јер нас заводе у нову и дефинитивну пропаст. Енглеско помагање партизана има значај комунистичког уништавања. Ко има здрав разум лако ће просудити. Југославија само као Краљевина може да буде и наша и међународна стварност. Само такав поредак може нама да јамчи за опстанак Ислама. Нека се наши муслимани не заваравају илузијама које ствара Титова пропаганда јер партизанство одводи у комунистички поредак а овај у очиту пропаст Ислама. Чувај муслимане се и у овој прилици не прогреше, јер разбијеној чаши нема лека. Поселами све и изрази свима моје вјеровање да ћемо се - иншалах - ускоро видети у слободи. Јавићу ти се писмом у првој прилици а ти мене извести све што знаш о насилничком одвођењу муслиманских девојака у комунистичке логоре. Теби желим јуначку срећу.

Мустафа Мулалић

Из Врховне Команде Југословенске војске у Отаџбини

Крај поруке.

"...Ko ima zdrav razum lako će prosuditi. Jugoslavija samo kao Kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost. samo takav poredak može nama da jamči za opstanak Islama...", iz pisma Mustafe Mulalića komandantu legije Ibrahimu Pjaniću.

11223

Z A K L J U Č A K

sa sastanka održanog 4.septembra 1944 godine pre podne u selu Dvorovima između prestavnika Muslimana za srez bijeljinski i opštinu Teočak s jedne strane i prestavnika Srba s druge strane.-

Prestavnici Muslimana su :gg.MUHAMEDBEG PAŠIĆ-politički prvak,ALIJA MURATBEGOVIĆ i HASAN MURATBEGOVIĆ-vojni prestavnici,a prestavnici Srba su: major STEV.B.DAMJANOVIĆ "LEKO "-komandant Majevičkog korpusa J.V. u O.,komandant bijeljinskog sreza RADIVOJ BANJIČIĆ i profesor SRDAN BAKAJLIĆ-šef propagande Majevičkog korpusa.

Rasmatrajući opštu situaciju i razvoj događaja u svetu kao i unutrašnje prilike u Jugoslaviji,a specijalno u Bosni i N.D.H.,doneli smo u ime svih Muslimana i Srba pomenutog područja sledeći ZAKLJUČAK;koji je neporiciv i koji odmah stupa na snagu:

1.-Srpske i muslimanske oružane snage u svim prilikama od danas stoje pod komandom samo NJ.V.Kralja Petra II.i udružene u borbi protiv Tita i njegovih bandi,kao i svih drugih neprijatelja našeg naroda.

2.-Da bi radila kao jedna celina a ne na parče i svako na svoju ruku,gore pomenuti prestavnici Muslimana ODMAH da upute 3 /tri/ člana ispred sebe u Štab Majevičkog korpusa J.V.u O.majora Leke-kao članove štaba korpusa,koji će sva važnija rešenja i od opšte stvari supotpisivati.

3.-S obzirom da smo od danas jedna celina,to se naše vojske mogu slobodno kretati po celoj teritoriji pomenutog korpusa.

4.-Prilikom zauzimanja mesta,koja danas još drži neprijatelj,držati se sledećeg:

a-gore pomenuti prestavnici Muslimana i Srba u dogovoru postaviće civilnu-političko-upravnu ~~xxxxx~~ vlast i to proporcionalno u odnosu na vere;a ratni plen delimo,

b-sa krivcima koji su se ogrešili o srpski ili muslimanski narod bez ikakve sentimentalnosti likvidiraće Srbi sa Srbima a Muslimani sa Muslimanima.

5.-Od danas nastojati da ne dođe ni do kakvog incidenta,a sve one koji bi pokušali uraditi nešto na štetu s orazuma javno likvidirati.

6.-Narodna imovina zajednički da bude štićena i zaštićena.

7.-O ovome zaključku da se ODMAH obavesti sve oružane snage na ovom području kako srpske tako i muslimanske radi ravnjanja i da se izdaju stroga naređenja u duhu ovoga zaključka po kojima se ima tačno raditi.

8.-Prestavnici Muslimana naglašavaju da će ostati verni ovome zaključku po cenu svojih života sve dotle dok se četnici bore protiv Tita i njegovih bandi i žele da se mi izjasnimo da ne priznajemo Šubašićevu vladu-što i činimo.

Završavajući ovaj zaključak pozdravljamo našeg Vrhovnog Komandanta Nj.V.Kralja Petra II sa našim borbenim pozdravima :

S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu!

Svi za jednog-jedan za sve !

PRESTAVNICI SRBA :	PRESTAVNICI MUSLIMANA :
1.-.....	1.-.....
2.-.....	2.-.....
3.-.....	3.-.....

VOJNO-ISTORIJSKI INSTITUT ... SLIVA DEPRIJATELJSKIH ...

Br. Reg. 1/2

K. 211

"Zaključak sa sastanka održanog 4. septembra 1944. pre podne u selu Dvorovima između prestavnika Muslimana za srez bijeljinski i opštine Teočak s jedne strane i prestavnika Srba s druge strane..." (Gorski štab br. 124 Jugoslovenske vojske u otadžbini)

Poslije povlačenja članova Štaba Vrhovne komande i Centralnog nacionalnog komiteta iz Srbije u istočnu Bosnu krajem septembra 1944, Draža Mihailović je održao sastanak sa muslimanskim političkim prvacima iz Bijeljine u selu Dvorovima, kojom prilikom su snimljeni učesnici tog dogovora: Draža Mihailović (1), američki pukovnik Mak Daul (2), Mustafa Mulalić, jedan od

potpredsjednika ravnogorskog Centralnog nacionalnog komiteta (3), Muhamedbeg Preljubović, kooptirani član tog komiteta i posljednje ratne zime" komandant Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini i "đeneral Đerđelez" (4), Muhamedbeg Pašić (5), Ibrahim Preljubović (6), Hrusto Salihbegović (8) i drugi.

Štab
XXVII N.O.U.Divizija
11.11.1943.

S A S L U Š A N J E

Pandže Muhameda -Hafiza, člana Ulema Medžlisa iz Sarajeva.

Generalije:
Muhamed Hafiz Pandža rodjen 1896, u Sarajevu, svršio višu vjersku školu, sada na dužnosti člana Ulema Medžlisa i Vajiza GaziHusrefbegove džamije u Sarajevu,

Na postavljena pitanja imenovani dao je slijedeća odgovor:

1/ Kada ste napustili Sarajevo? i sa kojim ciljem?

1/ Sarajevo sam napustio 2o. oktobra 1943 g. nakon sporazuma sa mojim prijateljima Dr. Zaima Sarca, Hadžimehmeda Hadžića, Huseina Kadića i Must afe Softića. Razlozi izlaska iz Sarajeva u šumu su slijedeći: Da bi se omogućilo prikupjanje muslimana i njihovo obavještavanje da konačno moraju prekinuti svaku vezu sa ustaškom hrvatskom državom i okupatorom, nadalje poraditi na tome da se u uspostavi medjuvjerski mir i što uža saradnja medju pojedinim konfesijama i da se Muslimani obavjeste da konačno moraju učiniti sve od sebe da dodje do ostvarenja autonomne Bosne i Hercegovine u jednoj Jugoslavenskoj federativnoj državi ili u jednoj Balkanskoj uniji. Nadalje uspostaviti saradnju sa svima koji žele da narodu pomognu a naročito sa N.O. pokretom.

2/ Kakav stav ste zauzeli prema Njemcima posle sloma Jugoslavije?

2/ Posle sloma Jugoslavije kod Muslimana je najvećim djelom zavladala psihoza raspoloženja prema Njemcima. Prvih dana vjerujući, da će Njemci u istini pomoći narodu, nijesam zadržavao neprijateljski stav. A danas sam potpuno neprijateljski raspoložen i od sebe nastojim svim snagama učiniti sve, da se ovaj krivac narodnih stradanja iz naše zemlje svakom mogućom mjerom odstrani.

3/ Na koji način zamišljate ostvariti borbu muslimanskih oružanih formacija protiv okupatora?

3/ U zadnja dva tri mjeseca naročito se je uspjelo Muslimanima u većoj mjeri podoružati. To se i sada još intenzivno čini. Muslimani u kotarevima:Stolačkom, Mostarskom, čaplinskom, nevesinskom, konjičkom, sarajevskom, fočanskom, preostalom djelu goraždanskog, visočkom i zeničkom raspolažu sa oko 15 ooo pušaka. Od ovih su takozvane službene milicije oko 25oo pušaka, a ostalo su divlje podoružane. Ove snagetreba prikupi-

Prva stranica saslušanja Pandže Muhameda- hafiza, člana Uleme Medžlisa iz Sarajeva u Štabu 27. NOU divizije 11. novembra 1943.

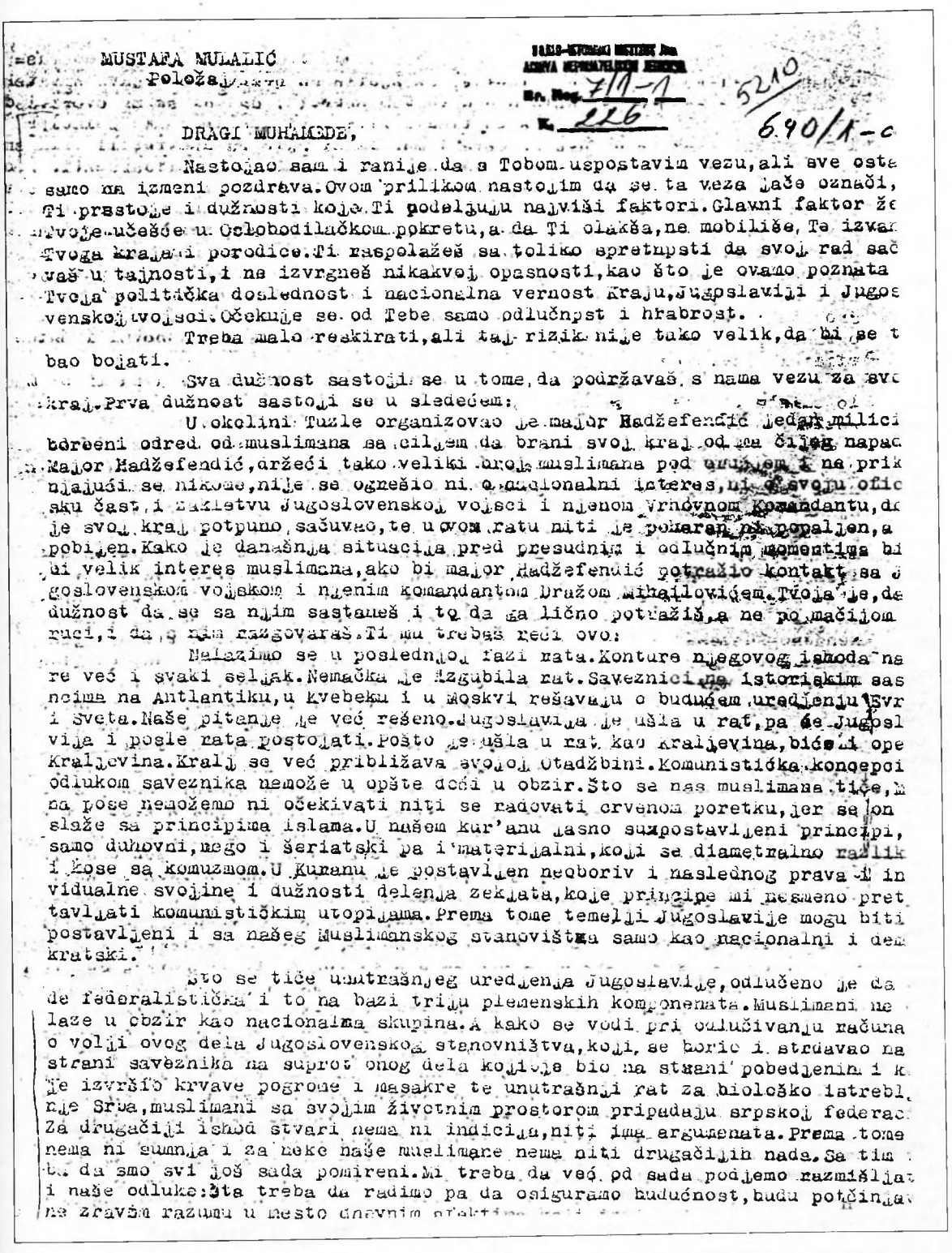

MUSTAFA MULALIĆ
Položaj

ISTORIJSKI INSTITUT JAN
ARHIVA NEPRIJATELJSKIH JEDINICA
Br. Reg. 7/1-1
K. 226
5210
690/1-c

DRAGI MUHAMEDE,

Nastojao sam i ranije da s Tobom uspostavim vezu, ali sve osta samo na izmeni pozdrava. Ovom prilikom nastojim da se ta veza jače označi, Ti prestoje i dužnosti koje Ti podeljuju najviši faktori. Glavni faktor že Tvoje učešće u Oslobodilačkom pokretu, a da Ti olakša, ne mobiliše, Te izvan Tvoga kraja i porodice. Ti raspolažeš sa toliko spretnpsti da svoj rad sač vaš u tajnosti, i ne izvrgneš nikakvoj opasnosti, kao što je ovamo poznata Tvoja politička doslednost i nacionalna vernost Kraju, Jugoslaviji i Jugos venskoj vojsci. Očekuje se od Tebe samo odlučnpst i hrabrost.

Treba malo reskirati, ali taj rizik nije tako velik, da bi se t bao bojati.

Sva dužnost sastoji se u tome, da podržavaš s nama vezu za svo kraj. Prva dužnost sastoji se u sledećem:

U okolini Tuzle organizovao je major Hadžefendić jedan milici borbeni odred od muslimana sa ciljem da brani svoj kraj od ma čijeg napad Major Hadžefendić, držeći tako veliki broj muslimana pod oružjem i ne prik njajući se nikome, nije se ogrešio ni o nacionalni interes, ni o svoju ofic sku čast i zakletvu Jugoslovenskoj vojsci i njenom Vrhovnom Komandantu, do je svoj kraj potpuno sačuvao, te u ovom ratu niti je poharan ni popaljen, a pobijen. Kako je današnja situacija pred presudnim i odlučnim momentima bi bi velik interes muslimana, ako bi major Hadžefendić potražio kontakt sa J goslovenskom vojskom i njenim komandantom Dražom Mihailovićem. Tvoja je, da dužnost da se sa njim sastaneš i to da ga lično potražiš, a ne po mačijom ruci, i da s nim razgovaraš. Ti mu trebaš reći ovo:

Nalazimo se u poslednjoj fazi rata. Konture njegovog ishoda na re već i svaki seljak. Nemačka je izgubila rat. Saveznici na istoriskim sas ncima na Antlantiku, u Kvebeku i u Moskvi rešavaju o budućem uredjenju Evr i Sveta. Naše pitanje je već rešeno. Jugoslavija je ušla u rat, pa će Jugosl vija i posle rata postojati. Pošto je ušla u rat kao Kraljevina, biće i ope Kraljevina. Kralj se već približava svojoj Otadžbini. Komunistička koncepci odlukom saveznika nemože u opšte doći u obzir. Što se nas muslimana tiče, M na pose nemožemo ni očekivati niti se radovati crvenom poretku, jer se on slaže sa principima islama. U našem kur'anu jasno suzpostavljeni principi, samo duhovni, nego i šeriatski pa i materijalni, koji se diametralno razlik i kose sa komuzmom. U Kuranu je postavljen neoboriv i naslednog prava i in vidualne svojine i dužnosti delenja zekjata, koje principe mi nesmeno pret tavljati komunističkim utopijama. Prema tome temelji Jugoslavije mogu biti postavljeni i sa našeg Muslimanskog stanovištva samo kao nacionalni i dem kratski.

Što se tiče unutrašnjeg uredjenja Jugoslavije, odlučeno je da de federalistička i to na bazi triju plemenskih komponenata. Muslimani ne laze u obzir kao nacionalna skupina. A kako se vodi pri odlučivanju računa o volji ovog dela Jugoslovenskog stanovništva, koji se borio i strdavao na strani saveznika na suprot onog dela koji je bio na strani pobedjenih i k je izvršio krvave pogrome i masakre te unutrašnji rat za biološko istrebl nje Srba, muslimani sa svojim životnim prostorom pripadaju srpskoj federac Za drugačiji ishod stvari nema ni indicija, niti ima argumenata. Prema tome nema ni sumnja i za neke naše muslimane nema niti drugačijih nada. Sa tim ba da smo svi još sada pomireni. Mi treba da već od sada podjemo razmišljat i naše odluke: Šta treba da radimo pa da osiguramo budućnost, budu potčinjav ne zravim razumu u mesto dnevnim afekti[illegible]

"Ja sam kao musliman smatrao za svoju islamsku dužnost da se borim za pobedu Ravnogorske misli među Srbima, jer ta misao pruža muslimanima jedino sigurnu garanciju za njihov opstanak, za njihovo održanje i njihov razvitak. Na tom putu imao sam sreće da dođem do Vrhovne komande Jugoslovenske vojske i do komandanta ministra vojske, đenerala Draže Mihailovića i da sa ovog položaja delujem i pripremam srpsko javno mišljenje za bratsko pomirenje sa muslimanima..." (Iz pisma koje je Mustafa Mulalić 3. decembra 1943. poslao Muhamedbegu Preljuboviću, koji je posljednje ratne zime naredbom generala D. Mihailovića imenovan za komandanta Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini)

ИСТОК

مشرق

Година I
ГЛАС ЈУГОСЛОВЕНСКИХ МУСЛИМАНА

Број 7
Слободне Југословенске Планине

5353

ПОРУКА ЂЕНЕРАЛА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА МУСЛИМАНИМА ШИРОМ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Иако од истог стабла, иако исте крви, иако истог језика, па и обичаја, ми смо православни и муслимани у овоме рату, у међусобној борби, пролили више крви и по заједничкој нам груди засејали више гробова него два најкрвавија непријатеља. Данас се, пред крај треће године рата, и једни и други питамо зашто смо ту борбу водили и за чији рачун. На прво питање немамо одговора, пошто та борба нити је имала смисла ни оправдана разлога, и она ће остати само као једна ружна страница у нашој историји коју је најбоље да чим пре превриемо. На друго питање одговор је јасан: сва је та крв проливена, све су те бројне жртве пале, и на једној и на другој страни, само за рачун и за корист трећега — непријатеља и православних и муслимана.

Истина, било је одмах од почетка племенитих покушаја да се та борба обустави: меморандум бањалучких муслимана, упућен муслиманским министрима у Недићевој влади, још у августу 1941 године, затим резолуције сарајевских, мостарских, приједорских, тузланских муслиманских првака, примери су свести и грађанске храбрости. Нажалост, сви су ти покушаји остали глас вапијућег, они који су имали рачуна да се наша међусобна борба настави до истребљења и једних и других били су тада и јачи и вештији,

Историја се, вели, понавља, нарочито она тешка и трагична. Јер, исто онако као што су Срби православни од 1875 до 1878 године водили на Бос. Крајини Крајишки, а у Херцеговини Херцеговачки устанак, и у Староме Расу дигли Бабинску буну, да, после трогодишње крваве борбе, дође трећи — Аустро-Угарска и да окупира и Босну и Херцеговину, а у Старом Расу постави своје гарнизоне, претходнице за даље продирање на Исток, и да тек онда дође до трезњења и међу Србима православним који су три године гинули, и међу муслиманима који су ту борбу Срба православних често ометали, и да дође до братске слоге не само при отпору против окупације, већ и касније, нарочито у борби за верске аутономије и православних и муслимана, тако је то било и овај пут. Под крај треће године почело је опште трезњење:

И на Бос. Крајини, и у Сред. Босни, нарочито у Сарајеву, и у Посавини, као и у Староме Расу-Санџаку, дошло је до топлих и братских веза и сарадње између муслимана и православних Срба као и између делова Југословенске војске и муслиманских одреда за заједничку борбу против заједничког непријатеља. Пример за ту сарадњу дала је Херцеговина, под вођством Мустафе Пашића, рахметли Др. Исмета Поповца, као и Сарајево са херојом из прошлих ратова рахметли Фехимом Мусакадићем и Хамдијом Ченгићем у Ист. Босни. Али и сам народ, где није било вођа да га изведу на прави пут, тражио је тај пут и сам од себе, и нашао га је по свом здравом разуму. Примери појединих села и општина где су се сељаци православни и муслимани сами споразумевали за заједничку одбрану својих живота, својих породица, своје нејачи и своје имовине, остаће потомству као најлепши и трајан доказ здравих погледа нашег сељачког народа и његове упорне снаге за самоодржање. Не сме се потцењивати ни висока улога уleме, као ни средњег сталежа, трговаца и занатлија, на овом тешком али по народ спасоносном раду.

Путеви су утрвени, (нима) треба само да се настави, и ја сам у томе смислу дао наређења свима својим командантима на терену. Они ће вас позвати, одазовите се, они ће вам свуда пружити руку помирења, прихватите је, без страха и без устезања.

Што се тиче будућег положаја муслимана у обновљеној држави за који се многи питате, ви својом данашњом сарадњом са југословенском војском и борбом против заједничког непријатеља ударате темеље томе свом положају.

Равноправност и једнакост пред свим законима које ћемо заједнички створити по начелима демократије и парламентаризма, слобода грађанска да свако може слободно да каже истину и праву реч, и усмено и писмено, у свему јавном животу, слобода верска да свако може слободно да исповеда своју веру, слобода имовинска да оно што поштено својим трудом заради буде заиста његово и законом заштићено, биће основне мисли водиље за које ћемо заједно да се залажемо. Невоље, које су опште и које су у овоме рату дошле до врхунца, али које највише притискују онога малог и слабог, онога што увек за заједницу највише даје а најмање тражи, биће нам заједничке, сиротиња наша биће и наша, браће наше биће и наше. Заједно ћемо их бринути и заједничко решавати -- друштвена правда биће нам једна као што нам је и Бог један.

Начелник штаба Врховне Команде
Југословенске војске
Министар Војске, Морнарице и Ваздухопловства
армијски ђенерал,
Драг. М. Михаиловић

"...I na Bos. Krajini, i u Sred. Bosni, naročito u Sarajevu, i u Posavini, kao i u Starom Rasu-Sandžaku, došlo je do toplih i bratskih veza i saradnje muslimana i pravoslavnih Srba kao i između delova Jugoslovenske vojske i muslimanskih odreda za zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Primer za tu saradnju dala je Hercegovina, pod vođstvom Mustafe Pašića, rahmetli Dr. Ismeta Popovca, kao i Sarajevo sa herojem iz prošlih ratova rahmetli Fehimom Musakadićem i Hamdijom Čengićem u Ist. Bosni..." ("Poruka đenerala Draže Mihailovića muslimanima širom Jugoslavije", objavljene u glasilu "Istok" ("Mašrik"), štampana je i kao letak pod naslovom "Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa-Sandžaka" 1. januara 1944.

ИСТОК

Година I Број 9
ГЛАС ЈУГОСЛОВЕНСКИХ МУСЛИМАНА

Слободне Југословенске Планине
5 јуни 1944 године

МУСЛИМАНИ У ЈУГОСЛАВИЈИ

(ПРЕНЕСЕНО ИЗ 3 БРОЈА „ГЛАСА БЕОГРАДА")

У резолуцији, донесеној на Светосавском конгресу, није нарочито истакнуто питање муслимана, него је и оно обухваћено у општим линијама и принципима о демократији, о равноправности свих грађана, о слободи вероисповести, о социјалним реформама и т. д. То је и разумљиво и логично, јер је за државо-правно преуређење Југославије узет етнички принцип, јер су се у Југославију ујединили, као елементи који је чине и означују државом - Срби, Хрвати и Словенци. Остали њени грађани који нису ни Срби, ни Хрвати, ни Словенци, припадници су нација које имају своје организоване државе изван Југославије и чине националне мањине. Муслимани су у Југославији у великој већини или Срби, или Хрвати. Уколико нису субјективно опредељени, определиће се временом, али они су то објективно, по своме пореклу, по језику, обичајима и свему осталом, врло ретки су то постали асимилацијом.

Но то што питање муслимана није у резолуцији на Светосавском конгресу нарочито истакнуто, јер су узети, посве исправно, као Срби и Хрвати, који Југославију чине заједничком државом и који су носиоци њене државности и њеног суверенитета, то нипошто не значи да муслимани, ни они који су Срби или Хрвати, и они који то нису, немају својих посебних питања и интереса, само њима заједничких. Имају их, а после овога рата имаће их још више.

Шеријатски прописи Ислама обухваћају далеко шире подручје у животу својих верника, него ли то чине прописи других нероисповести, не само у Југославији, него у својој Европи. Они обухваћају не само подручје чисто верског права у својој његовој потпуности, већ и подручја и породичног и наследног права.

Многе установе отоманског приватног права остале су у неким покрајинама и под југословенском владавином на снази, и биле у важности, као позитивни закони, за све грађане и за све односе на подручју тих покрајина. Неки од тих би се могли пренети и у наше модерно законодавство, као нпр. принцип прекупа и првокупа у корист сувласника, у корист суседа или у корист онога становника села у коме се некретнина продаје који нема довољно земље. Међа познаје и принцип етажне својине.

Ти прописи за муслимане нису више само променљиви законски прописи, они су им дугом применом прешли у обичај. Њихово усвајање у наше ново законодавство било би, уз извесне измене, од опште користи.

Последице једноставног решења аграрног питања намећу бригу како да се омогући живот оним муслиманима који су тим решењима изгубили врело за живот, како да им се нађе рада и запослења да одрже себе и своје породице.

Вакуфи, који претстављају велику вредност, како у Босни и Херцеговини, у Расу-Санџаку и у Јужној Србији, могу да буду врело које ће да послужи не само за верске, него и за просветне и социјалне циљеве и потребе муслиманског живља у Југославији.

Уз ова, има још и много других питања која интересују муслимане у Југославији, како оне који су Срби и Хрвати, тако и оне који то нису, док се других Срба и Хрвата који нису муслимани директно готово и не тичу; тичу их се само као питања њихових сугрђана, али их она не загрижавају. То су све питања која ће задавати озбиљну бригу држави при њеном обнављању, али која ће наћи своје сретно решење само ако им муслиманска интелигенција поклони сву своју пажњу, ако за та решења заложи све своје снаге. То ће бити на добро и муслиманског света и државе.

Била је једна тешка брига која је падала на све мислене и исправне људе, и православне и муслимане у Југославији — закрвљеност једних и других у Босни и Херцеговини, а и у Метохији, иако у пуно мањој мери. Али, захваљујући ставу и настојању ђенерала Драже Михаиловића с једне, а народа и народних правака, православних и муслимана, с друге, успело се да дође у многим крајевима до измирења, па и до сарадње. Рад на томе путу народ је поздравио, а из многих места сам покренуо и спровео. Дошло се до спознаје да су сва почињена недела била последица непријатељске пропаганде, унутрашње и спољне и до решења да свако за своја недела само лично и пред надлежним судом одговара. Тиме ће Србима православним и правди бити дато пуно задовољење, а муслимани ће своје редове моћи да очисте од оних који су за туђи рачун проливали крв своје браће, а сад би хтели да своју љагу и своју одговорност пренесу на сав муслимански свет у Југославији. Али, поред споменуте бриге, која је углавном превазиђена, има и сретних момената.

Муслимани су са Србима православним измешани у четири велике српске области — у Босни

— Наставак на 9 страни —

"U rezoluciji, donesenoj na Svetosavskom kongresu, nije naročito istaknuto pitanje muslimana, nego je i ono obuhvaćeno u opštim linijama i principima o demokratiji, ravnopravnosti svih građana, o slobodi veroispovesti, o socijalnim reformama itd..." (Članak dr Stevana Moljevića "Muslimani u Jugoslaviji", objavljen u glasilu "Istok" 5. juna 1944, prenesen je iz "Glasa Beograda br. 3)

Са Павелићевог и Титовог фронта

РАЗРАЧУНАВАЊА МЕЂУ ПАРТИЗАНИМА

Сарајевски „Нови лист“ у броју 851 доноси вијест да је Мошо Пијаде, претставник Срба у Титовој „влади“, отрован, јер да је, послије пораза код Бање Луке, доживио живчани слом па луд доведен у Јајце. Има, вели се у тој вијести, и друга верзија: да је тровање Мошино посљедица разрачунавања у партизанским редовима. Тако да су раније побијени сви који су дошли у сукоб са вођством. Између осталих побијени су: Др. Сима Марковић, Веселин Маслеша, вође усташко-комунистичког „Антифашистичког вијећа“, вијећници:

Миле Балан — Стојан Церовић — Симо Бјелајац — Светозар Белиновић — Жарко Зрињанин — Никола Срдић — Мирко Бешовић — Војин Гајић и — Бора Ковачевић.

Тито је стријељао и генерала Саву Оровића, члана Врховног штаба, а Др. Дејан Поповић је умакао у шуму.

БИЈЕЛИ ПАРТИЗАНИ

Тако називају у Словенији оне партизане који су насилу мобилисани па су послије побјегли из комунистичких редова испред другарског терора. Има их врло много.

Недавно је Радио—Будимпешта објавила вијест да је и Титов комесар за шуме и руднике Сулејман Филиповић побјегао од Тита и да „за свој рачун“ води акцију кријући се по босанским шумама. А хрватска штампа стално износи податке са доста високим цифрама бијелих партизана, који су се користили амнестијом и из партизанских редова побјегли у легалност. На основу тога даде се претпоставити, да је Сулејман Филиповић заправо вођа тих тако звзних „бијелих партизана“, и да је као такав морао платити главом. Верзија је, наиме стигла до час, да је Тито убио свог некадашњег комесара Сулејмана Филиповића.

ПАРТИЗАНСКИ ИЗВЈЕШТАЈИ ПРЕКО РАДИО—ЛОНДОНА

Тито је највећи човјек двадесетог вијека, далеко већи и од самога Черчила, рече недавно један угледни енглески конзервативат, — кад би све оно било истинито што слушамо о њему и његовим успјесима преко Радио—Лондона.

Тим лажима о Титу најмање подлијежу наши Словенци. Они имају стрпљења и смисла да свакодневно прате и биљеже шта преко Радио—Лондона јавља Титова пропаганда, и да поред сваке лансиране вијести назначују и право чињенично стање: Тако се код њих накупила читава књига материјала по коме би и наша јавност стекла праву слику како су Титове лажи убрзо сустигнуте, али га не можемо објавити због ограниченог простора.

Само за примјер изнијећемо један маркантан случај из те књиге:

Командант југословенске војске у Новом Месту у Словенији, потпуковник Дежман, слушао једног дана Радио—Лондон и чује на рођене уши како партизани јављају да су заузели Ново Место. Он изненађено скочи, позове ађутанта и пита га:

— Има ли гдје у близини партизана?

— Нема нигдје, одговори ађутант, чудећи се питању.

Командант ипак нареди да се пошаљу патроле да претраже околицу, али послије извјасног времена, све се патроле врате са извјештајем: да нигдје у околици нема партизана.

Управо кад смо се ми у нашој редакцији смијали тој згоди посјећује нас командант Невесињске бригаде југословенске војске и исприча нам свој случај: „И ја сам тако слушао Радио—Лондон у своме стану у Невесињу, кад чујем да су партизани заузели Невесиње. Скочим, прекрстим се и десном и лијевом, јер не чух да је ма иједна пушка вани испаљена, и био бих излетио напоље да испитујем ситуацију, кад Радио—Лондон настави да извјештава како су партизани и мене, лично, живога заробили. Е онда сам се слатко насмијао“.

Смисао тих лажи је: ако не вјерује онај у Новом Месту и онај у Невесињу; повјероваће онај ко буде слушао Радио—Лондон далеко од Новог Места и далеко од Невесиња. То може једно вријеме да добро пали, али кад се лажи једнога дана сустигну онда ће свеме свијету бити позната сва биједа оних који се лажима надувавају.

Што се тиче Радио—Лондона ми знамо да за њим стоји политичка тактика наше савезнице Вел. Британије према партизанима.

Познајући менталитет Англосаксонаца и њихов полит. традиционализам, тој политици свакако да није циљ да истински користи Титу и партизанима, него да мудро у своје циљеве искористи и Тита и његове партизане. А кад тај посао сврши, умјеће Радио—Лондон да запјева и сасвем другу кајду. Зато се, послије сваке објављене Титове лажи, ограђује: „Слободна Југославија јавља“.

Филиповићева пријетња и опомена партизанима

Титов комесар за шуме и руднике Сулејман Филиповић, у вријеме своје наивности, упутио је поред Хрвата и муслиманима најстрожију опомену: да се одмах опредијеле куда се сав народ опредијелио, то јест, да одмах приступе у „народну ослободилачку војску“.

На ту опомену муслимани су савршено ћутали. Као и сваку политичку ствар, оставили су и ову да „преноћи“. А кад је свануло, њихова здрава логика упитала се: „кад је за њим кренуо сав народ, каквог има разлога да тај исти народ опомиње и да му се пријети“... Није дуго потрајало, та је народна мудрост добила своју сатисфакцију. Филиповић који је муслимане опомињао, сам је побјегао од Тита,

---

ВИСОКО ОДЛИКОВАЊЕ НАШИХ ХЕРОЈА

Указом Њ. Вел. Краља, одликован је по други пут Карађорђевом звездом са мачевима резервни мајор ФЕХИМ МУСАКАДИЋ.

Исто тако Указом Њ. Вел. Краља одликован је Карађорђевом звездом Др. ИСМЕТ ПОПОВАЦ.

Visoko odlikovanje naših heroja: Ukazom Nj. Vel. Kralja, odlikovan je po drugi put Karađorđevom zvezdom sa mačevima rezervni major Fehim Musakadić. Isto tako Ukazom Nj. Vel. Kralja odlikovan je Karađorđevom zvezdom dr Ismet Popovac" ("Istok" br 7)

Br. Reg. 11/6-C

Изјава Њег. Вел. Краља Петра II америчким и енглеским новинарима

ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ ПЕТАР II РЕКАО ЈЕ 20 АПРИЛА ОВ. ГОД. АМЕРИЧКИМ И ЕНГЛЕСКИМ НОВИНАРИМА У ЛОНДОНУ:

„Ми стојимо непоколебљиво и чврсто на демократском уређењу будуће Југославије. Ми смо за федерацију свих Срба, Хрвата и Словенаца - најслободније државно уређење, како то жели већина мојих народа. Они су много претрпјели и имају пуно право да рјешавају о својој будућности. Са непоколебљивим повјерењем гледамо у будућност Југославије, која ће бити прогресивна и демократска".

УСПОМЕНЕ КОЈЕ НАС ОБАВЕЗУЈУ НА СЛОГУ

Народни устанак Срба православних и муслимана из године 1882 — који је букнуо у Улогу силовитом снагом слободарског духа нашег народа и, који се, брзином поплаве, проширио Невесињским крајем, Коњичком Жупом, Загорјем према Дрини и преко Трнова надомак самог Сарајева, али, који се, ускраћењем сваке подршке Цетиња и Стамбола, сплахнуо и угушио, један је од најсветлијих примјера наше слоге. Иако овај устанак није докучио себи постављеног циља постигао је, ипак, моралне резултате од крупног историјског значаја. Посматран из данашње историјске перспективе, дух његовог времена, у погледу народне јединствености, у погледу муслиманско српске слоге као диктата времена и здраво схваћеног националног интереса, превазишло је далеко наше просвјећено вријеме. Умјесто прогреса, наше вријеме је далеко заостало за временом херцеговачког устанка кога су предводили људи из народа. Умјесто да се наше савремене тежње огледају у огледалу тог историјског догађаја, пред нашим временом стоје тешко замагљене перспективе будућности. Наше покољење не може да означи ни дужи историјски рок у коме би се наша будућност могла вратити на степен оног моралног успјеха којим се манифестовао тај народни устанак.

Тај историјски подвиг наших кршних Херцеговаца није, дакле, постигао свог историјског циља. Устанци су, истина, постигли неколико војничких успјеха: Салихага Форта освојио је Улог; Османбег Тановић разбио је једну аустријску провијантску колону; уништен је аустријски гарнизон у Калиновику и жандармеријска касарна претворена је у сједиште главног устаничког штаба. Али на томе се све свршило. Аустријска солдатеска жарила је и палила је, одводила је и убијала мирну чељад, исто као што чини и данашњи окупатор, који сматра да само он може имати човјечанска права на слободу и да само он има права на срећу коју даје љубав према домовини. Фелдмаршал-лајтнант Јовановић је на крају побједио, устанци су се морали раз-

са пушењем. Њега је вређало што господар (племениташ) сматра слугу чланом своје фамилије, што се са њим савјетује у пословима и што се и слуга пита за мишљење у јавним пословима. А све то ријечито доказује, иако је феудализам имао извјесног утицаја и на нашу земљу, да је код нас тај владајући систет имао ипак своје особености, у у којима се осјећао снажан отпор демократске концепције против феудалистичке друштвене намјештености и неприродности.

Традицију демократије очувао је Ислам међу нама све до данашњих дана. Иако су наш животни правац у последње вријеме помјерили и скретали фашистички вјетрови, ми смо и по исламским дужностима остали вјерни демократији. Ми наше исламско слободарско и правдољубиво схватање не можемо никако помирити са насиљем било оно десничарска или левичарска концепција. А не можемо га помирити ни са лажном демократијом, чија би разузданост, корупција и изношење на површину неспособних и недостојних, одвела наше друштво у анархију. Ми смо наш живот обогатили таквим искуством прије овог свјетског рата, па пошто нам за остварање наших демократских идеала не може дати ни услова ни гаранција ни Павелићев десничарски фашизам, ни Титов левичарски анархизам, и пошто у Хитлеровом нацизму гледамо и ми као и сви остали исламски народи главну препреку за успостављење демократског поретка, на коме само може да почива мир и братство међу народима, а тиме и срећа и благостање човјечанства, ми се придружујемо оним народима који се боре за исте циљеве. Нас удружује сродство нашег исламског друштвеног и социјалног схватања са схватањем Уједињених Демократских Нација, па вјерујући у побједу Америке, Велике Британије и Русије, ми вјерујемо и у могућност исламског препорода.

"Istok" ("Mašrik") br. 8: "Uspomene koje nas obavezuju na slogu. Narodni ustanak Srba pravoslavnih i muslimana iz godine 1882..."

Njemački i četnički oficiri na zajedničkom zadatku

U zaplijenjenoj zapovijesti komandanta 369. legionarske ("Vražje") divizije br. 121 od 11. jula 1944. za operaciju "Zonenštih" govori se da će ta jedinica koncentričnim angažovanjem svih raspoloživih snaga i prigodnog 3. bat. 4. puka "Brandenburg" razbiti neprijatelja - 29 NOU diviziju i "mjesne banditske odrede" na prostoru Gacka, Nevesinja, Blagaja, Stoca, Hutova, Dubrovnika i Trebinja, da bi u tački trećoj bilo saopšteno da će komanda pripremiti četničke grupe u Bileći (Bilećka brigada) i četničke grupe "na liniji Odžak - Kifino Selo i u Ulogu", da u tom prostoru djeluju četnici 1. i 2. nevesinjske brigade, a zatim pod tačkom 4, u poglavlju "Izvođenje akcije",uz priloženu oleatu, izloženo je da će se akcija izvesti u četiri etape, sa preciznim zadacima četničkih jedinica.

Uz njemačkog komandanta generala Najdholda, koji je potpisao divizijsku zapovijest 121, i generalštabni potpukovnik Busman potpisao je obavještajni izvještaj Komande 369. divizije kao prilog divizijske zapovijesti.

Za svoje saveznike četnike, u obavještajnom izvještaju rečeno je da su četnici pod kontrolom Draže Mihailovića, da se "ovi četnici bore zajedno sa njemačkom vojskom, oni su neprijatelji ustaša i Hrvatske", da su četničke grupe u Prebilovcima i Glušcima, da su se svi četnici "bezuslovno potčinili njemačkoj vojnoj sili", da su "obje ove grupe izvršile do sada povjerene im zadatke, obezbjeđenja na zadovoljavajući način". (Original pisan na mašini na njemačkom jeziku, u VII, Nj.A, k, 18/1, f, 4, dok 19)

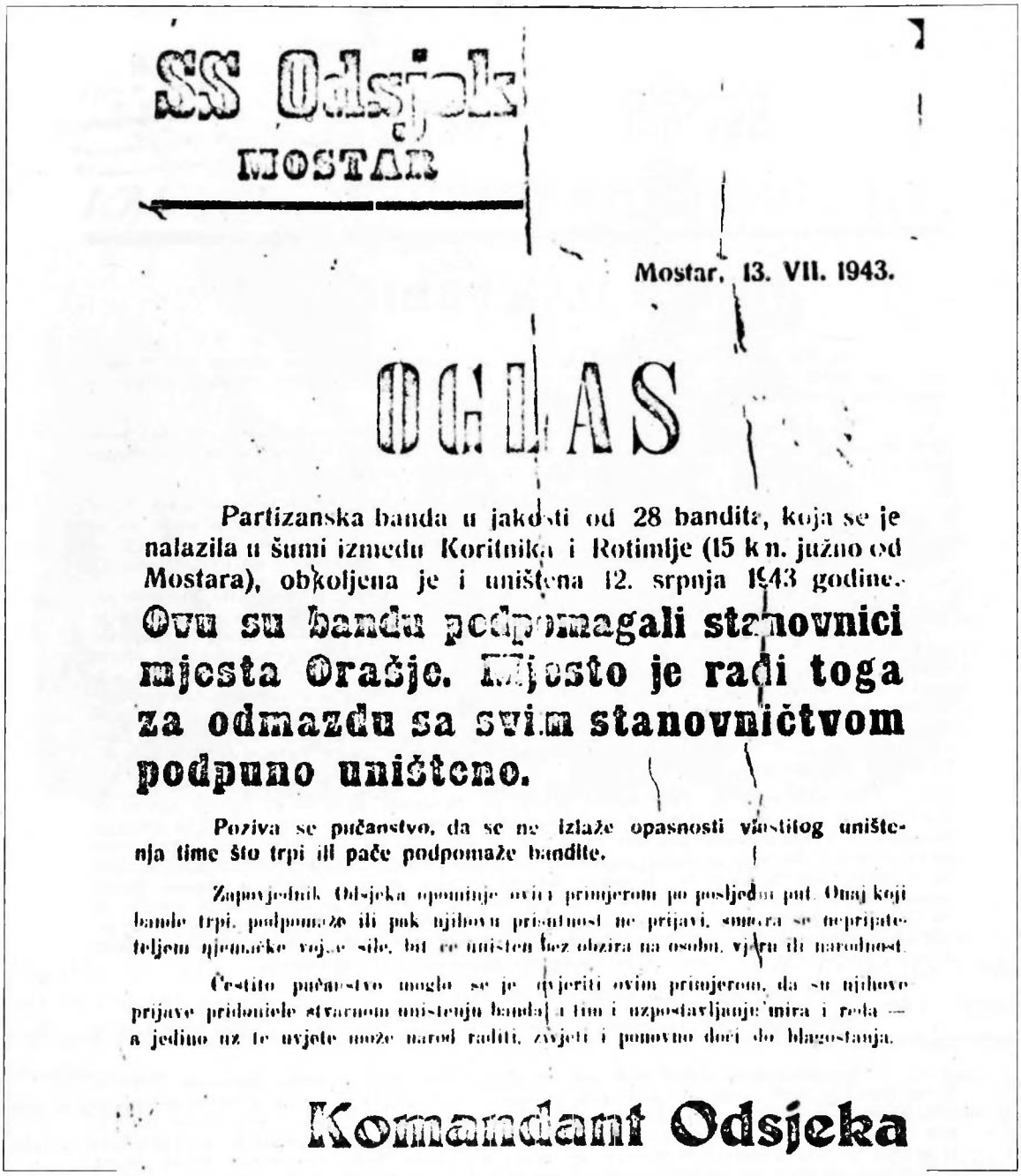

SS Odsjek
MOSTAR

Mostar, 13. VII. 1943.

OGLAS

Partizanska banda u jakosti od 28 bandita, koja se je nalazila u šumi između Koritnika i Rotimlje (15 k m. južno od Mostara), obkoljena je i uništena 12. srpnja 1943 godine.

Ovu su bandu podpomagali stanovnici mjesta Orašje. Mjesto je radi toga za odmazdu sa svim stanovništvom podpuno uništeno.

Poziva se pučanstvo, da se ne izlaže opasnosti vlastitog uništenja time što trpi ili pače podpomaže bandite.

Zapovjednik Odsjeka opominje ovim primjerom po posljednji put. Onaj koji bande trpi, podpomaže ili pak njihovu prisutnost ne prijavi, smatra se neprijateljem njemačke vojne sile, bit će uništen bez obzira na osobu, vjeru ili narodnost.

Čestito pučanstvo mogle se je uvjeriti ovim primjerom, da su njihove prijave pridonijele stvarnom uništenju banda i tim i uzpostavljanje mira i reda — a jedino uz te uvjete može narod raditi, živjeti i ponovno doći do blagostanja.

Komandant Odsjeka

Jedan od masovnih zločina okupatora u BiH - strijeljanje cjelokupnog stanovništva u hercegovačkom Orašju. To potvrđuje i OGLAS njemačkog komandanta 13. jula 1943.

U članku "Ogledi o čovječnom i nečovječnom" ("Leskovački zbornik", XII,1972) publicist i kritičar Dragi Milenković je u zaključku u svojoj raspravi o literaturi i masovnom zločinu zabilježio da masovni zločini imaju dvije komponente: "Prva je da su oni dokaz, svedočanstvo, istina o nečovečnom i neljudskom postupku izvršilaca zločina. Zato oni i služe nagrizanju, razaranju i ukidanju privremene pobede agresora kao zločinca. Druga komponenta je da žrtve masovnog zločina nisu samo dokaz o tome koliko je plaćena pobeda nad zločincima, nego istovremeno dokaz da se žrtve nisu prestrašile, poklekle, predale se i podale. Po tom one nisu samo dokaz zločina, nego dokaz čovekove i ljudske snage u borbi, otporu protiv nečovečnog i neljudskog. Upravo zato su masovni zločini nemoćni da budu oružje u rukama agresora i terorista - zločinaca, te se pretvaraju u oružje - idejno, psihološko, moralno, političko i ljudsko - protiv njega, a oruđe njegovog poraza. Tako zločin postaje sudar i duel čovečnog i nečovečnog, ljudskog i neljudskog, društvenog i nedruštvenog, oslobodilačkog i porobljivačkog..."

ВН-Р-745 745

Вг. Коф. 1178

Кс 226

МНО. ФНРЈ. ВНН

Бр. Рег. 1911

К. 6.0

МУСЛИМАНИМА БОСНЕ и САНЏАКА

НЕ И НА СРБИЈУ....

Ми Муслимани као да смо заборавили све прописе Ислама; ми као да смо се одрекли своје вјере; ми као да смо се зарекли да до краја останемо у служби усташке католичке цркве и њене политике. Јер, ваља да погледамо истини у очи:

За вријеме слома Југославије и стварања Независне државе Хрватске, није био мали број муслимана што је ступио у усташку службу. Многи и многи су у тој служби окрвавили своје руке о разоружане Србе, о српску нејач — о старце, жене и дјецу.

Дошло је, разумије се, до отпора, и Срби су многима вратили мило за драго. То је и право. Али уз криве страдали су и многи невини — пале су и на нашој страни многе жртве — и старци и жене и дјеца, попаљени су многи домови, уништена имовина. Павелић није ни могао ни хтјео никога да заштити. Што мање Срба и што мање Муслимана по њега је боље.....

И послије свега тога Срби су нам преко ђенерала Драже Михаиловића пружили руку помирења. Ми смо је радосно прихватили, да међусобном клању учинимо крај, свјесни да је оно од користи само трећем — непријатељу и Срба и Муслимана. Али управо у овај час када смо на најбољем путу да то измирење изведемо, и када су нам са најмеродавнијег мјеста пружене пуне гаранције за слободу наше вјере и нашу пуну вјерску аутономију, за наше животе и нашу имовину, када су у томе погледу спремљене инструкције свима командантима Југословенске војске под командом ђенерала Драже Михаиловића, стигоше црни гласови да неки Муслимани, они исти што су прије двије и по године отишли под заставе Анте Павелића, опет хоће да застране — да данас ступају под барјак Јосипа Брозов званог Тита, и не само они него хоће и друге да заведу.

А знате куда их Тито шаље? Шаље их на Србију, куда их ни Адолф Хитлер ни Анте Павелић нису слали. Шаље их на Србију која ће их дочекати као што је 1914 дочекала Потјорека и Адемагине шуцкоре. Они се из Србије неће вратити. Они који дођу ту ће и своје кости оставити. Од тога не биће никакве штете. Муслимани би били ослобођени великог дјела свога олоша. Али тај олош би за вечита времена у свим српским душама и српским срцима забиљежио овај насртај на Србију као насртај свих муслимана, а не муслиманског олоша. То им Србија и српски народ ни у деветом кољену не би заборавили ни опростили. Србија и српски народ неће и не могу проћи. Србија се примирити неће док до своје слободе не дође. А та је слобода, као и слобода цијеле Краљевине Југославије, већ на помолу.

Браћо Муслимани, куда идемо и ко нас води?

Зар на руку Анте Павелића у руке Јосипа Броза? Зар увијек у туђој служби и за туђи рачун!

Зар под црвени барјак и за поредак који је и духовно и правно противан Исламу? И зар сад при крају, када је Турска која је, под вјештом руком Кемаловом, знала да изврши свој и друштвени и државни препород а не загази у црвене магле, и која је вјештом политиком Инеинијевом, знала да сачува и свој опстанак и своју безбједност, и када и она сматра да је куцнуо час опредјељења? Њен министар спољних послова Менеменцоглу није дошао узалуд у Каиро на састанак са британским министром Индом и југословенским и грчким министрима са којима већ неколико дана конферише.

Не! Не на Србију, јер нам ни Србија ни српски народ то никада не би заборавили ни опростили, а нама је са Србима и живјети и умријети. Не, ради оних невиних — ради наше нејачи, наших жена и наше дјеце! Не, ради нашег потомства и његове будућности! Не на Србију...

Муслимански акциони комитет

Muslimanski akcioni komitet "Muslimani Bosne i Sanžaka"; "Ne i na Srbiju!... I poslije svega toga Srbi su nam preko đenarala Draže Mihailovića pružili ruku pomirenja. Mi smo je radosno prihvatili, da međusobnom klanju učinimo kraj, svjesni da je ono od koristi samo trećem - neprijatelju i Srba i Muslimana... A znate kuda ih Tito šalje? Šalje ih na Srbiju, kuda ih ni Adolf Hitler ni Ante Pavelić nisu slali. Šalje ih na Srbiju koja će ih dočekati kao što je i914. dočekala Poćoreka i Ademagine šuckore..."

Dr Živko Topalović (lijevo) sa Dražom Mihailovićem.

Dr Živko Topalović, advokat i novinar, šef Socijal-demokratske stranke Jugoslavije, član Centralnog nacionalnog komiteta, predsjedavajući na Svetosavskom kongresu u selu Ba u Srbiji od 25. do 29. januara 1944, pisac referata (32 stranice brošure), ispoljavao je naročitu vjersku netrpeljivost prema Muslimanima. U polemici o budućem pravnom uređenju Jugoslavije o šerijatu i predviđanju da se Muslimanima zabrani apstiniranje od upotrebe svinjetine u ishrani, Mustafa Mulalić je odgovorio:

"Što se tiče države šta će ko jesti, a šta neće, ni u jednom zakonodavstvu svijeta nema presedana da se državnim zakonima utiče na ukus pojedinca. To je sasvim privatna stvar... Ni u tursko vrijeme hrišćanima nije bilo zabranjeno da tu namirnicu uživaju... Zatim, kadije i šerijat su vjerska sudačka zvanja i vjerski propisi koji važe samo u internoj muslimanskoj zajednici. Kadije kao državne pravne funkcije mogu se ukinuti i njihova zvanja mogu se podrediti isključivo samo reis-ul-uleme, ali šerijat to, niti možete vi, niti iko drugi ukinuti. Pokušajte da ukinete pravoslavne ili katoličke kanone..."

Dr Živko Topalović je u svom memorandumu od 4. avgusta 1944. "sa ogromnim bolom u duši" savjetovao i molio saveznike da srpskom narodu "ne nameću Tita savezničkim oružjem", jer "u dušama te mase vlada nacionalno osećanje" i "istoriska tradicija, vladaju vere: pravoslavna, katolička, muslimanska i jevrejska, vlada želja i potreba sa svojom nacionalnom državom..."

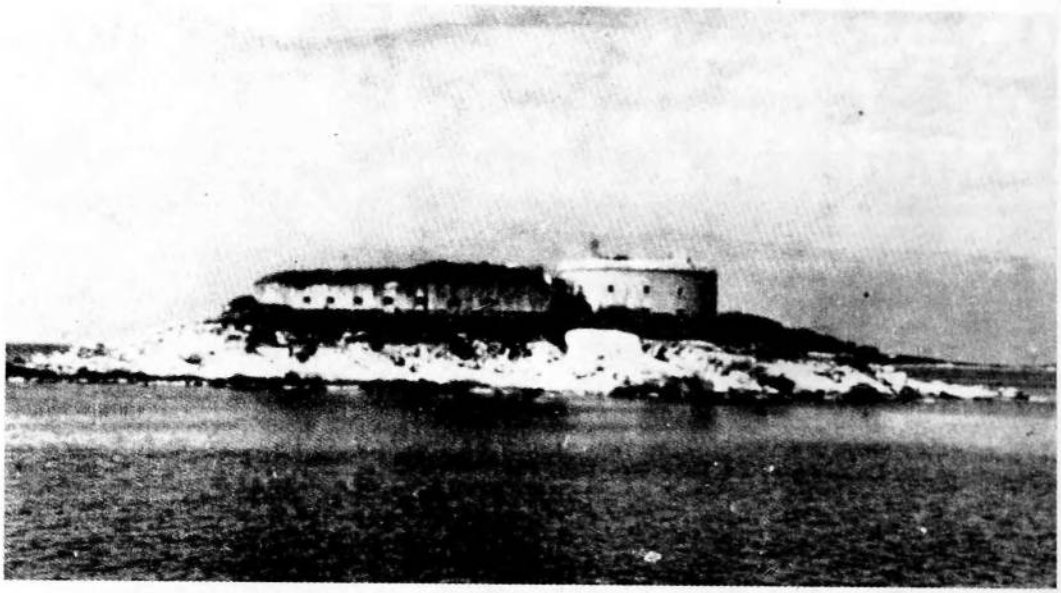

Koncentracioni logor na ostrvu Mamula i na susjednom poluotoku Prevlaka na ulazu u Bokokotorski zaljev organizovala je komanda VI italijanskog armijskog korpusa.

Na Mamuli je ljeta 1942. bilo zatvoreno oko tri stotine antifašista iz Boke Kotorske, Hercegovine i južne Dalmacije, a na Prevlaci oko 200 žena, majki i sestara zarobljenih partizana.

Zatočenički život na otočiću koji je poklopila velika i masivno građena tvrđava podignuta sredinom prošlog vijeka, za vrijeme upravljanja austrougarskog generala Mamule, morao se održati zajedničkim, kolektivnim otporom, organizovanom borbom u logorskim uslovima, vjerom da i razoružan čovjek, bačen u ćeliju, može istrajati, jer samo tako život neće iskopniti.

U Boki, Mostaru i drugim krajevima Hercegovine Italijani su nastojali da antifašistički pokret obuzdaju prijetnjama da će u slučaju da dođe do diverzija i sličnih akcija masovno strijeljati logoraše. Tako se u proglasu italijanske komande u Mostaru od 19. februara 1943. o zabrani kretanja i strijeljanju talaca, sem ostalog, kaže:"U slučaju pobune ili sabotaže, 300 osoba iz Mostara, koje su zatvorene u koncentracionim logorima, biti će bezuvjetno strijeljano". Tako su logoraši na Mamuli i Prevlaci na izvjestan način stalno bili na ivici smrti, koja je ionako odnosila pojedince iza logoraških žica na Prevlaci, gdje je bilo zajedničko groblje.

U vrijeme rušenja italijanskog carstva - septembra 1943 - uz saradnju hercegovskih antifašista oslobođeni su logoraši sa Mamule, a i logor na Prevlaci je raspušten.

Hodža Sejdo Musić i prota Jevstatije Karamatijević, vjerski referenti NOVJ, u Dubrovniku krajem 1944. Putevima antifašističke borbe 1941-1945. krenulo je devetoro Musića i petoro Karamatijevića od kojih su mnogi poginuli.

Na kongresu se moralo otkriti moje pravo ime,jer me Draža predvidao za govor u ime muslimana.

Prije otvorenja kongresa,komandant prvog korpusa Zvonko Vučković izazva me na samo i,pošto je namirisao kakav će duh vladati na kongresu,a mene vidio na listi govornika,preporuči mi da uopšte ne govorim. Kako mi nije otkrio razloge,ja se na tu njegovu preporuku nisam osvrtao. Odmah poslije Vučkovića priđe mi i Dr Stevan Moljević tražeći od mene da to što mislim govoriti,da napišem i da on najprije pogleda.Mene to uvrijedi,pa mu rekoh: - Stevo,nisam ja jetim!

- Dobro,onda ti preporučujem da budeš veoma kratak i da samo pozdraviš kongres!

Ja sam ljutito ušao u salu.Još na ulazu dočeka me Draža: - Ti drugi govoriš!

- U redu,ali mi preporučuju da uopšte ne govorim ili da samo kratko pozdravim kongres!

- Dok sam ja tu,ti ćeš govoriti koliko budeš nalazio za potrebno! Treba da se čuje iskrena riječ naših muslimana.

To je čuo Dr Durović koji je već zauzeo mjesto u prvim klupama,pa mi dobaci: - Samo raspali!

Kongres je otvorio Draža Mihajlović jednom apoteozom o slobodi.Potom je predložio rukovodstvo kongresa i to pretsjednika Dragišu Vasića, podpretsjednika Moljevića i mene,a sekretara Dr Đurovića,što kongres jednoglasno usvoji.

Dragiša Vasić,nekadašnji liberal i republikanac,u svom govoru istak ne nerealne ~~[illegible]~~ programske linije ciljevima ravnogorske oslobodilačke borbe.Htio je da kongresu naturi nemoguće smjernice i da unese nespokojan duh skrećući od nekadašnjeg liberala u krajnjeg reakcionara.Izmedu ostalih izgovorenih senilnosti,kongres je sa potsmjehom primio njegovu

ideju: da se pokret treba da bori kao za svoj vrhunski cilj,da svetosavljem oslobodi Rusiju od ateističkog i nihilističkog boljševizma.

Poslije Vasića uzeo sam riječ i istakao sam značaj kongresa,a onda sam uputio apel delegatima da porade u narodu da trezvenije rasuđuje o ratnim događajima i da ne nasjeda neprijateljskoj propagandi koja ide za tim da naruši našu slogu i naše jedinstvo.Apelovao sam da preporuče narodu da se ne osvrće na neprijateljsku propagandu koja zavarava i slabi našu pozadinsku organizovanost,nego da pred sobom ima samo nacionalni interes za koji se bori,a da političarske račune ostavi za kasnije kad se oslobodimo.Skrenuo sam im pažnju da neprijatelj najprije želi da

Faksimil 198 i 199 stranice neobjavljenih zapisa M. Mulalića "Hronika II svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja"

Н а р е д б а

435 VK-V-435

Начелника штаба Врховне команде за 20. јануара 1945. године.

Према указаној потреби службе а у вези Уредбе о формирању Српске, Хрватске и Словеначке армије и групе Муслиманских корпуса, од децембра 1944. године,-

VOJNO-ISTORIJSKI INSTITUT JNA
ARHIVA NEPRIJATELJSKIH JEDINICA
Br. Reg. 26/1
K. 6

О д р е ђ у ј е м:

За команданта групе Муслиманских корпуса у Босни, брата МУХАМЕДБЕГА ПРЕЉУБОВИЋА.

Сходно поменутој Уредби, брат Прељубовић предузеће потребно да се се све Муслиманске јединице прикупе, организују и ставе под команду команданта групе Муслиманских корпуса.

Наређујем свима командантима и јединицама Југословенске војске у Отаџбини, да команданту групе Муслиманских корпуса у Босни излазе у сусрет и потпомогну га уколико затражи помоћ и пруже му пуну подршку у његовом раду, како њему тако и његовим потчињеним командантима.

Оригинал наредбе примио:
М. Прељубовић
24. фебруара 1945. г.

Начелник штаба Врховне команде,
Армиски ђенерал
[signature]

БЈ 1188 F-5

Naredba načelnika Štaba Vrhovne komande generala Draže Mihailovića 20. januara 1945. o postavljanju za "Komandanta grupe Muslimanskih korpusa u Bosni, brata Muhamedbega Preljubovića.

ИЗВЕШТАЈ О СТАЊУ:У В.К.ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА,ЦЕНТРАЛНОМ НАЦИОНАЛНОМ КОМИТЕТУ И ДРАЖИНИМ ЧЕТНИЧКИМ ЈЕДИНИЦАМА-ПРЕМА ИСКАЗУ МУСТАФЕ МУЛАЛИЋА,ЧЛАНАКА Ц.Н.К. /и обиктрошс српска/

ГОДИШЊИ ФОНД
ЗА ЗАШТИТУ ЧОВЕКОВИХ ПРАВА

Tr. Reg. 46-2/213

260

ПОКРЕТ В.К. и Ц.Н.К.ИЗ СРБИЈЕ ПОВОДОМ ОФАНЗИВЕ НОВ.У СРБИЈУ.

Када је почела офанзива НОВ.у Србији,Ц.Н.К.налазио се је у Милићевцима,док се В.К.налазила у Горњој Гори.Ц.Н.К.је заседао поводом новостворене ситуације,нападом НОВ.на Србију и доласком Црвене Армије на границе Србије.

Пошто је разбијен Раковићев фронт,из В.К.наређено је хитно повлачење у правцу Сувобор-Планиница,па су се В.К.и Ц.Н.К.повлачили до Мионице(Ваљевске).У Мионици је настала гужва,јер су им директно за леђима биле јединице НОВ.

Из Мионице одмах продужују повлачење и пребацују се преко Колубаре,долазе у Коцељеву,а из Коцељеве,према Дражином наређењу крећу се за Стубле,док се један камион креће до пред Обреновац.У њему се налазе:Мустафа Мулалић,Ђура Виловић,Риста Јеремић,Станковић и одбор стручњака.На путу су са камиона изашли Мулалић и Виловић,а касније Јеремић и Станковић,док је одбор стручњака отишао камионом право за Београд,ма да су заједнички требали на путу да се састану иза Обреновца и заједно продуже повлачење.

У одбор стручњака су тада били:Ђурић Гојко,Божа Марковић (млађи) проф.универзитета и Филиповић професор,и сви они отишли су камионом за Београд и више нису долазили нити код В.К.нити код Ц.Н.К.

Мулалић,Виловић,Јеремић и Станковић иду за Руцку(над Умком одакле,по депеши из В.К.,да се упуте за Бадавинце,долазе у Бадовинце и тамо налазе цео Ц.Н.К.и В.К.

У Ц.Н.К.поред ових тада су били:Стеван Мољевић,Аца Аксентијевић,Васа Ристић,Милета Продановић и Средоје Бркић.

У В.К.тада су били:Дража Михаиловић,п.пуковник Лука Балетић,Мирко Лалатовић,Исо Радовановић,Милекић п.пуковник,и америчка мисија-Магдаул,са својом пратњом.

Из Бадовинаца прелазе за Међаше.По одлуци В.К.Мустафа Мулалић иде у Двор,и састаје се са Мухамедом Пређубовићем.Циљ састанка је,да преко Пређубовића и других утиче,да муслимани са милицијом не нападају на њих,тј.да се обезбједе од муслимана,Дражина В.К.,као и Ц.Н.К.

По жељи Пређубовића и других муслимана,долази до састанка између њих и Магдаула.У Дворовима је приређен ручак,на коме су били Мак Даул,Дража и Мулалић,а од муслимана-мјештана Мухамедбег Пашић,неки Пређубовић и други муслимани,као и Пређубовић Мустафа.Мухамед Пашић водио је разговор са Мак Даулом на турском језику.Мак Даул је говорио о препороду ислама,као познавалац исламских питања,те о преоријентацији муслимана према покрету Д.М.,утичући да их придобије за то.Према исказу Мулалића изгледа, да Мак Даул на Пашића у овим питањима и излагањима није оставио на њима утисак

Из Међаша креће се и В.К. и Ц.Н.К. за Стуглић-Толису,где су преноћили код попа Сава Божића команданта Требаског одреда,а

Prva stranica zapisnika o saslušanju Mustafe Mulalića u Odjeljenju zaštite naroda (OZN-a), II odsjek, u Beogradu 2. aprila 1945.

VK-P-641

Vrhovna Komanda, 15 aprila 1945.

Preuzvišenosti,

Preplavivši Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekoga vremena zapljuskuje i one pokrajine,koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i, naročito poslednjih dana, preti da preplavi i te krajeve, onako isto kako je to bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima. Prilikom prve audijencije, kojom ste donosiocu ovoga pisma učinili čast, imao je on prilike da obavesti Vašu Preuzvišenost o svima nevoljama i patnjama,što ih je komunizam prouzrokovao, srpskome narodu u toku nekoliko minulih meseci.

Osećajući u ovim časovima potrebu da,pored ostalih, i Vašoj Preuzvišenosti, kao duhovnome vodji hrvatskoga naroda, skrenem pažnju na sve strahote eventualnog komunističkog osvajanja hrvatskoga prostora, meni je čast da u prilogu dostavim Vašoj Preuzvišenosti jedan memoar u kome su izložena moja gledišta na sadašnji vojni i politički položaj. Donosilac ovoga pisma biće Vašoj Ekselenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaveštenja.

Bez obzira na sve one momente i okolnosti, koji su nas ili koji bi nas mogli deliti, ja smatram za svoju dužnost, da zamolim i Vašu Preuzvišenost, da uloži sav svoj uticaj i sve svoje napore u cilju aktiviranja svih nacionalnih snaga hrvatskoga naroda u borbi protivu boljševizma. Upućujući Vam ovu molbu, ja želim da verujem,da će Vaša Preuzvišenost, idući stopama svojih velikih prethodnika, odgovoriti svim onim istorijskim dužnostima i zadatcima,koji se pred Vašu Preuzvišenost postavljaju u današnjim teškim vremenima. Jer, od pravilnoga shvatanja tih dužnosti i zadataka sa strane Vaše Preuzvišenosti zavisiće i mesto, što će ga istorija hrišćanstva,a napose hrvatskoga naroda, Vašoj Preuzvišenosti dodeliti.

Njegovoj Preuzvišenosti

d-ru ALOJZIJU S T E P I N C U,
nadbiskupu zagrebačkom i metropoliti hrvatskom

Z a g r e b

U tom verovanju i nadi, ja preporučujem Vašoj blagonaklonoj pažnji donosioca ovoga pisma i molim Vašu Preuzvišenost, da i ovom prilikom primi izraze moga osobitoga poštovanja.

armijski general
Drap. M. Mihailović

"Preuzvišenosti...

Donosilac ovog pisma biće Vašoj ekselenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaviještenja..." - pisao je 15. aprila 1945. general Draža Mihailović dr Alojziju Stepincu, nadbiskupu zagrebačkom i mitropolitu hrvatskom, o potrebi aktivne saradnje u borbi protiv NOVJ.

U ZB. t. IV, knj. 4, dok. 199, uredništvo, u fus-notama 2, 3, 4 i 5 piše: "Ranko Brašić, advokat iz Beograda bio je opunomoćenik Draže Mihailovića za pregovore sa Antom Pavelićem, poglavnikom NDH; Odnosi se na Antu Pavelića.

Brašićeva 'obaveštenja' o razgovorima sa Antom Pavelićem i 'posebna akta' koja Draža Mihailović upućuje Brašiću, nisu pronađena". U fus-noti 6 piše: "Dražinu misiju za pregovore sa Pavelićem sačinjavali su Svetomir Đukić, divizijski general, i inž. Vladimir Predavac, član CNK, pored dr Ranka Brašića, koji je odranije bio opunomoćen za rad u Zagrebu i veza sa Alojzijem Stepincem i Antom Pavelićem". U fus-noti 8: "Draža Mihailović se na ovom dokumentu potpisao latinicom.

Na orginalnom dokumentu je pored "Poštovani gospodine B-u", dopisano mastilom "Dr Brašić Branko, advokat u Zagrebu, pobegao."

"Jedno od hiljade siročadi, bez roditelja i najbližih, koja su preživela zločine okupatora, četnika, ustaša i drugih kvislinga" ('Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945')

564

Ко пише: [illegible]ка Зоко

Одакле: Негде у Ист. Босни

Коме: [illegible] 1 Рогатичке бригаде

Где: буде

Стр. Пов. 400

О.Бр. датум: 15 - VI - 1945 год.,

Карта размере 1: /

VK-V-564

Општа директива:

Br. Reg. 25/3-1

6

Општа акција против комуниста у Србији
већ отпочела.

Према садашњој ситуацији у Југославији
и у свету, ми морамо наставити борбу за осло-
бођење народа од комунистичке пиранија.

Добар део савезничке - американске и енглеске -
штампе жестоко напада Тита, што је доказ да ће
они предузети све да га сруше, те због тога ми
морамо бити што активнији.

За овај рад -

658 I-5

Наређујем:

1) Одмах отпочети, т.ј. наставити рад на
буђењу националне свести у народу. Овај рад врши-
ти у главном ноћу, одржавајући по селима или
у њиховим непосредним близинама састанке и
конференције са истакнутим и виђенијим домаћинима.

У сваком селу, где евентуално не постаје
наши повереници, исте одмах организовати и убудуће
њихов број повећавати.

Народу објашњавати на скуповима и
преко повереника, да наши савезници Енглези и

"Opšta direktiva", izložena u pet tačaka, koju je Draža Mihailović ("Čika Đoka") poslao komandantu 1. rogatičke četničke brigade i drugim komandantima 15. juna 1945: "...3) Muslimanima ne dozvoljavati povratak u napuštena sela, pošto su nesigurni i što se i sada ponašaju prema nama kao i pod ustašama 1941. god; 4) Gde god može, organizovati za našu stvar i Hrvatske i samo potpuno iskrene muslimanske mase".

Dragoljub-Draža Mihailović u beogradskom zatvoru uoči suđenja jula 1946. godine

Sadržaj:

BEZ POSLJEDNJE STRANICE..... 3

Prvo poglavlje

RASKOLI I SAVEZNIŠTVA NA RAZMEĐENIM RATIŠTIMA (1941-1942)..... 9

Gorčine kamenih međa..... 10
Berkovićka kataklizma..... 12
"Šarene papuče"..... 16
Urotnička četnička jezgra..... 17
"Srbi islamske vjeroispovijesti"..... 22
Projekti o "čišćenju i razgraničavanju "hrvatskih" i "srpskih" zemalja..... 25
Obračuni i raspleti na hercegovačkom ratištu..... 33
Generali i vojvode okupljaju saradnike Muslimane..... 36
Trebinjski četnički dogovori..... 38
Ko je neprijatelj broj 1..... 41
"Muslimanima ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost"..... 48

Prozorske vizit-karte dr Ismeta Popovca..... 53
"Tvoj dobroželeći Obren"..... 58
"Narod... još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu"... 60
Mostarci suprotstavljenih političkih usmjerenja 61
Tri muslimanska pročetnička (antikomunistička) bataljona..... 65
Dva lica jednog telegrama..... 68
Fehim Musakadić - komandant pročetničke muslimanske vojske..... 70
Poruke "Muslimanske nacionalne vojne organizacije"..... 74

Faksimili dokumenata (fotografije)..... 79

Drugo poglavlje

MUSLIMANSKI PROČETNIČKI "DOBROVOLJCI" U BICI NA NERETVI POČETKOM 1943..... 91

"Mujezinova" rasuđivanja o Bosni i Srbiji... 93
"Jedna poruka Muslimanima"..... 98
Pogromi i pokrštavanja..... 101
Zablude i zavade..... 102
Kako pokrenuti Muslimane iz "kamenjarskih ležišta"..... 107
Odmjeravanja na Neretvi..... 109
"Krivi za krive" i "Pravi za prave"..... 110
General Mihailović: "Muslimane upotrebiti protiv komunista da polože ispit"..... 113
"Dragi moj doktore, stanje je nesnošljivo"... 117

Vojska se rasula kao zrna kukuruza
iz raspukle vreće..... 125
Muslimani se pozivaju da "prime
srbsku nacionalnost"..... 128
"Posljednja večera" u Mostaru..... 130
Iskopnili i vojska i njeni komandanti..... 132

Faksimili dokumenata (fotografije)..... 140

Treće poglavlje

RAVNOGORSKI "ĐENERAL ĐERĐELEZ"
BEZ VOJSKE 1944-1945..... 153

Delegat za Muslimane..... 155
Beogradsko muslimansko prosrpsko jezgro... 156
Zapadno od Kopaonika - partizani,
istočno - četnici..... 159
Kako osvojiti "duše" Muslimana..... 162
"Srpski nacionalni front"..... 163
"Iseljavanje iz Srbije"..... 165
"Najveće zlo - velika Jugoslavija"..... 167
Pet muslimanskih milicija oko Sarajeva..... 169
Dva hafiz-Pandžina proglasa..... 171
"...'Turci' me nazivaju 'Car Leko'..."..... 175
Prepiska Muslimana ravnogoraca..... 177
Kako i gdje "smjestiti" BiH..... 180
"Ne trebamo mi turskih advokata"..... 185
Kosovo: Turci,Srbi i Muslimani..... 188
Sukob Mustafe Mulalića sa dr Đurom
Vilovićem..... 192

"Islam nije kriv za ono zbog čega pravoslavni mrze muslimane"..... 195
"Izvađen je trun iz oka pravoslavnih"..... 197
Pisma o antikomunizmu..... 199
"Za krst časni i vjeru Muhamedovu"..... 202
"Muslimanskoj četničkoj brigadi gubi se svaki trag"..... 204
"Hrvati će svim silama težiti da Bosna njima pripadne"..... 205
"Srećni i nesrećni Ante, Mujo i Tanasije..... 207
"Neporecivi zaključci Srba i Muslimana"..... 210
Panično povlačenje Vrhovne komande 212
"Muslimanske trupe Jugoslovenske vojske u otadžbini"..... 215
Muslimani su bili i ostaju jedino Muslimani 222
"Formiramo muslimanske brigade, ali teško ide..."..... 224
"Titovu dominaciju treba smatrati kao prolaznu bolest"..... 225
Posljednje naredbe i razlazi..... 228
Gorke spoznaje i rasuđivanja..... 233

Faksimili dokumenata (fotografije) 240